

ਸਦੇਰ ਤੇ ਸਾਮ ਤਕ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਲੜੀ ਦੀ ਇਸ ਚੌਥੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤ ਦੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਨਿੱਜ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਕੱਦਾਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਰੌਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਧੁਰ-ਅੰਦਰ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਸੰਦਲੀ ਪੈੜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ 'ਬੇਬੇ' ਦੀਆਂ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਰ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵਲ-ਛਲ ਰਹਿਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਲਾਲੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚਲੇ ਮੁਕਾਮ ਦੇ ਵਚਿੱਤਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਲਮੀ ਹੁਨਰ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੌ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਡ-ਦਰਸ਼ਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਇੰਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮਿਸਾਲੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮਾਖਿਓਂ ਵਾਰਤਕ ਕੌਰਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਸੀਹ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਸ਼ਬਦ ਕਲੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਗ-ਮਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਸੀਲੇ ਤੇ ਰੌਚਿਕ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

kirpal.singh.chana

ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ :

- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਸਿਧਾਂਤ
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ
- ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ
- ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲ
- ਗੌਤਮ ਤੋਂ ਤਾਸਕੀ ਤੱਕ
- ਆਰਟ ਤੋਂ ਬੰਦਗੀ ਤੱਕ
- ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਰੰਗ ਤੱਕ
- ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ (ਸੰਪਾਦਨ)
- ਮਿਲਿੰਦ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਸੰਪਾਦਨ)

ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਾਗ - 4

ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

SAWER TON SHAAM TAK
[Stories about Some Inspiring Souls]

by

HARPAL SINGH PANNU

Chairman & Professor, Department of Religious Studies
Punjabi University, Patiala, Punjab (India)
Tele : (M) 094642-51454
E-mail : harpalsinghpannu@yahoo.com
Website : www.harpalsinghpannu.com

© ਲੇਖਕ

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the publishers of this book.

ISBN 81-7205-516-1

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਈ 2014

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 2017

ਮੁੱਲ : 200-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

•

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

ਫੋਨ : 0183-2545787, ਮੋਬਾਇਲ : 99150-48005

•

S.C.O. 223-224, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

ਫੋਨ : 0183-2543965, 2550739

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਮਰਪਣ

**ਸਮਾਇਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਨਾਮ**

ਤਤਕਰਾ

ਮੁਖ-ਬੰਧ	7
• ਬੇਬੇ ਜੀ	9
• ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ	34
• ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਮਗਰ ਰਿਆਲ	41
• ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ	51
• ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ	93
• ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	105
• ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ	113
• ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਈਰਾਨ	127
• ਲਾਲੀ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ	159

ਮੁਖ-ਬੰਧ

ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ - ਦੇਵਦਾਰਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ। ਦੇਵ ਮਾਇਨੇ ਆਕਾਸ਼; ਇਸ ਤੋਂ 'ਦੇਵਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਦਿੱਬ (ਸ਼. ਦਿਵਯ) ਬਣਿਆ। ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਜੋ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਸਕੇ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਦੇਖ ਸਕੇ, ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੈ? ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਗੌਤਮ ਤੋਂ ਤਾਸਕੀ ਤੱਕ ਨਾਮ ਆਪੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਟਾਈਟਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਕ ਗਈਆਂ।

ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ - ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਆਰਟ ਤੱਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਪਰ ਸੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖੀਰਲਾ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਉਪਰ। ਸਿੰਘ ਬੰਦਰਜ਼ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿਖਰਲੀ ਪੌੜੀ ਬੰਦਗੀ ਹੈ, ਆਰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਆਰਟ ਤੋਂ ਬੰਦਗੀ ਤੱਕ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇ। ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸਹੀ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੱਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਬੁੱਤ ਤਰਾਸ਼ ਮਾਈਕਲਏਂਜਲੋ ਉੱਤੇ ਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਲੇਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਉਪਰ ਸੀ, ਸੋ ਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ - ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਰੰਗ ਤੱਕ।

ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਤਹਿਤ ਲੜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕਿਤਾਬ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ - ਮੇਰਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰਬਤ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਨੇਕ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਸਨਮੁਖ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਮਾਪੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਨਾ ਧਨੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਝਲਕੇ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਜਦੋਂ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰੀ ਲੇਖ ਲਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪੈਂਦੀ ਦੇਖੀ। ਮੇਰਾ ਸੂਰਜ ਵੀ ਢਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਇਹੋ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਮਿਲਿਆ, ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਈਰਾਨ, ਦੇਸ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਦੋਸਤ ਵਾਂਗ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਗੁਰਦਿਆਲ ਬਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਐਜ਼ਰਾ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੀ ਗੀਡਿੰਗ ਲੌਲਿਤਾ ਇਨ ਤਹਿਰਾਨ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਬਗ਼ੈਰ ਲਿਖਤ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ।

ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉਪਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਂਕਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਲਵੋ, ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਬੋਲੀ - ਸਾਰੇ ਈ ਵੱਡੇ ਨੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਭਲੇ ਨੇ। ਐਂਕਰ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਇਕ ਨਾਮ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦਾ ਏ ਨਾ। ਲੈਂਦੀ ਹੁੰਨੀ ਆਂ ਉਦਾ ਨਾਮ। ਐਂਕਰ ਫਿਰ ਬਜ਼ਿਦ, ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਕ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਦੋ ਨਾਮ ਲਵਾਂਗੀ। ਮਲਕਾ ਏ ਤਰੰਨੁਮ ਨੂਰ ਜਹਾਨ ਅਤੇ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ। ਬਾਲੜੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਤਵੇ ਵਜਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਗਾ ਸਕਨੀ ਏਂ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ, ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਮੁਕਾਮ ਅਹਿ ਵੇ ਪਈ ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੀਤ ਮੇਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਏ ਤਰੰਨੁਮ ਨੇ ਗਾਇਆ, ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੀਤ ਮੇਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਨੇ ਗਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਆਂ। ਛੋਟਿਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਂਦੇ ਨੇ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਕਾਸ ਜੋਤੀ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਆਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਹੜਾ ਗਾਇਕ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੂੰ, ਦੋ ਬੜੇ ਕੋ ਸਾਮਨੇ ਬੈਠ ਕਰ ਸੁਨਨੇ ਕਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਾ। ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ ਔਰ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ। ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਬੇ, ਗਾਤੇ ਗਾਤੇ ਸਮਾਧੀ ਮੇਂ ਚਲੇ ਜਾਤੇ, ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਸੁਨ ਰਹਾ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿਤਨਾ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰ ਗਇਆ। ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ ਬੇ। ਸਾਮਨੇ ਬੈਠਾ ਸੁਨ ਰਹਾ ਥਾ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈ, ਦੇਖਾ ਕੋਈ ਆਂਖ ਸੂਖੀ ਨਹੀਂ ਥੀ। ਔਰ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਖ਼ੁਦ ਪਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਕਾਬੂ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਗਾ ਰਹੇ ਬੇ, ਦਿਲ ਥਾ ਕਿ ਆਂਖੋਂ ਕੇ ਜ਼ਰੀਏ ਬਹਿਨਾ ਮਾਂਗਤਾ ਥਾ। ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ ਬੜੇ ਬੇ, ਖ਼ੁਦ ਸੇ ਚਲ ਕਰ ਖ਼ੁਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਤੇ ਬੇ। ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ੁਦ ਸੇ ਚਲ ਕਰ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਤੇ ਬੇ।

ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਵਿਹਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ - ਬੱਚਿਓ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਜਦੋਂ ਸੁਰਾਂ ਜਿੰਨੇ ਬਾਰੀਕ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਤਾਂ ਸੁਹਣੀ ਅੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੇਗੇ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰੀ ਜਾਓ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗਿਆ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਿੱਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਓਨਾ ਰਿਆਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਜਾਨਸਨ ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬੇਸਵੈਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰਾ ਕਣ ਜ਼ਹਾਡੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਰੜਕੇ ਤਾਂ ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ।

—ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਬੇਬੇ ਜੀ

ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ; ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ; ਪਹਾੜ, ਸਮੁੰਦਰ, ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਜਹਾਜ਼, ਮੱਛੀਆਂ, ਤਾਰੇ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਹੁਨਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰੇ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। —ਜਾਰਜ ਲੂਈ ਬੋਰਖੇਜ਼

ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਾਂ ਮੈਂ ਉਦੋਂ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਕੁੱਤਾ ਅਤੇ ਬਿੱਲਾ ਪੂਰੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਮ ਕੇ ਬੈਠਦੇ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਰੋਟੀ ਤਵੇ 'ਤੇ ਪਾਈ ਤਾਂ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਘੋੜਾ ਹਿਣਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਮਾਮਾ ਜੀ ਆ ਗਏ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਨਾਨਕੇ, ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਤਵੇ ਉਪਰ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰੋਟੀ ਪਾਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਤੁਰਤ ਤੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਤੇ ?

ਮਾਮਾ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਨਾ ਬੇਬੇ ਨਾ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਉਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਉਸ ਵਰਗਾ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਇਆ ਨਾ ਬਾਦ ਵਿਚ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਿੱਖੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਉਘੜ ਦੁਘੜੀਆਂ ਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ। ਥਾਟ ਠੀਕ ਬਣੇ, ਅਲਾਪ ਸਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਾਇਨ ਠੀਕ ਨਿਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਕਸਰ।

ਬਾਪੂ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਵੀ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਅੰਮਾਂ ਨੇ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਵਿਦਾ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰਿਆਣਵੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਇਧਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ। ਅੰਮਾਂ ਨੇ ਕੁਲ ਉਮਰ ਇਕ ਵੀ ਵਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਰਿਆਣਵੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਦੀ ਆਖ ਦਿੰਦੀ - ਥਾਰੀ ਮਾਂ ਕੀ ਏਕ ਬਾਤ ਚੰਗੀ ਨੀ। ਬੋਲੀ ਨੀ ਇਨਸਾਨ ਕੋ ਛੋੜਨੀ ਚਹੀਏ ਅਪਣੀ। ਚੰਗੀ ਐ ਥਾਰੀ ਮਾਂ, ਪਰ ਜੋਣਸਾ

ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਛੋੜ ਦੇ ਅਹੁ ਬੇਇਤਬਾਰਾ ਹੋਇਆ ਕਰੇ। ਬੇਤਬਾਰੇ ਬੰਦੇ ਕਾ ਚੰਗਪਣਾ ਕੇ ਕਾਮ ?

ਦੋ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਿਰ ਉਪਰ ਘੜਾ ਚੁੱਕੀ ਉਹ ਖੂਹੀ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਹਰ ਗੋੜ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਡਿਗਦਾ ਤੇ ਬੇਬੇ ਡਿਗਣੋਂ ਮਸਾਂ ਬਚਦੀ। ਝਿੜਕਾਂ ਤਾਂ ਆਮ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇਕ ਅੱਧ ਥੱਪੜ ਵੀ ਰਸੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਹਟਦਾ।

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤਾ ਅਤੇ ਬਿੱਲਾ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਬਿੱਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਆਉਂ ਮਿਆਉਂ ਕਰਦਾ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਜ ਕੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਠੁੱਡਾ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਚੀਕਦਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਗੋਦੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪਲੋਸਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ। ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹੱਸਦੇ ਕਿ ਦੇਖੋ ਕਿੰਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਮੂਰਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਤਾ ਪਲੋਸੋ, ਨਾ ਭੁੱਖ ਯਾਦ ਨਾ ਪਿਆਸ। ਇਹ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਨਵਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਬੰਦਾ ਵੀ ਮੂਰਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਤਰੇਹ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਉਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਰ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਇਸ ਹਠੀ ਤਪੱਸਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲੱਖ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੇਬੇ ਬਾਰੇ ਬੋੜੀਆਂ ਕੁ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ ਪਾਠਕ ਜੀ, ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਤੁਰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਲ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਨਾਲੋਂ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸੰਪੂਰਨ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਮਹਿਲ ਇਕ ਇਕ ਇੱਟ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਨਾਲ ਉਸਰਦਾ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਦਿਸੇਗਾ।

ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਬੇਬੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਬੇਬੇ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਵਰ ਪਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੱਸਿਓ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ? ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੱਟਰੂ ਵੱਛਰੂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਮੁਰਗੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਲਦੀ। ਖਰਗੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਬਿੱਲਾ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਬਹੁਤ ਭਲੇ ਸਨ। ਆਖਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਕਮਾਲ ਦੇਖ ਪੁੱਤਰ, ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਵਰਗੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਪਾਲੇ ਨੇ ਮੈਂ।

ਪਿੰਡੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਈ, ਬੇਟੇ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਦੋਸਤ ਬੜੇ ਖਿਡੌਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਇੰਨੇ ਕਿ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਏਨੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰੂਗਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇਰਾ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਇਹ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੇ ਖੇਡ ਨੇ। ਦਿਮਾਗ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਕਲ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਏ ਨੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ। ਬੇਬੇ ਬੋਲੀ - ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੰਗਲੀ ਵਾਲਾ ਕੁੰਡਾ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿਆ ਕਰਦੀ। ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਛਣਕਾ ਛਣਕਾ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭੇਰਾ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਚਮਚਾ, ਕੋਲੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਸੰਗਲੀ ਵਾਲਾ ਕੁੰਡਾ ਕਿਥੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਕਲ ?

ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਸੀ। ਕਰਜ਼ਾ ਕਦੀ ਉਤਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੀਸ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਚੰਦਾ ਦਸ ਪੈਸੇ। ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਦਸੀ ਮਾਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਆਖਦੇ ਕਿ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਾਫ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਲਾਸ ਵਿਚ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬੜਾ ਹੱਸਦੇ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਇਕ ਰੁਪਈਆ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸੀ ਮਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਂਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਸਟਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਦਸੀ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਦੀ ਕਦੀ। ਸਾਲ 1966 ਵਿਚ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਮੈਰਿਟ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਠ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਲੱਗਾ। ਸਾਲ ਬਾਦ 96 ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ ? ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਦੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਰਜ਼ਾਈਆਂ ਗਦੈਲਿਆਂ ਉਪਰ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੇਟੀ ਸਮਾਣੇ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ 16 ਰੁਪਈਆਂ ਦੇ ਲੱਡੂ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਗੁਲਫਰੇ ਉਡਾਏ। ਇਹ ਪੇਟੀ ਅਜੇ ਤਕ ਟੁੱਟੀ ਨਹੀਂ, ਗਲੀ ਨਹੀਂ।

ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹਵਾਈ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ। ਹਟਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿਨ ਦੇਖਦੀ ਨਾ ਰਾਤ। ਬੜਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ। ਆਖਦੀ, ਕੋਈ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ ਮੇਰੇ ? ਰੋਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ? ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਪੰਨੂਆਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਤ ਚਾਚਾ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਤਾਂ ਚਾਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਾਲੇ। ਵੱਡੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਲੈ ਚੱਲੀਏ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੀਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਦਿਲ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਬੇ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਘਰ ਸਨ। ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਗੱਲਾਂ ਤੁਰੀਆਂ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨੀ ਲੱਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਤ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬੋਡਾ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦਿਲ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ? ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਰੱਸਾ ਵੱਟਦੇ ਵੱਟਦੇ ਤੁਰੰਤ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ - ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਭਾਈ। ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਜੀਤ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆਂ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹੀ ਹਾਲ ਹੈ।

ਬੇਬੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਬੜਾ ਹੱਸੇ। ਹੋਰ ਕਰਵਾ ਲਉ ਵੱਡੇ ਹਕੀਮ ਕੋਲੋਂ ਇਲਾਜ। ਲੈ ਆਏ ਜਲੇਬੀਆਂ ਉਥੋਂ।

ਬਲਦ ਆਫਰ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਲਵਾਣੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਣੀਏ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਗੋਰਾ ਬਲਦ ਖ਼ਰੀਦਿਆ। ਛਿਮਾਹੀ ਬਾਦ ਉਹ ਵਿਆਜ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਨ ਘੋੜੀ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਲੱਠਮਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਰਛਾ ਹੁੰਦਾ। ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ, ਜਦੋਂ

ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਹਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਮਣ ਦਾਣੇ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਚੁੱਕ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਿਸ ਖੁੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਛੇ ਗੱਡ ਗੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੱਬੀ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ, ਇਵੇਂ ਕਿਤੇ ਮੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦਾਣੇ ਲੁਕੇ ਨਾ ਰੱਖੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਬਰਛੇ ਗੱਡ ਗੱਡ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੋ ਮਣ ਦਾਣੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਚੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਬੇ ਨੇ ਦੋ ਥੈਲੇ ਤੂੜੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਹੁਣ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਬੀਜ ਦਿਆਂਗੇ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਇਹ ਦਾਣੇ ਚੱਲ ਜਾਣਗੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਸ ਫਿਰ ਵਾਰੇ ਕੇ ਨਿਆਰੇ। ਤੱਕੜੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੀ ਵੱਟੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਹਿਸਾਬ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਨਾ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ। ਗਾਹਕ ਦਾਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਕਰੇਲੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਾਣੇ ਦੋ ਵਾਰ ਲੈਂਦੇ। ਦਾਣੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕੱਦੂ ਦੋ ਵਾਰ ਦਿੰਦੇ। ਬਾਕੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ।

ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗਿ੍ਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤਦ ਤਾਂ ਫੌਜ ਆ ਗਈ ਸੀ ਫੜਨ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਰਚ ਲਾਈਟਾਂ। ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਪੁਲੀਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸੈਨਿਕ, ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ - ਜਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਖੱਬੀਖਾਨ ਤੇ ਖੁੰਘਾਰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ, ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਭੋਰਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਮੈਨੂੰ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਦੇ ਰੇਡ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਆਪਾਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ? ਉੱਤਰ - ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਕੌਣ ਡਰਦਾ ਹੈ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸੱਪ ਸ਼ੀਂਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ। ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਕੰਗਾਲੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਡਰਾਉਣਾ ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਦਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤਿਉਹਾਰ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਪੜ੍ਹਦੇ, ਖੇਡਦੇ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਦੇ, ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ, ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਤਰਦੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਛਾਲ - ਫਿਰ ਤੱਤੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਲੇਟਣੀ - ਫਿਰ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਛਾਲ। ਸੱਟ ਫੇਟ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪੂਰਾ ਸਜਗ ਘਰ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਗਈ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਜਿਹੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਇਧਰ ਉਧਰ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗਦੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਸਖ਼ਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਘਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਝਿੜਕਣੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਰੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਖਰੀਦ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦੋਂ ਰੋਂਦੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹ ਨਾਨਕੇ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ। ਮਾਮੇ ਚੰਗੇ ਵਾਹੀਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਹ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਕਦੀ ਖਾਲੀ ਮੁੜਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੁੱਧੋਂ ਹਟੀ ਮੱਝ ਗਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਸੂਈ ਮੱਝ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ। ਘਿਉ ਦਿੰਦੇ। ਖੋਇਆ ਦਿੰਦੇ, ਘੋੜੀ ਉਪਰ ਝੂਟੇ ਦਿੰਦੇ। ਹੋਰ ਸੁਰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਪੰਜਵੀਂ, ਅੱਠਵੀਂ, ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਲਏ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੋਈ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਉਪਰ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ। ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਰਿਜ਼ਲਟ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਹੈ, ਦੱਸ ਉਹ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਟੂਮ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੇਚ ਦੇ। ਬਾਣੀਆਂ ਹੋਰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੈਂ ਬਚਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਚ ਦੇ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੇ, ਅਫਸਰ ਬਣੇ, ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਤੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਸੀਰੀ ਰਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਆਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਕਤ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਨਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ - ਅਕਲ ਨਾਲ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀਂ, ਤੇਰੀ ਮਾਮੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਬੜੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅੱਡ ਗੱਲ ਕਰੀਂ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਅੱਡ। ਜਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਖਾ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕੇ ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਚਰੋਕਣੇ ਤੁਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਮੇ ਤੇ ਮਾਮੀਆਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਪਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਬੜਾ ਕੁਝ ਬਣਾ ਧਰਿਆ। ਵੱਡੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਛੱਤ ਉਪਰ ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੰਜੀਆਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੌਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਪੈਸੇ ਕਿਥੇ ਭਾਣਜੇ। ਘਰ ਵਿਚ ਦੋ ਰੁਪਈਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਦੋ ਸੌ ਮੰਗਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਧਾਰ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਣੀਏ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਉ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫਸਲ ਦੀ ਨਾ ਇਹ ਰੁੱਤ ਨਾ ਉਹ ਰੁੱਤ (ਭਾਵ ਨਾ ਬੀਜਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨਾ ਵੱਢਣ ਦੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵੇਲਿਆਂ 'ਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਪੈਸੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ), ਹੁਣ ਉਧਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੇ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਨਾ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀਣ ਲਈ ਮੱਦਦ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਤੇ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਮੈਂ। ਏਸ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਮਾਮਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਗਰੀਬ ਜੱਟ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵਿਆਹੀ ਸੀ।

ਮਾਮਾ ਜੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਗਏ - ਭਾਣਜੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਛੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਤੂੰ ਸਿਆਣਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੋਰਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਤੇ ਮਾਸੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਛੋਟੇ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਨਾਨਾ ਵੱਡੀ ਲਾਮ ਉੱਤੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਮੰਗਣਿਆਂ ਵਿਆਹਾਂ

ਦਾ। ਨਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਟਕਾ। ਸ਼ਰੀਕ ਜਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ। ਤੇਰੀ ਬੇਬੇ ਅਰ ਤੇਰੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਸੌਂ ਜਾ। ਕਰੂੰਗਾ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਜੇ ਬਣਿਆ।

ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਮੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਦੋਂ ਸੁੱਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਚਾਹ ਲਿਆ ਕੇ ਮਾਮੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਨਹਾ ਲੈ ਦੋਹਤੇ। ਫੇਰ ਪਰੌਠੇ ਤਿਆਰ ਨੇ। ਤੇਰਾ ਮਾਮਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਊਗਾ ਪਟਿਆਲੇ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡਣ। ਮੇਰੇ ਪੇਕੇ ਸੰਗਤਪੁਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਹੈ। ਉਥੇ ਦਾ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਐ ਉਹਦਾ ਨਾਉਂ ਐ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਦਾ ਪਗਵਟ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਕੋਠੀ ਪਟਿਆਲੇ ਐ। ਆਪ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਐ ਲਾਲੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਬਹੁਤ ਐ। ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਈ ਰਹਿੰਦੈ। ਕੋਠੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਤੇਰਾ ਮਾਮਾ ਇਕ ਕਮਰਾ ਉਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦਵਾ ਦਿਊਗਾ। ਨਾਲੇ ਤੇਰਾ ਕਿਰਾਇਆ ਬਚੂ ਨਾਲੇ ਉਹ ਬੰਦੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਦੋ ਪੀਪੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਕ ਪੀਪਾ ਅੱਧਾ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਆਟੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜੀਰੀ, ਘਿਉ ਦਾ ਡੱਬਾ, ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਡੱਬਾ, ਆਚਾਰ ਦਾ ਡੱਬਾ, ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਪਰੌਠੇ ਆਦਿਕ ਨਿਕਸ਼ੁਕ ਸੀ। ਇਕ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਗਠੜੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਦੋ ਪੱਗਾਂ ਹਨ। ਦੋ ਕੁੜਤਿਆਂ ਪਜਾਮਿਆਂ ਦਾ ਕਪੜਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਿਉਂਤੇ ਤੇਰੇ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਆਉਣੇ, ਸਿਵਾ ਪਟਿਆਲੇ ਉਂ ਲਈਂ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੇਜਾਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਹੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਕਿਰਾਏ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਦੇ ਕੇ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਫੀਸਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਟਿਕਟ ਤੂੰ ਆਪ ਖਰੀਦੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਈਂ ਟਿਕਟ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਸੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਏ ਨੇ ਘੱਗੂ ਦੇ। ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਘੱਗਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਨਕੇ ਘੱਗੂ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ। ਹੁਣ ਬੇਬੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਜ਼ਿਕਰ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨਾ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਬੇਸ਼ਕ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬੇਬੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਬੋਡਾ ਨਾਨਾ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਿੱਕਿਆਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੀ ਉਮਰ ਤਕੜੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਬਿਤਾਈ। ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਆਪੇ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਿਉ ਦੇ ਤੌਲੇ ਕਦੇ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਨੇਰੇ ਨੇਰੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਕੱਖ ਪਾਉਣ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਵੀ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹਾਂ। ਬੜਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜੇਂ। ਇਥੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਦਿਨ ਵਿਚ। ਚਾਨਣ ਵਿਚ। ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਵਾਂ? ਫੜੇਂਗਾ ਬਾਂਹ? ਚਾਚਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਨਕੇ ਜਾਂਦਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦਾਦਕੇ। ਪਿੰਡੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਬੱਸ ਫੜਨ ਤੁਰਦਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਖੂਬ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਪੁੱਛਦਾ - ਕੋਈ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰ ਜੰਗ ਲੜਨ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਰੋਣ ਪੋਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ? ਮਾਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਆਖਦੀ - ਕੱਟਰੂ ਵੱਛਰੂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ। ਤੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਗਾਵਾਂ ਮੱਝਾਂ ਰੰਭਣ, ਰਿੰਗਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਰੱਸੇ ਤੁੜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਤੱਕ, ਸਭ ਮਾਵਾਂ ਇਹ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਪਤਾ ਕਦ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਏ? ਤੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਮਾਂ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਦੀ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ - ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸੁਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਹੇਠ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸਸਤੀ ਜਾਣ ਕੇ ਟਿੱਬੀਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਤੇ ਪੱਧਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਠ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਟਰੈਕਟਰੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਦੀ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਦੇਖੀ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਇਥੇ ਨੇੜੇ ਕਿਧਰੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਿਤੇ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿਤੇ ਨਾ ਦਿਸੇ। ਟਰੈਕਟਰ ਫਿਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਥਾਂ ਅਜਿਹੀ ਆਈ ਜਿਵੇਂ ਟਰੈਕਟਰੀ ਵੱਡੇ ਦਿਉ ਕੱਦ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਟੱਕਰ ਮਾਰ ਦਏਗੀ। ਮੈਂ ਟਰੈਕਟਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਹਿਮੇ ਬੈਠੇ ਲੱਭ ਗਏ ਦੁਬਕੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇੜੇ ਸੋਟੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪਰਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੋਟੀ ਉਪਰਲਾ ਪਰਨਾ ਟਰੈਕਟਰੀ ਦਾ ਵਿਜੈ ਝੰਡਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਵਿਘੇ ਥਾਂ ਉਪਰ ਟਰੈਕਟਰ ਉਦੋਂ ਚੱਲਣਗੇ ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਚੂਚਿਆਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੀ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਖਾਤਰ ਮਾਵਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ ਗੁਜਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਗਈ।

ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਡੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਡਾ ਯੋਧਾ ਸੀ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਵੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਖੁਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤ੍ਰੈਕਾਲੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਥੇ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਧਰਮਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਜਰਨੈਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਾਂ ਗੁਜਰੀ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਤ ਸੱਚ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ - ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਿਥੇ ਨਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਨਾ ਮੌਤ, ਉਹ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਸਨੀਕ

ਸੀ। ਇਥੇ ਛੋਟਿਆਂ ਦੀ ਸੱਤ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਨੌਂ ਸਾਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਕੋਈ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਮਾਂ ਨੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਆਪ ਕਿਆ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਕੌਨ ਸੀ ਬੰਦਗੀ, ਕੌਨ ਸਾ ਤਪ ਕੀਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕੇ ਚਿਹਰੇ ਪਰ ਇਤਨਾ ਨੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤਪ, ਸਾਧਨਾ, ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਾਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਾਨੂੰ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ।

ਗੁਜਰੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਲੀਦਾਸ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਮੇਘਦੂਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਹੇ ਮੇਘ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਏ ਤਦ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਤਾਜ਼ੀ ਖੱਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਡਮਰੂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਲੋਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਮ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਤੂੰ ਹਾਥੀ ਦੀ ਲਹੂ ਲਿਬੜੀ ਖੱਲ ਦਾ ਟੋਟਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੱਜੀ ਨਾਂਹ। ਗੋਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਹਿਲ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨਸੋਆਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਵਾਂ ਪਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਹੇ ਮੇਘ।

ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਲੇਖਕ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਾਂ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕੋਰਸ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਡੱਬਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਹੁਸਨਬੀਰ ਸੁਣਿਐਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣ ਕੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀ ਲਾਵਾਂਗੇ? ਹੁਸਨਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫੋਨ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਖਬੀਰ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ (ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਪੁੱਤਰ)। ਨਾ ਫੋਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਤਬਾਰ ਕਰੀਏ? ਹੁਸਨਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਮੈਂ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ ਕਈ ਦਿਲ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਦਿਲ ਕਲੀ ਕਰਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਖਰੀਦਦਾਰ ਟੱਕਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਦਿਲ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕੋ ਦਿਲ ਹੈ ਸਭ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ?

ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਘੱਗਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ, ਪਰ

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੱਤਣ, ਘਾਟ, ਬੇੜੀ ਮਲਾਹ ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਆ ਰਲੇ। ਬੇਬੇ ਆਮ ਆਖਦੀ - ਫਲਾਣੀ ਨੇ ਘਾਟ ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੋਇਐ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੀ ਰੀਸ। ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਸਵਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛਦੀ - ਕਿਹੜੇ ਘਾਟ ਆਇਆ? ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਹੈ ਘੱਗਰ ਵਿਚ? ਜੇ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ - ਘੱਗਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁੱਛਦੀ, ਬੇੜੀ ਹੈ ਲੱਗੀ ਹੋਈ? ਮਲਾਹ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਪੇਕਿਓਂ ਕੋਈ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਘੱਗਰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਬਨੇਰੇ ਉਪਰ ਕਾਂ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪਰਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਟਾ ਭੁੜਕਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ। ਤੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀਏ।

ਬੋਲੀ - ਇਹ ਖੋਟਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਖੋਟਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਚੱਲੇ, ਖੋਟੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀ ਏਨੇ ਸੁਹਣੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਖ ਕੇ ਭੁੱਖ ਲਹਿੰਦੀ। ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦਾਵਰ ਗੋਰੇ ਸੂਹੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਰੁਕ ਗਈ ਹੋਵੇ ਇਥੇ ਹਰਿਆਣੇ ਖਰੌਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੇ, ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ, ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ - ਤੂੰ ਭੱਜੂ ਭੱਜੂ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿਨੈਂ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਇਉਂ ਖਾਨੈਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੁੱਕ ਭੱਜਿਆ ਹੋਵੇਂ। ਹਸ਼ੂ ਹਸ਼ੂ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਠ, ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ।

ਬੇਬੇ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਤੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਮੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਕੁਰ ਦਾ ਰੰਗ ਪੁੱਪ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਲਾਲੀਆਂ ਝਗੜਦੀਆਂ ਸਨ ਮੂੰਹ 'ਤੇ। ਹੀਰ ਸੀ ਬਸ। ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜੀ ਰੱਬ ਨੇ। ਕੰਧ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਬੀ ਕਾਹਨੂ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਸਹੇਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ - ਕੁੜੇ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ ਮੇਰਾ। ਤੇਰੀ ਇਹ ਨਣਦ ਗਰੀਬਣੀ ਹੈ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਚੁੰਨੀ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲੀ - ਮੈਂ ਕਦ ਆਂ ਏਸ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਂਦੀ ਆਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ। ਬਾਂਦੀ ਰਹੂੰਗੀ ਉਮਰ ਭਰ। ਪਹਿਲੇ ਜਣੇਪੇ ਵਕਤ ਚੱਲ ਵਸੀ। ਤੇਰਾ ਮਾਮਾ ਮਾਨ ਸੁੰ ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਵੜਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੇ। ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਫੇਰ ਉਹ ਚੋਰਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ, ਕਈ ਸਾਲ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਇਤਫਾਕਨ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਹੱਥ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਭੋਜਿਆ - ਸੱਟ ਖਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਚੋਰਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਏ, ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਸੱਟ ਖਾਧਾ ਬੰਦਾ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਮਾਨ ਸੁੰ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਘਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਨਾ ਆਏ। ਕਿਸੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖ ਰਿਵਾਜ ਬਦਲਣ ਨੀਂ ਦਿਉਂਗੀ। ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਮਾ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਤੇਰੀ ਵੱਡੀ ਮਾਮੀ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਗੁਲਾਬਾਂ ਵਰਗੇ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਕਾਕਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ

ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਕਿਹਾ - ਮਿਲਣ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿਉ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਆਣੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨੇ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਡੈਣ ਐ ਡੈਣ। ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਿਗਲਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇਰੇ ਹੋ ਗਏ ਮੇਲੇ ਗੇਲੇ। ਹੁਣ ਸਬਰ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠੋ ਆਪੋ ਆਪਣੇ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਹਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਂ? ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹਜ਼ਾਰ ਦਰਜੇ ਚੰਗਾ। ਅੱਗੇ ਕਿਹੜਾ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਦੇ?

ਤੇਰੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਰੋਗ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਨੀ ਮਰੀ ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਮਾਸੀ। ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮਾਮਾ ਤੇ ਤੇਰਾ ਵੀਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਇਉਂ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾ ਕੇ ਭੱਜੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਕੋਈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੱਟ ਅਜੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਮਾਰਦਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਤਕੜੀ। ਸੱਟਾਂ ਈ ਸੱਟਾਂ। ਵਿਛੋੜੇ ਈ ਵਿਛੋੜੇ, ਦਾਗ਼ ਤੇ ਦਾਗ਼। ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਮੇਰੀ ਵੀ ਵਾਰੀ। ਪੁੱਛੁੰਗੀ ਜਾ ਕੇ - ਰੱਬਾ ਕੇਹੜਾ ਲਾਚੀਆਂ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਉਜਾੜਿਆ ਸੀ ਤੇਰਾ? ਕੀ ਹੱਕ ਸੀ ਤੇਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਦਾ? ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਗੱਲਾਂ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ।

ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ - ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਸੱਦਿਆ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਲਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਇੰਨੇ ਦਿਨ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਬਹੁਤ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਰੋਣਕ ਤਾਂ ਲੱਗੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਰੋਣਕਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ? ਮੈਂ ਉਹ ਜੰਦਰਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਜੰਦਰੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਜੰਦਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਰੋਣਕਾਂ ਰੂਣਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਬੇਹ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲੋਂਗਾ ਤਾਂ ਕਈ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ। ਠੀਕਰੇ ਨਿਕਲਣਗੇ, ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ, ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਨਾ ਸਹੀ ਕੋਈ ਸਿੱਕਾ ਕੋਈ ਗਹਿਣਾ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਥੇ ਇਕ ਦੇਸ ਵੱਸਦਾ ਸੀ ਕਦੀ ਜੋ ਹੁਣ ਬੇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲ - ਫਰਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰ।

ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਘੱਟ ਸੁਣਦਾ ਘੱਟ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਦੀ ਉਦਾਸ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਤੋਰ ਤੋਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ। ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੋ ਕਿ ਸੁਖ ਵਿਚ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਤੋਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿਗਰ ਵਿਚਲੀ ਤਪਸ਼ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਡਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਭੱਠੀ ਦਾ ਸੇਕ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਛੇੜੋ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਉਹ ਕਦੀ ਇਉਂ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਮੇਰਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਫੁੱਲ ਚੁਗਣ ਨਾ ਚਲੇ ਜਾਇਉ। ਮੇਰਾ ਸਿਵਾ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ।

ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਅੰਦਰ ਫੋਲਾਦ ਅਤੇ ਚਟਾਨਾਂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਉੱਬਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅੱਜ ਤੱਕ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਈ ਭੈਣ

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾ ਰਹੀ ਇਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਰੋਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣਗੇ... ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੋਗੇ। ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਲੰਘਿਆ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰੋਗੇ, ਇਥੇ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੈਰੀ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਜਿਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸੀ ਚੰਗੀ। ਇਸ ਘਰ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਇਆ ਕਰੋਗੇ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਿਆ ਕਰੇਗਾ।

ਹੁਸਨਬੀਰ ਤੇ ਸੁਖਨਬੀਰ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦਿਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਈ ਬੇਬੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਤੂੰ ਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ (ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ) ਹੁਸਨਬੀਰ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਉਹ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਸੈਰ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ? ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਲ ਕੁ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਨੇ ਓ? ਇਹਨੂੰ ਦੱਸਣ ਜਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ? ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਜੀਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੀਏ ਉਹਦੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਨਵੀਂ ਲਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰੀ। ਨਵੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੱਟਰੂਆਂ ਵਛਰੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨੂੰ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅਨਜਾਣੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਨਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਣੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨੂੰ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਅਜੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਮਨਾਇਆ ਹੀ ਸੀ। ਕਹੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਤੰਗੀ ਸੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ। ਬਾਪੂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਰੇ ਉਪਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ। ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਜੀਸ਼ਨਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਫਸਟ ਅਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੈਕੰਡ, ਮੈਂ ਫਸਟ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੈਕੰਡ। ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨੋਟ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਭਾਨ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਨੋਟ ਬਾਪੂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਨ ਬੇਬੇ। ਇਹ ਉਹ ਭਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਦੋਂ ਬੇਬੇ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈਣ ਲੱਗੀ ਨੋਟ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਭਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਨੋਟ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਭਾਨ ਬੋਲੀ ਵਿਚ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਭਾਨ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਚੁਆਨੀਆਂ ਅਠਾਨੀਆਂ ਸਭ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਦਿਆਂ ਅਜੀਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਖਦਾ - ਜੇ ਹੁਣ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਆਪਾਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪਾਪ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਲਗੇਗਾ। ਉਹ ਏਅਰਫੋਰਸ ਵਿਚ ਪਾਇਲਟ ਅਫਸਰ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ

ਦੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੈਡਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਵਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ, ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ 'ਫਾਂਸੀ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਰਲੀ ਅਦਾਲਤ ਅੱਗੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਜਣੀਆਂ ਆਸਰਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਂ, ਇਕ ਪਤਨੀ ਤੀਜੀ ਨਿੱਕੀ ਬੇਟੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੈ। ਇਧਰੋਂ ਮੇਰੀ ਫਾਂਸੀ ਲਟਕੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੇਗੀ ਉਧਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗੀ। ਪਤਨੀ ਜੁਆਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਰੋ ਧੋ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰ ਲਏਗੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਵਧੀਕ ਫਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਫਿਕਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲੱਖ ਮਾੜੀਆਂ ਹੋਣ, ਦੁੱਧ ਧੋਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਪੋਤੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਯਾਦ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪੜ੍ਹ ਠੀਕ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਧਾਰਾਂ ਚੋਣ, ਦੁੱਧ ਰਿੜਕਣ ਜਾਂ ਚੱਕੀ ਝੋਣ ਵਕਤ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ। ਆਵਾਜ਼ ਸੁਰੀਲੀ ਵੀ ਸੀ, ਦਮਦਮ ਵੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੀਤ ਗਵਾਂਢੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ "ਮਿਲੁ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਜੀਉ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਖਰੀ ਨਿਮਾਣੀ" ਗਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਹੌ ਜਿਹੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਬੇਬੇ ਤੋਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਵੱਡੇ ਹੋਏ। ਜੂੜਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਵਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ:

ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਧਣੀਏ ਦਾ ਬੂਟਾ,
ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੈਣ ਵਾਸਨਾ।

ਜਿਸ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੱਬਦੀ ਦਿਸਦੀ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਇਹ ਧੁਨਾਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ:

ਚੰਦ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਨੀ ਅੜੀਓ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰੀ।
ਵੀਰ ਫਿਰਦਾ ਨੀ ਅੜੀਓ ਭਾਬੇ ਦੇ ਫਿਕਰੀ।

ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਬੇਟਾ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਵੀਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸੰਗ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੀ - ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਕਰੀਆਂ ਨੂੰ? ਦੇਖਿਆ? ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬੇਟਾ ਬੇਟਾ, ਪੁੱਤ ਪੁੱਤ ਦੀ ਰਟ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ? ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ। ਕਲਜੋਗਣਾਂ।

ਅਨਜਾਣ ਉਮਰੇ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲੀ - ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੰਨਣੀ ਪਏਗੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਰਿਆਇਤ ਦੇਣੀ ਹੈ ਇਕ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣੀ ਹੈ। ਰਿਆਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ

ਊਲ-ਜਲੂਲ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਰੀ ਚਲੋ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਹਲਕੀ ਗੱਲ ਜੇ ਕਦੀ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਬੁਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਰ। ਸਮਝ ਗਏ ਨਾ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ? ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਸਭ ਕੁਝ।

ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਬੇਟਾ, ਸੁਖਬੀਰ, ਸਕੂਲ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤੀਖਣ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਭਰਾ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀ - ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਝਗੜੇ ਝੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਇਕੱਲਾ ਕਿਉਂ ਰਹੇਗਾ ? ਸੁਖਬੀਰ ਹੈ ਤਾਂ। ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਵੱਡਾ ਹੋਏਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂਗੇ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੁਖਬੀਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋਏਗਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬਾਈ ਜੀ ਵੱਡੇ ਤੀਖਣ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਤਿੱਖਾ ਸੁਖਬੀਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਸਿੱਧਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮਾਂ ਬੋਲੀ - ਤੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਵੱਡਰੂ ਗਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮਝ ਬੇਸਮਝ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ, ਨਾ ਕਦੀ ਸਿੱਧਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕੁਸੁਹਣੀ। ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੇਖਦਾ ਜਾਈਂ ਤੂੰ। ਇਸ ਕਲੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਤੇਰਾ ਵੱਡਾ ਸਿਆਣਾ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ, ਇਕਦਮ ਇਕੱਲਾ। ਅਸੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਾਂ ਪਿਉ ਹਾਂ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਹ ਆਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ - ਬੇਬੇ ਕੌਲ ਜੇ ਰੋਣ ਧੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਫਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਰੋਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਘੜਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ 25 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਤੀਜਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਭਰਾ ਕੌਲ ਹਰ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸਦਮਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਨਾੜੀ ਫਟਣ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਨੀ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਮੁੜਨਗੇ, ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਡੋਬਣਗੇ, ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਤਾਰਨਗੇ।

ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਉਂਦੇ, ਪੁੱਛਦੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਆਖਦੀ - ਹੋਣਾ ਕੀ ਸੀ ? ਧੋਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਾਂ ਉਸ ਬਗ਼ੈਰ ? ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ? ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਆਂ ਹੁਣ ਵੀ। ਫਰਕ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ

ਜਵਾਬ ਉਸ ਨੇ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਜਵਾਬ ਵੀ ਆਪ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ - ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ। ਔਖਾ ਕੰਮ ਛੇੜ ਗਿਆ ਮੇਰੇ ਲਈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਦਿਆਂਗੀ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ?

ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੀ ਮਾਮੀ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਈ। ਬੇਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੈਰ ਸੁੱਖ ਦੱਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਨਣਦੇ ਕੰਮ ਆਈ ਹਾਂ ਇਕ। ਤੇਰਾ ਭਾਈ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰੋਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੈ। ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਵੱਸ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚੱਲਦੀ ਹਾਂ। ਉਹਦੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਲ ? ਦੋਵੇਂ ਜਣੀਆਂ ਨਾਨਕੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੀਂ ਬਾਈ। ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ? ਬਹੁਤ ਉਦਰੇਵਾਂ ਹੋਇਐ ਤਾਂ ਆਪਦੇ ਇਕ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆ ਘੱਗੇ ਤੋਂ, ਚਾਹੇ ਬਾਲਦ ਤੋਂ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਖੇਤ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬੇਬੇ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾਨਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਤੇਰੇ ਨਿਆਣੇ ਬਾਹਲੇ ਓਦਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਹ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਵੇਂ ਜਾਵਾਂ ? ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਹਾਂ ਨਾਂਹ ਲੈ ਕੇ ਜਾਉਂਗੀ। ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ ਆਂ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ - ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਕਰਨੀ ਐ ਅਸ਼ਟਾਮ 'ਤੇ ? ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਸ਼ਟਾਮਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ 'ਕਰਾਰ ਖੱਲਾਂ ਖੁੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦੇਖੇ। ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਠੀਕ ਐ। ਆਪਣੇ ਆਲੀ ਹੁੰਡੀ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਆਈ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਬਸ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨਾਲ ਦੀ ਸੀਟ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਜੁਆਨ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੋਰੀ ਚੁਪਕੇ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਹੋਇਆ ਵੀਰ ? ਕਿਉਂ ਦਲਗੀਰ ਹੋਇਆ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਹਾਂ। ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਤਾਰ ਗਈ ਕਿ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਦਾ ਮੇਰਾ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀ। ਰੁਲਦਾ-ਖੁਲਦਾ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਵੇਂ ਪਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਭੈਣ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਚੱਲ ਵਸੀ ਹੈ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਮੁੰਡਾ ਪਹਿਰ ਪਹਿਰ ਕੰਧਾਂ ਗੁਹਾਰਿਆਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦੈ ਚੁੱਪਚਾਪ। ਕਈ ਬਾਰ ਕਿਹੈ - ਬਈ ਹੁਣ ਕਿਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣੇਂਗਾ ਮੁੰਡਿਆ ? ਤੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜੁਆਨ ਉਮਰੇ ਖੁੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਮਰ ਗਏ ਅਸੀਂ ? ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਵੀਰ !

ਨਿਹੰਗ ਮਾਮਾ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਔਰਤ ਕਹਿ ਬੈਠੀ - ਰੱਬਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੈਨੂੰ ? ਚਾਹੇ ਕਾਣਾ ਲੰਗੜਾ ਜਾਂ ਟੁੰਡਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ, ਰਾਮ ਸੁੰ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ? ਮਾਮਾ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ - ਕਿਉਂ ? ਰੱਬ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਸਪੇਅਰ ਪਾਰਟ ਮੁੱਕ ਗਏ ? ਜੇ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਉਹ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਫਿਰ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮਾਮਾ ਮਾਮੀ ਦੋਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਜਿਉਂਦੇ। ਵੱਡੀ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਸਿਖਾਈ। ਰਿਵਾਲਵਰ ਬੰਦੂਕ

ਚਲਾਉਣੇ ਸਿਖਾਏ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਪਲੇਠੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਚੱਲ ਵਸੀ। ਛੋਟੀ ਧੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਪੰਜ ਕੁ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਹਨੇਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੌਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ - ਮੰਮੀ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਸੈਨਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਈਆਂ। ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੈਠ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੁੜੀਓ ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਮੀ ਮਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਰਾਖ ਦਾ ਢੇਰ ਬਣਾ ਆਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਦੇ।

ਕੁੜੀਆਂ ਰੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਵਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ? ਆਪੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਿੱਛੋਂ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਝੂਠ ਬੋਲਾਂ ? ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਾਂ ਐਡਾ ਭੇਤ ? ਟਿਕ ਜਾਣਗੀਆਂ ਆਪੇ ਰੋ ਧੋ ਕੇ। ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਐ। ਬੇਬੇ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬੋਲੀ - ਰੰਭ ਰਹਿਣਗੇ ਵੱਛਰੂ, ਦੇਖ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਗਾਵਾਂ।

ਫਿਰ ਮਾਮੀ ਨੇ ਮਕਾਣ ਆਏ ਮਰਦਾਂ-ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਭਾਈ ਖਾਉ ਰੋਟੀ ਤੇ ਜਾਓ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ। ਲਿਆਉ ਵੀਰ ਵਰਤਾਓ ਰੋਟੀ। ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ - ਅਸੀਂ ਨੂੰ ਖਾਣੀ ਰੋਟੀ। ਸਾਡੇ ਨੂੰ ਲੰਘਦੀ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਐ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਟਲਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਭਾਈ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਲੰਘੇਗਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ। ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੂੰ ਧੰਨ ਐਂ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਮਾਮੀ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਬੋਲਦੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਠੰਢ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਸਮੁਖ। ਉਹਦੀ ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਪਤਾ ਸਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਤੀਜੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਮਾਮੀ ਨੂੰ। ਮਾਮੀ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀ ਦਵਾਈਆਂ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਟੀਕੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਖਾਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਮਹੀਨੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਂਗੀ ਮਾਮੀ। ਹੱਸ ਪਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ? ਉਂ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਵੀ ਠੀਕ ਐ। ਮਹੀਨਾ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਨੇ ਟੁੱਟਣ ਲਈ। ਚੰਗੀ ਹੁਣ ਟੰਟਾ ਮੁੱਕੇ। ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਨਾ ਕਰਵਾਈ ਖਾਹਮਖਾਹ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਆ।

ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਮਾਮੀ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਟੀ.ਵੀ. ਦੇਖ। ਮੈਂ ਟੀ.ਵੀ. ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਹੰਢੀ ਹੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਦੱਖਣੀ ਨਾਚ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿ। ਸੁਹਣੀ ਐ, ਨੱਚਣਾ ਸਹੀ ਆਉਂਦੈ। ਪਰ ਵਿਚ ਵਿਚ ਐਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਐ ਜਿਵੇਂ ਇਹਦੇ ਭਰਿੰਡਾਂ ਲੜ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਮੈਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਓ ਤਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ

ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਕਲ, ਧਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਵਿਛੜ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਪਪੀਹਿਆਂ, ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਅਤੇ ਕੋਇਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਚੀਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਨੂੰਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਦਰ ਕਰਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਬਾਕੀ ਨੂੰਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ?

ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੱਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਬਈ ਨੂੰਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਉਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਕੌਣ ਮੇਰਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕੌਣ ਨਿਰਾਦਰ, ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਦੀ ਆਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਕਰ ਦਏਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਹੋ ਤੇਰਾ ਰਸਤਾ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਜਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੈਂ।

ਸਕੂਲੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਤੇਰੀ ਦਿਆਲੋ ਚਾਚੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਦੇਖੀ। ਸੰਗਤਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਖਾ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਦਹਿਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਬੱਚੇ ਵੀ ਤਾਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਮਾਵਾਂ ਹੱਥੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ?

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੱਚੇ ਖੋਹਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਾਂ ਤੂੰ ਦੇਖੀ ਨਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ? ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਵਰਤੇਗਾ। ਚਿੜੀਆਂ ਜਨੌਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਉਂ ਤਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ। ਤੂੰ ਨਦੀ ਪਹਾੜ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਦੇਖੇਂ ਚਾਣਚੱਕ ਤਾਂ ਦੱਸ ਡਰ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ? ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਦਿਸੇ। ਰੱਬ ਭਲੀ ਕਰੇ ਭਾਈ !

ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਚਾਚੇ ਦੀ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਚਾਚੀ ਨੇ ਸਲਫਾਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਕਿ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਮਾਮੇ ਨੇ ਘੋੜਾ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਹੈ। ਹੈ ਵੀ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ। ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ। ਭਰਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ - ਸੁਖੀ ਰਹਿਣ। ਵਫ਼ਾ ਕਰਨ। ਹਰ ਬਲਾ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਲਦੀ ਆਪਾਂ ਨਾਨਕੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵਾਰੀ ਕਰਾਵਾਂਗੇ। ਬੋਲੀ - ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਚੜ੍ਹਨ ਜੋਗੀ ਹਾਂ ? ਕਦੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਮਾਂ। ਤੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਪੈਦਲ ਤੁਰਦੇ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਕੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਹ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਘੱਗੇ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਵਿਚ ਘੋੜੀਆਂ ਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਦਾ

ਘੋੜਾ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਉਧਰ ਦੌੜ ਪਿਆ ਵਾਹੋਦਾਹ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਅੱਜ ਜਾਨ ਗਈ ਕਿ ਗਈ। ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਗਾਮ ਫੜੀ, ਰਕਾਬਾਂ 'ਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਛਟੀ ਵਾਹੀ ਕਿ ਦਸ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਘੋੜਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਦੜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਚੱਕਰ ਲਾਏ। ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋਇਆ ਘੋੜਾ ਖੁਰਲੀ 'ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਉਤਰ ਕੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ, ਸਿਰ ਪਲੋਸਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਮਾਰ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਘਿਉ ਵੀ ਖੁਆਵਾਂਗੀ ਛੋਲੇ ਵੀ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਪੁੱਤਰਾ ਸ਼ੇਰ ਬੱਚਾ ਹੈਂ ਤੂੰ। ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ।

ਰੁਕ ਕੇ ਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ - ਹਾਂ ਭਾਈ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕਿਥੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਬੇਟੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਬੋਲੀ - ਨਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਚੂੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਅੰਦਰ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਖੈਰ ਸੁਖ ਪੁੱਛੀ ਦੱਸੀ। ਪੁੱਛਿਆ - ਭਾਣਜੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬਿਲਕੁਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੁੰਨੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸੌਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਚਾਹ ਛਕਣੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਧ ? ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ? ਉਹ ਬੋਲੇ - ਸਹੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਦੈਂ ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਈ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਵਹਿਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਸਕੈਤ ਸਕੂਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਲਾਣੀ, ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਪਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੰਘਦੇ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਰਹੀ, ਉੱਚੀ ਉਠ ਰਹੀ ਦੇਖਦੇ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ। ਜੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਦੇ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਅੰਦਰ ਇਹ ਹੈ ਕੀ। ਪਰ ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਰਾਜਪੁਰੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆ ਗਈ। ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੈ ਘੋੜਾ ਵੀ। ਅੱਜ ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਖੱਬੀ ਲਗਾਮ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਗੇਟ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ਅੰਦਰ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਸ ਦੇਖਣਾ ਸੀ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ, ਇਹ ਹੈ ਕੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾ ਬਾਬਾ ਨਾ। ਐਉਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ ਅੱਜ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੈਨੂੰ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੁੰਨੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦੈ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਏਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ। ਚਿੜੀ, ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਿਆਸੀ ਹੋਵੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਘੁੱਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ, ਪੀਰੀਅਡ ਘੰਟੇ ਘੰਟੇ ਦੇ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਲਾਸਰੂਮ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਪੀਰੀਅਡ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਆਲੂ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੱਕ ਬਾਬਤ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ - ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈਂ, ਸਭਨਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦਾ। ਤੇਰੇ ਦਰ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਕੁ ਮਿੱਟੀ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ। ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਹ ਦਾਗ਼ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ।

ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਣਾਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆਇਆ ਜਿਹੜੀ ਬੀਰ ਰਸ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ਼...। ਕੰਧ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇਖੀ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈਂ ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਣ, ਸਾਧ ਸੰਤ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਵਡ ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਤੈ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਉਸ ਰੱਬ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਾਂ ਨੂੰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਰ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਆਪਾਂ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਨੀਲੇ ਦਾ ਸਵਾਰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹੈ। ਚੰਦ ਤਾਰੇ ਧਰਤੀਆਂ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਆਪ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸ ਠੀਕ ਹੈ ਇਹ ਤਸਵੀਰ?

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਨੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਾਬਤ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ - ਪੈਰੀਬਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮੋਟੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਪੈਦਲ ਗਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਹਲ ਦਾ ਮੁੰਨਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਟਾਪਾ ਕਿਥੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਗੰਜ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿੱਠ ਕੁ ਵਾਲ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ - ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ? ਟੈਗੋਰ ਜਾ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦੈਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਜੀ ਟੈਗੋਰ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਬੰਦਾ ਸੀ? ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮਾੜੇ ਚੰਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੀ। ਟੈਗੋਰ ਟੈਗੋਰ ਸੀ। ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕਹਿ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੇ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖ। ਆਪੇ ਰਲਾਉਂਗੀ ਠੰਢਾ ਮੈਂ। ਵੱਧ ਠੰਢਾ ਰਲਾ ਕੇ ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੰਨੈਂ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਛਾਪਿਆ। ਹੁਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਚੋਤੇ ਨਹੀਂ। ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖਾਂਗਾ।

ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਦਾ ਹੱਕ ਕੇਵਲ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹੱਕ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹੱਸ ਲਿਆ ਕਰਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮੀਜ਼ ਇੱਕੋ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਸਾਬਣ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਛੇ ਆਨੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਲੇ ਕੁੱਜੇ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਛੂਹਾਂ ਹਨ। ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਮਿਲ ਗਏ। ਡੇਢ ਆਨਾ ਹੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਈਏ ? ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਮੰਗਤਾ ਆ ਖਲੋਤਾ। ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ - ਬਾਬਾ ਜਦੋਂ ਆਉਨੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਰਦਾ ਬਣਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹੀ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ। ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਡੂਢ ਆਨਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਇੰਨੇ ਕੁ ਪੈਸੇ ? ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੋਲੂ ਵਿੱਚੋਂ ਡੇਢ ਆਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਹੱਸ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹੱਸੀ ਜਾਏ ਨਾਲੇ ਆਖੀ ਜਾਏ - ਹੋ ਗਿਆ ਨਾ ਕਮਾਲ ? ਮੰਗਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਾਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹੱਸਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਖੰਘ ਛਿੜ ਗਈ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਗਰਦਨ ਉਪਰ ਕੋਈ ਗਰਮ ਗਰਮ ਤਰਲ ਵਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਉਹ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਗਣ ਸੀ ਤੇ ਮੋਢੇ ਸਮੇਤ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਬਾਂਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਹੱਸਣ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਕੀ ਖੱਟਿਆ ?

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਲਾਗੇ ਮੈਂ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਇਹ ਉਹੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਸਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਏਸ ਵਲੈਤੀ ਬੰਦੇ ਨੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ। ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ਰੱਬ ਦੇ ਕਮਾਲ ? ਨਾ ਇਹਨੇ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਨਾ ਭਾਲੀ, ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਬਿਠਾਏ ਨੇ ਤੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।

ਦੁਸਹਿਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚੇ ਘਰ ਦੀ ਲਿੱਪਾ ਪੋਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਪਾਂਡੂ ਦਾ ਪਰੋਲਾ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਗਾਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਹੀ ਨਾਲ ਗੋਹਾ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਪਰੇ ਪਰੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਲਿੱਪਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ। ਖੁਰਲੀਆਂ ਤੱਕ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਪਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਵੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਗੰਧੀਆਂ। ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਟੰਗਣ ਲਈ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਰਾਮਾਇਣ ਦੀਆਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ। ਬੇਬੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ - ਇਹ ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਕਰੋ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ। ਤੁਹਾਡੀ ਨਾਨੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ - ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ ਛਿੜਿਆ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤ ਲਾ ਲਉ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਲਾ ਲਉ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਾਲਾ ਕਾਟੋ ਕਲੇਸ਼ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਗਾਂਧਾਰੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੌ ਬੇਟਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਗਾਂਧਾਰੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਚੱਲੀਏ। ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ - ਸਰਾਪ ਨਾ ਦੇਈਂ ਗਾਂਧਾਰੀ ਮਾਂ। ਸਰਾਪ ਨਾ ਦੇਈਂ। ਗਾਂਧਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਕਾਤਲ ਹੈਂ। ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚੇਂਗਾ? ਦੇਖ ਲਵੀਂ। ਤੂੰ ਅਣਆਈ ਮੌਤ ਮਰੇਂਗਾ। ਤੂੰ ਲੜਾਈ ਟਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ। ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ ਮੇਰੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਕਤਲ ਤੂੰ?

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਾਂਧਾਰੀ ਤੂੰ ਸੌ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਸੌ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਦੁਖ ਹੈ। ਪਰ ਸੌ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਲੱਖਾਂ ਮਰੇ, ਹੋਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਮਰਿਆ ਸਾਂ ਲੱਖ ਵਾਰ। ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਇਹ, ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਕ ਤੋਂ ਲੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਕਦੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲੱਖ ਵਾਰ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਜਦੋਂ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ, ਮਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਜਾਵਾਂ। ਅਕਸਰ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪਰਤਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਦੈਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸਾਖੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਹੁਣ। ਕਿਹਾ - ਪੁਰਾਣੀ ਸੁਣਾ ਜਾਹ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਸਾਖੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਉਹ ਬੋਲੀ - ਚਿੜੀ ਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਸੁਣੀ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪੁੰਨ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੈਥੋਂ ਸਾਖੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਖ਼ਾਹਸ਼ਮੰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਅਜਿਹੀ ਫ਼ਸਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮੰਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਈਂ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਉਤਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਸੀਟ ਮਿਲੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੀਟ ਉਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਬੋਲੀ - ਅਹੁ ਸੀਟ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਕੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ। ਭੁਜੀਆ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਟੈਚੀਕੇਸ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਭੁਜੀਆ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੱਸੀ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੁਜੀਆ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਉਂ ਕਿਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਲਰ ਦੀ ਪਾਈਪ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਫੱਕ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਬ ਵੀ, ਬੇਰ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਏਗਾ, ਸਾਬਤ, ਗੁਠਲੀ ਸਣੇ।

ਕਣਕਾਂ ਪੱਕਣ ਲੱਗਦੀਆਂ, ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੇਜ਼ਧਾਰ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ - ਇਹ ਕੇਹੜੇ ਮੌਸਮ ਦਾ ਮੀਂਹ ਹੋਇਆ? ਬੇਬੇ ਆਖਦੀ - ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ

ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੱਗ ਜੇਠ ਅਤੇ ਹਾੜ ਖੋਹ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਉਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਭਾਦੋਂ ਤੇ ਅੱਸੂ ਉਸੇ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਖੌਰੂ ਪਾਉ, ਬਰਨਾ ਉਡਾਉ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਸਾਉਣ ਦੀ ਕਦਰ ਬਣੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੱਪੀ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮਾੜਾ।

ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ - ਸਿਆਣੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਜੱਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਰਤੂਤ ਤੋਂ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਰਸਣਾ ਨਹੀਂ। ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਕਮਲਾ ਬੱਦਲ ਲੰਘਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਣੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਨਾ ਬਰਸਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਿਆਣੇ ਬੱਦਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੱਟ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਮਾਰਾਂਗੇ। ਨਾ ਬਰਸਾਂਗੇ, ਨਾ ਬਿਜਾਈ ਹੋਏਗੀ ਨਾ ਫਸਲ ਹੋਏਗੀ, ਕਾਲ ਪਏਗਾ। ਕਮਲਾ ਬੱਦਲ ਬੋਲਿਆ - ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਰਸਦਾ ਹਾਂ। ਜਿੰਨੇ ਦਾਣੇ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਪਏ ਹਨ, ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੀਜ ਦਏਗਾ। ਜੇ ਇਕ ਮੀਂਹ ਵੀ ਨਾ ਪਿਆ ਫੇਰ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਣੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਅੰਦਰਲਾ ਅੰਨ ਕਢਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਰਸਣ ਦੇਹ।

ਉਦੋਂ ਦਾ ਭਾਈ ਜੱਟ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਕ ਅੱਧੇ ਬੱਦਲ ਦੇ ਬਰਸਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਾਣੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾਉਂਦੇ।

ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫਾਨੀ ਠੱਕਾ ਚੱਲਦਾ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਰਜਦੀ - ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠੋ। ਬਾਹਰ ਹਵਾ ਭਟਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦੀ ਆਖਦੀ - ਸਿਆਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ, ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਉਲਝਣ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ। ਪਰਾਤ ਖੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਗੁਆਂਢਣ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਔਰਤਾਂ ਹੱਸਣ ਲਗਦੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਆਖਦੀ - ਸ਼ੇਰ ਮਾਰਨ ਜੋਗੀ ਨਾ ਸਹੀ, ਇਹ ਸੋਟੀ ਭਾਂਡੇ ਭੰਨਣ ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਹੈ ਅਜੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ। ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਤੁਹਾਡੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ ਵੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ ਲੁਆਵਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਨਿਆਣਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਤਕੜੀਆਂ ਸਉ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਇਆ ਬੰਦਾ ਐਵੇਂ ਮੰਨੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਮਨਾ ਲਉ। ਕਰਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਕੀ ਹੈ ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੁਣ? ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਇਕਰਾਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਦਵਾਲ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਕਿੰਨੇ ਪਾਪੀ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ। ਮੇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਗਾਬੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਕੂਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਦੇ ਕੇ ਮੋਰ ਵਾਂਗ “ਕਿਆਕੋ” ਕਹਿ ਦਏ ਤਾਂ ਦੜੈਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਇਹ। ਗਿਰਝਾਂ ਤਾਂ ਰਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁਣ। ਇਹ ਹੱਡਾਰੋੜੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਣ?

ਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਨੱਬੇ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ

ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਆਖਦੀ - ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਮੈਂ ਇਉਂ ਕੀਤਾ।

ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਟੱਬਰ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ? ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਟੱਬਰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਕੁਰ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਂਦੀ ਦੇਖੀ। ਵੱਡੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਗੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਆਟਾ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਭੇਡ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਟਾਈ ਹੋਵੇ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਆਏ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੂਰੀ ਸੰਮਤੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਏਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੰਮ-ਚਲਾਉ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਨਗੀਆਂ। ਕੰਮ-ਚਲਾਉ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ - ਬੇਬੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ। ਜਿੰਨਾ ਵਧਣਾ ਸੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਸਾਧ ਮਤਾ ਰਖੋਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਂ। ਸਾਧੂਆਂ ਵਰਗਾ ਸੁਭਾ ਬਣਾ।

ਬੈਠਿਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਾਈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਰੱਕੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਡੰਗਰ ਚਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੋਟੀਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਗੋਹਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਟੋਕਰੇ ਵਗਾਹ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਚਾਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਬਈ ਗੱਲ ਬਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਸੋਟੀਆਂ ਫੇਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਟੋਕਰੇ ਫੇਰ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਜਾ ਟਿਕੇ।

ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉਪਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਲਾਂਭਾ ਦੇਣ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ। ਆਖਦੀ - ਵੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਲਿਆ ਜੇਹਾ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਲਿਆ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਹਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ? ਕੋਈ ਹੈ ਨੀ ਸਰਮ ਹਯਾ ਤੈਨੂੰ ? ਡੋਬ ਦਏਗਾ ਏਸ ਗਊ ਦਾ ਹਉਕਾ। ਰੋਟੀ ਪਕਦੀ ਬੁਰੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਤੈਨੂੰ ? ਬੇ ਸਰਮ।

ਰੁਮਾਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੰਥੀ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਟਕਾ ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਉੱਚੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ। ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੱਥ ਧੋਏ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਛੂਹ ਸਕੇ। ਪਜ਼ਾਮਾ ਖਰਾਬ ਨਾ ਹੋਏ, ਬੈਠਣ ਲੱਗਿਆਂ ਅਖਬਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਹੇਠ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਝਿੜਕਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ - ਅਕਲ ਮਾਰੀ ਗਈ ? ਵਿੱਦਿਆ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀਦੀ ਹੈ ? ਅਸੀਂ ਹੱਸਦੇ - ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਮਾਂ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਦੇ ਵਰਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਖਦੀ - ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਧਨ ਨਹੀਂ। ਪਤੈ ? ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ। ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ ਅਕਲ ਤੋਂ।

ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਗੁਰਤੇਜ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇਜ਼ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਘਾਹ ਫੂਸ ਲੱਕੜ ਤਿੰਬੜ ਸਭ ਜਲ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੋਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਨਿਖਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਜੋਖਮ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਛੇੜਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਖਦੀ - ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਡੰਗ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮਖ਼ਿਆਲ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੋਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ? ਕਦੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿ ਏਨੀ ਤੂੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਦਾਣੇ ਕੱਢਦਾ ਫਿਰੇ ? ਖੇਤ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵਾਹਣ ਜਾਵਾਂਗੇ ਕਿ ਕੰਡਿਆਈ ਬੜੀ ਹੈ ? ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਹੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅੰਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਧੀ ਹੈ ਅਸਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮਾੜੇ ਕੁ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ? ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਏਨੀ ਤਾਕਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਏਨਾ ਹੌਸਲਾ ਕਿ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਹੈ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਖੂਹ ਪੁੱਟੋ ਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਓ। ਔਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿਹੜੀ ਜੇ ਰੱਬ ਸਾਥ ਦੇਵੇ ? ਭਰੋਸਾ ਰੱਬੇ ਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਖਨਬੀਰ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਗਿਆ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪਰਤਿਆ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਅੱਜ ਮੈਂ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ। ਮੈਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਸੀ - ਗੰਦੀ ਬੇਬੇ, ਮੂਰਖ ਬੇਬੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਏ ਕਿਉਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਮੈਨੂੰ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਧ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੰਧ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ? ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਕੰਧ ਨੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦਾ ? ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਸੁਖਨਬੀਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਸੁਣ। ਤੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਈਂ। ਲੋਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਤੂੰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਉਹ ਆਖੇ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੱਚ ਮੰਨੀਂ ਕਿ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਉਹ ਬੋਲੀ - ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਥੋਡੇ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਦਇਆਵਾਨ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਹੋ। ਕਿਹੜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਹੋਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ? ਅਜੇ ਹੋਰ ਮਿਲੇਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹਨ, ਦੁਖੀ ਹਨ, ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਦਾ ਗਰਮ ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਹੈ ? ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਏਗਾ ਤੇ ਔਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਆਹਰਨ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹੈਂ। ਤੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਲੋਹਾ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੁਹਾਰ ਠੰਢਾ, ਤਾਂ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਹਾ ਠੰਢਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੁਹਾਰ ਗਰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਗਰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰ। ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਜੇ ਗੁਲਾਮੀ

ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਠੰਢੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਠੰਢ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਜੁਆਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਪੈਗੰਬਰ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਜੁਆਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਮੈਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਵਾਜਬ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੇਅੰਤ ਵੱਡੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋਏ? ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਮਾਪੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਤਾਨ ਸੁਖੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ - ਯਾ ਖ਼ੁਦਾ, ਸਾਡਾ ਬੱਚਾ ਅਜੇ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਬਖ਼ਸ਼। ਇਸ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦੇਹ ਬੇਸ਼ਕ, ਇਸ ਮਾਸੂਮ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਹੀਂ। ਤੇਰੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਗੁਨਾਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਲਾਵਾਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲਵੇ। ਤੇਰਾ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪੇ ਚੁੱਕ ਲੈਣਗੇ? ਪਰ ਅੱਲਾਹ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਏਨਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਚੁੱਕ ਨਾ ਸਕਣ। ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਤੌਫ਼ੀਕ ਬਖ਼ਸ਼ੇਗਾ। ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ। ਤੈਨੂੰ ਨੇਕੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਮੇਰੀ ਕੁਲੀਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭਾਸਵਤੀ ਸਿਨਹਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋਏ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਹੁਣ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬੋਲੇ - ਪੰਨੂ ਭਾਈ, ਅਬ ਹਮ ਅਨਾਬ ਹੋ ਗਏ ਹੈਂ। ਸਮਝਤੇ ਹੋ ਨਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ? ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਤੋਂ ਹਮਾਰੇ ਨਾਕ ਮੇਂ ਨਕੇਲ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਵੁਹ ਖੀਂਚ ਕਰ ਹਮੇਂ ਠੀਕ ਰਾਸਤੇ ਪਰ ਲੇ ਆਤੇ ਹੈਂ। ਹਮ ਭਟਕਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨੱਥ ਉਨਕੇ ਹਾਥ ਮੇਂ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਅਬ ਅਪਨਾ ਰਾਸਤਾ ਖੁਦ ਢੂੰਡਨਾ ਪੜੇਗਾ। ਬੇਮੁਹਾਰ ਘੁੰਮੇਂਗੇ ਹਮ ਇਧਰ ਉਧਰ। ਅਨਾਬ ਹੈਂ ਹਮ ਅਬ।

ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜਸਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭਰਜਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਬਿਰਧ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਭਾਈ। ਹਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ ਅਤੇ ਤਿੱਬ ਤਿਉਹਾਰ ਵਕਤ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਜਾ ਪੁੱਜਦੇ। ਰੋਣਕਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਜਾਣ ਲੱਗਦੇ ਤਾਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦਾ - ਜਦੋਂ ਬੇਬੇ ਬਾਪੂ ਨਾ ਰਹੇ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰੋਗੇ ਹੁਣ ਵਾਂਗ?

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ? ਪਾਠਕ ਜੀ ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ ਦੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ (ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼) ਪੜ੍ਹੋ। ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੁਰ ਗਈ। ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਬਾਪੂ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਗਵਾਂਢਣਾਂ ਵੀ,

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸੁਹਣੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਪਰਦੇਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਪੂ ਦੁਕਾਨ ਉਪਰ ਘੜੀਆਂ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ। ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ - ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਗਈ ਫੇਰ ? ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦਾ - ਰੂਸੋ, ਤੇਰੀ ਮੰਮੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ ? ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ - ਨਹੀਂ ਪਾਪਾ। ਮੰਮੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਫੇਰ ਆਪਾਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਦੇਰ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਰੁਆਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ।

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੇ ਤੋਰਨ ਵੇਲੇ ਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਪਰ ਇਕ ਕੋਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖੀਂ ਜਿਹੜਾ ਤੇਰਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੇ ਇਕੱਲੀ ਬੈਠ ਕੇ ਤੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰੋ ਸਕੇਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੇਖੇ ਨਾ। ਪਲਕਾਂ ਹੇਠ ਹੰਝੂ ਤੇ ਪੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਦੁੱਧ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀਂ।

ਟੈਗੋਰ - ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਦੇਣੀ ਕਿਹਾ - ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਮਾਏਂਗੀ ਮਾਂ ?

ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ ? ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਬੋਧਵਾਕ ? ਦੋਵੇਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਅਜਮਾ ਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਦ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਔਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮ ਟਿਕ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਆਰਾਮ ਨਾਲ। ਖਹਿਬੜਦੇ ਨਹੀਂ।

ਲਓ ਜੀ ਸੁਣੋ ਰਿਸ਼ੀ-ਕਥਨ - ਤੂੰ ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾਹ। ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਛੁਪਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ। ਤੇਰੇ ਕਰਮ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ। ਹਜ਼ਾਰ ਗਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਕਰਮ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਣਗੇ ਹਰ ਥਾਂ।

ਕਦੀ ਮਿਰਚਾਂ ਤੋੜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਖੇਤ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਕਪਾਹ ਚੁਗਦੀ। ਕਿਤੇ ਵਛਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬੂਥੀਆਂ ਪਲੋਸ ਰਹੀ, ਕਿਤੇ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦੇ ਰਹੀ। ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ, ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਲਥਪਥ ਉਹ ਕਦੀ ਝਾੜੂ ਦਿੰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਕਦੀ ਪਾਥੀਆਂ ਪੱਥਦੀ। ਅਨੁਰੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਬੋਧ-ਵਾਕ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ : ਸੱਚ ਨੇ ਜਦੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਅਤੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਲਿੱਬੜ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਏਨੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਛੱਡੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਜਗਮਗ-ਜਗਮਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਚਾਨਣ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਨਹਾਤਾ।

ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ

ਉਰਦੂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ (ਜਨਮ 3 ਨਵੰਬਰ, 1934) ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਕੁਝ ਕੁ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਰ ਤਕ ਹੈ। ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਮ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਰੰਗਣ ਦੀ ਹੋਲੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੇਡਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1988 ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਇਕ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਓ। ਹਰੇਕ ਆਖਦਾ - ਹਾਂ ਚੱਲਾਂਗੇ, ਮਿਲਾਂਗੇ...ਆਦਿਕ। ਇਉਂ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਂ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਫੇਰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਦਾ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ? ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਈਆਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੋਈ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਵਰਨਾ ਦਿਲ ਦਾ ਰਾਹ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੈਂ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾਏ:

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋ ਇਸ ਕੋ ਨਕਸ਼ੇ ਸੇ ਨਾ ਸਮਝਾ ਜਾਏਗਾ।
ਰਾਸਤਾ ਖੋ ਜਾਓਗੇ ਤੋ ਸ਼ਹਰ ਦੇਖਾ ਜਾਏਗਾ।
ਤੂੰ ਯੂੰ ਹੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੇਤਾ ਹੈ ਕਿਸੀ ਕੋ ਦੇਖਨਾ।
ਚੋਰ ਤੇਰਾ ਤੇਰੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੇ ਪਕੜਾ ਜਾਏਗਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਈ ਨੰਬਰ ਫਾਟਕ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਹ ਪਟਿਆਲਾ ਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਇੱਕੀ ਨੰਬਰ ਫਾਟਕ, ਵੀਹ ਨੰਬਰ ਫਾਟਕ, ਕੋਈ ਬਾਈ ਨੰਬਰ ਫਾਟਕ। ਪਟਿਆਲਾ ਫਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ...ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੀ ਪਤਾ:

ਹਵਾ ਕੇ ਦੋਸ਼ ਪਰ ਬਾਦਲ ਕੇ ਟੁਕੜੇ ਕੀ ਤਰਹ ਹਮ ਹੈ
ਕਿਸੀ ਝੋਂਕੇ ਸੇ ਪੁਛੇਗੇ ਕਿ ਹਮ ਕੋ ਹੈ ਕਿਧਰ ਜਾਨਾ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਦੋਸ਼ ਮਾਇਨੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਦੋਸ਼ ਮਾਇਨੇ ਕੰਧਾ।
ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਖਾਨਾ ਮਾਇਨੇ ਘਰ, ਦੋਸ਼, ਕੰਧਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਆਪਣੇ
ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੌਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤਾਂ
ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਹੁਣ ਖਤਮ
ਕਰ ਰੇੜਕਾ। ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਰਫਾ ਦਫਾ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ।
ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਮੈਂ
ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾਹ। ਉਹ ਚਲਾ
ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੁਮਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਜਿਹੜੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੂਰਖ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ, ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੱਟ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਚਲਾ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਦੱਸ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ
ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੀਵਨ
ਕਿੰਨਾ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ। ਕੈਟਾਲਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਰੈਕ ਵਿੱਚੋਂ
ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਯਾਦਾਂ, ਨਾਮ, ਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ,
ਚੰਗੀਆਂ ਹੋਣ, ਮਾੜੀਆਂ ਹੋਣ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਤੇਰੇ
ਦਬਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਖੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਰਦੂ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ
ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਵਿਚ
ਪੂਰੇ ਜਲੌਅ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੀ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ
ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ ?

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ
ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ
ਅੱਖਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦਾਦ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਬਸ ਫਿਰ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ
ਸੁਣਾ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ। ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ
ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ, ਭੀੜਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਚੱਲੀਏ ?
ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਇਹ
ਆਖ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ, ਸਰੋਤਾ ਹਾਂ। ਸਰੋਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੀ ਕਰੋਗੇ
ਤੁਸੀਂ ? ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਫੈਸਲਾ
ਕਰਨਗੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਦਾ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਣਾਉਂਦੇ
ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਸੁਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਅੱਛੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਸਨ। ਫਿਰ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਸੁਣਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਣਾਈ, ਗਾ ਕੇ :

ਮਿਰੇ ਜ਼ੋਕਿ ਤਜੱਸੁਸ ਕੇ ਉਜਾਲੇ।
 ਮੁਝੇ ਪੱਥਰ ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੇ ਨਿਕਾਲੇ।
 ਮੁਝੇ ਰਹਨੇ ਦੇ ਬਨ ਕੇ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ਬੂ
 ਅਭੀ ਫੂਲੋਂ ਕੇ ਸਾਂਚੋਂ ਮੇਂ ਨ ਢਾਲੇ।
 ਤੁਮਾਰਾ ਸ਼ਹਰ ਹੈ ਸ਼ੋਅਲੋਂ ਕੀ ਜ਼ਦ ਮੇਂ
 ਬਚਾਓ ਉਸ ਕੋ ਯਾ ਖੁਦ ਕੋ ਬਚਾ ਲੋ।

ਸਭ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ? ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਏਗਾ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਲਾਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਕ ਗਾਉਣਗੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਝੁਮਣਗੇ। ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਣ ਲਈ ਖਾਸ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਪਿਓ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਖਿਆਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਦਏਗਾ।

ਉਹ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਮੀਮ ਕਰਹਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਦਾਦ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਖੁਮਾਰ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਮੀਮ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ - ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਲੱਗ ਤੁਰੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਧੇਰੇ ਨਾਜ਼ਕ ਹਨ, ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਫੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਵਖਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਚੱਲੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇਰੇ ਪੈਰ ਨਾਜ਼ਕ ਹਨ। ਇਹ ਤਪਦੇ ਰੇਤ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਪੀਡ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਟਰੈਫਿਕ ਵਾਲਾ ਚਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਵੇਂ ਦੇ ਹੀ ਖਿਆਲ ਹਨ - ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੰਗ ਹੋਰ, ਮੇਰੇ ਤਕ ਅੱਪੜਦਿਆਂ ਰੰਗ ਹੋਰ, ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ। ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਰੋਹੜਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਧਰ ਲਿਜਾਏਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਕੀ ਕਰੇਗਾ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਉਹ ਆਉਂਦਾ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਕੋਈ। ਨਾ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਚੱਲਦਾ, ਨਾ ਤੇਜ਼ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ...ਸਾਰਾ ਦਿਨ...ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਵਾਬੀ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹੈ ਸਭ। ਘਰ ਬਾਰ...ਤੂੰ...ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ...ਠੀਕ ਹੈ ਸਭ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਇਕ। ਇਹ ਮੰਨੇਂਗੀ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਕਿ ਰੋਟੀ ਉਦੋਂ ਖਾਵਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਲੱਗੇਗੀ...ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਹੈ ਛਕੋ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਦੋਂ ਕਰਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਤਿਆਰ ਹੈ ਜਾਓ ਨਹਾਓ। ਸੌਵਾਂਗਾ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਨੀਂਦ ਆਵੇਗੀ - ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ...ਸੌਂ ਜਾਓ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ - ਕਾਹਲਾਪਣ ਹੈ ਤੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ। ਚੰਗੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੁਣਦਾ ਅਚਾਨਕ ਤੂੰ ਦੌੜਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈਂ। ਕੋਈ ਸੁਹਣਾ ਪਲ, ਜੋ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਆਵੇ, ਉਹ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੋਈ ਲਮਹਾ ਮਹੀਨਾ ਮਹੀਨਾ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਸ਼ਿਆਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੁੰਦੀ। ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਸੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਧਰ ਬਾਈ-ਪਾਸ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਪਿੱਛੋਂ ਗੰਨਿਆਂ ਦੇ ਲੱਦੇ ਟਰੱਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਮਿੱਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...ਉਹ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਕਸਰ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿੰਡ ਉਤਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਬਾਈ-ਪਾਸ 'ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਅਸੀਂ ਟਰੱਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਇਥੇ ਖਲੋਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਟਰੱਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਚੱਲਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦਿਲਚਸਪ ਪਰ ਅਨਜਾਣ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ।

ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਦਰਾਜ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ, ਮਿਲਣਾ, ਇਹ ਸ਼ੁਗਲ ਸੀ ਉਸ ਦਾ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਭੈਣਾਂ ਅੱਛੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਪੂ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ...ਕਿਥੇ ਹਨ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਬਾਪੂ ਜੀ? ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਥੇ ਘਰ ਵਿਚ? ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਘਰ? ਕਿਹੜਾ ਘਰ? ਇਹ ਕੋਠੀ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ...ਕਬੂਤਰਖ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਕਬੂਤਰਖ਼ਾਨਾ...ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਬੂਤਰ ਕਿੱਧਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ...ਰਤਾ ਕੁ ਪੰਜੇ ਛੁਹਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਉੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਜਿਓ ਖੱਬੇ, ਖੱਬਿਓ ਸੱਜੇ...ਉਡਾਰੀਆਂ ਹਨ ਬਸ...ਸਿਰਫ਼ ਉਡਾਰੀਆਂ। ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਇਹ ਪੁੱਤਰਾ ਹੁਣ।

ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਇਕ ਵਾਰ। ਮੈਂ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਪਤਾ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਅਹੁ ਅਖੀਰਲੇ ਬੈਂਡ ਨੇੜੇ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੈਠਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ - ਸਤਨਾਮ ਈ ਏਂ? ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਪਰਸੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪਈ ਸਤਨਾਮ ਈ ਲੱਗਦਾ ਏ ਇਹ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਰਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਸੋਚਿਆ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਏ...ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਏ...ਪਤਾ ਲੈ ਆਈਏ...ਕੋਈ ਕੰਮ ਈ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਕਦੀ। ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਪੁੱਤਰ? - ਠੀਕ ਹੈ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਾਰ ਚਾਰ ਸੇਅ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੋਜ਼। ਮੌਜਾਂ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਦੁਆਂਦਾ ਹਾਂ ਛੁੱਟੀ ਅੱਜ।

ਸੁਆਮੀ ਨਿਤਯ ਚੈਤੰਨਯ ਯਤੀ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਅਕਸਰ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦਾ। ਹਰੇਕ ਖ਼ਤ ਖੁਮਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਖੁਮਾਰ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ। ਆ ਜਾਹ ਇਕ ਵਾਰ। ਤੂੰ ਕਹੇਂਗਾ ਉੱਟੀ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਕੋਣ

ਜਾਏ ਏਨੀ ਦੂਰ ? ਓ ਭਾਈ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਦਰੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਛਾਅ, ਤੇ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ। ਬਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੂੰ ਆਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਦੇਖੇਂਗਾ, ਇਹ ਰਬ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ...ਇਸ ਦੀਆਂ ਚੁਲਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਹੁਣ...ਪਹੀਏ ਡੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ...। ਤੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈਂ ਭਾਈ। ਸਾਡੀ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ... ਰਬ, ਚੁਲਾਂ, ਪਹੀਏ...ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ...ਪੁਰਾਣਾ ਢੰਗ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ... ਚੱਲ ਫਿਰ ਤੇਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਖੋਤੇ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾਂ, ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੁਣ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ਮੈਂ। ਖੋਤੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡ ਜਾਏਂਗਾ ਸੁਆਮੀ ? ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਹ ਮਾਲਕ। ਮੈਂ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਤੇਰਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਫਿਰਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਬਿਠਾ ਕੇ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਛੱਡ ਜਾਏਂਗਾ ਮੈਨੂੰ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਇਕਰਾਰ-ਨਾਮਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿਸੇ ਅਸ਼ਟਾਮ ਪੇਪਰ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ ਤੈਨੂੰ। ਝਿੜਕ ਕੇ ਪਰੇ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨੂੰ। ਮੂਰਖ ਖੋਤੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਰੇਤ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦੇ ਦੇਖੇ।

ਲੱਗਦੀ ਵਾਹ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਕਸੀਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਧ ਗਈ, ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਕਹੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਖੁਮਾਰ ਕਹੇ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੈ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ ਤੇ ਬਸ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਕਿਹੜਾ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਣੀ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਜੇ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਹੀ ਨਾ ਮੁੜ ਕੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਅਜ਼ਲ ਤੱਕ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਣਾ।

ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਣ ਗਿਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਸੀ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੋ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ - ਯੂ ਆਰ ਕਨਫਿਊਜ਼ਡ ਪਰਸਨ ਖੁਮਾਰ। ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੀਪਲ ਆਰ ਕਨਫਿਊਜ਼ਡ ਐਬਾਊਟ ਦਿਅਰ ਕਲੈਰਿਟੀ ਆਫ਼ ਮਾਈਂਡ, ਆਈ ਐਮ ਵੈਰੀ ਮਚ ਕਲੀਅਰ ਇਨ ਮਾਈ ਕਨਫਿਊਜ਼ਨਜ਼। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਠ ਆਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ, ਨਾ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਿਆ। ਕਾਰ ਰੱਖੀ, ਜਿਧਰ ਜਾਂਦਾ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ - ਘਰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੰਸਾਰ ਜੇ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਇਹ ਮੂਰਖਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਬਾਕੀ। ਮੈਂ ਮੂਰਖ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ ਅਕਲਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹਾਂ...ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਾਂ, ਦੱਸ ਕੌਣ ਹੈ ਮੇਰੇ ਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ।

ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਤਾਕੀ ਦਾ ਹੈਂਡਲ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਪਿੱਛੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਾਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਫਰਸ਼ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ - ਰੱਸਾ ਹੈ ਕੋਈ ਘਰ ? ਰੱਸਾ ਹੈ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੈ ਆਇਆ, ਆਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ - ਜਿਵੇਂ ਚਰੀ ਦੀ ਭਰੀ ਬੰਨ੍ਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਹ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਹੋਵੇ। ਰੱਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਵੀ ਵਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਤਰੋਗੇ ਕਿਵੇਂ ? ਕਹਿੰਦਾ - ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਮਿਸਤਰੀ ਰੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਨਵੀਂ ਵਧੀਆ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੀ ਜਾਂਦੀ ? ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਗੋਲਗੱਪਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਸ ਦਸ ਲੱਖ ਕੀਮਤ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ - ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ? ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦੈ - ਗੋਲਗੱਪਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਫਿਏਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਨੇ - ਸਰਦਾਰ ਖੁਮਾਰ ਆਇਐ। ਸ਼ਾਇਰ ਖੁਮਾਰ ਆਇਐ।

ਗਲਫ ਤੋਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਸ਼ੇਖ, ਖੁਮਾਰ ਦਾ ਦੋਸਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਖਣ ਆਇਆ। ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਧੀਆ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ, ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਖੁਮਾਰ ਨਾਲ ਜਾਏਗਾ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਜੰਮੂ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਮੁਰਗੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਕਾਰ ਦੀ ਫੇਟ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ। ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਗੱਡੀ ਭਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੋਕ। ਗੱਡੀ ਰੋਕ। ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗੁਸੈਲੇ ਲੋਕ ਨੇ। ਲੜ ਪੈਣਗੇ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਲੜਨਗੇ। ਵਾਪਸ ਚੱਲ। ਵਾਪਸ ਆਏ, ਪੰਜ ਸਤ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਸ਼ੇਖ ਉਤਰਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਖਿਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁਰਗੀ, ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਆਏ। ਪੁੱਛ ਤਾਂ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਫਿਰ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ - ਮੂਰਖਤਾ, ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਇਆ। ਨਾਲੇ ਮੁਰਗੀ ਵੀ ਉਹੀ ਖਾਣਗੇ। ਮੁਰਗੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਹੋਈ ਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ? ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਪਸੰਦ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਤੋਂ ਡ੍ਰਾਈਵਰੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੱਕ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਰਈਸ ਸਰਦਾਰ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਸਾਹ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਲੋਕ ਦੇਖਣਗੇ ਇਹ ਚੱਕ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੀ।

23 ਮਾਰਚ, 1997 ਨੂੰ ਮਾਂ ਲਈ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਟਰੱਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ...ਲਾਗਿਓਂ ਟਰੈਫਿਕ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਕਾਲ ਦਾ ਪਹੀਆ ਧੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਲ ਕੋਲ ਰੁਕਣ ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਨ ਬਾਅਦ, ਦੁਪਹਿਰੇ ਮਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੀ।

ਮਿਰੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਪਰ ਕਿਤਨਾ ਸਿਤਮ ਢਾਤੇ ਹੈਂ ਚੌਰਾਹੇ।
ਮੈਂ ਜਬ ਭੀ ਤੇਜ਼ ਚਲਤਾ ਹੂੰ ਤੋ ਆ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਚੌਰਾਹੇ।
ਜੁਦਾ ਹੋਤੀ ਹੈਂ ਰੂਹੋਂ ਖ਼ਾਬ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋਤੇ ਹੈਂ
ਬੜੇ ਪੁਰਦਰਦ ਮੰਜ਼ਰ ਸਾਮਨੇ ਲਾਤੇ ਹੈਂ ਚੌਰਾਹੇ।

ਹਵਾ ਦੇ ਝੌਂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰ ਲੈ ਗਏ ਹੋ, ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਨਾਮ-ਤਖ਼ਤੀ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਤਿਮ
ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਗੇਂਦ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇਜ਼ ਗੇਂਦ ਆਈ
ਤੇ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਤੇ ਵੱਜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਗਈ। ਨਾਸ਼ਿਰ ਨਕਵੀ ਨੇ ਖ਼ੁਮਾਰ ਦਾ
ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾਇਆ :

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਠ ਜਾਏਗੀ ਖ਼ਾਲੀ ਮਕਾਂ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ।
ਨਾਮ ਕੀ ਤਖ਼ਤੀ ਪੇ ਧੁੰਧਲਾ ਸਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ।

ਨਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਧੁੰਧਲਾ ਨਹੀਂ, ਕੁਦਰਤ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਫ਼ ਛੱਡੇਗੀ, ਮੇਰਾ
ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਹੈ।

ਬੁਖਾਰੀ ਪੁੰਝ ਲੈ ਅੱਖਾਂ, ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਭਿਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ
ਓ ਦਰਦਾ ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾ, ਰਾਤ ਭਿੱਜ ਗਈ ਏ।
ਖਲੋ ਜਾ ਜਾਂਦਿਆ ਵਕਤਾ, ਖਲੋ ਕੇ ਬਾਤ ਸੁਣਦਾ ਜਾ
ਮਿਲੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਆਖੀਂ ਸੂ ਚਲਾ ਜਾ, ਰਾਤ ਭਿੱਜ ਗਈ ਏ।

X X X

ਉਸ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਦੀਵਾਨ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਛਾਂਟ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਈਆਂ
ਹਨ। ਕੋਈ ਛਾਪਣ ਵਾਲਾ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਗਿਰੇਗਾ ਕਯੋਂਕਿ ਤੂੰ ਜਿਨ ਪੇ ਖੜਾ ਹੈ,
ਕਿਸੀ ਕੇ ਪਾਓਂ ਹੈਂ ਤੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਖਿਲੋਨੇ ਅਬ ਭੀ ਰੋ ਕਰ ਮਾਂਗਤੇ ਹੈਂ
ਮਗਰ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਹਮ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

X X X

ਵੋ ਮੁਝ ਸੇ ਕੱਦਾਵਰ ਹੈ ਉਸੇ ਐਸਾ ਲਗਾ ਥਾ।
ਸ਼ਾਇਦ ਵੋ ਕਿਸੀ ਛਤ ਸੇ ਮੁਝੇ ਦੇਖ ਰਹਾ ਥਾ।
ਕਿਸ ਬਾਤ ਪੇ, ਅਬ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਬਨ ਕੇ ਮੁਸਕਾਨ
ਚੁਪਕੇ ਸੇ ਮੈਂ ਹੋਠੋਂ ਪੇ ਤਿਰੇ ਫੈਲ ਗਯਾ ਥਾ।

X X X

ਫਿਰ ਸੇ ਜਬ ਅਪਨੇ ਮਕਾਨੋ ਕੋ ਬਨਾਨਾ ਲੋਗੋ।
ਘਰ ਕੀ ਦੀਵਾਰ ਕੋ ਘਰ ਮੇਂ ਹੀ ਗਿਰਾਨਾ ਲੋਗੋ।
ਖੁਦ ਕੋ ਲੇ ਆਈ ਹੈ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਕੀ ਜ਼ਦ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ
ਔਰ ਅਬ ਢੁੰਡੇ ਹੈ ਮਰਨੇ ਕਾ ਬਹਾਨਾ ਲੋਗੋ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਮਗਰ ਰਿਆਲ

ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਲ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵੱਸਣ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਮਲ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮੈਂ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਮੁਰੀਦ ਰਿਹਾ। ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਦੇਖੇ ਜਿਹੜੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਖੀ ਪਾਉਂਡਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ, ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ, ਦੂਜੇ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਤੀਜੇ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ। ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਤਰਾਸ਼ੇ ਨਾ ਸਹੀ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਇੱਟ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮੁੱਲ ਘਟਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਰਿਆਲ ਤਾਂ ਸੁਣੇ ਸਨ ਰਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ। ਹੱਸ ਪਏ - ਕੋਈ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹਲ ਤੇ ਰਾਹਲ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਬੰਸ ਚੱਲੇ। ਰਾਹਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਰਾਅਲ ਤੇ ਫਿਰ ਰਿਆਲ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ। ਤੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਬਈ ਕੈਨਨ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਮੇਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੈਨਨ ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਟੀਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ। ਬੋਲੇ - ਠੀਕ ਹੈ, ਕੱਨਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ? ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਗੰਨਾ ਬਣਿਆ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਕਾਂਡ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਛਮਕਾਂ ਦੇ ਗਜ਼ ਬਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਕੱਨਾ ਜਾਂ ਕੈਨਨ ਮਾਇਨੇ ਸਟੈਂਡਰਡ, ਰੂਲ, ਪੈਮਾਨਾ। ਕੈਨਾਲ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੱਕਾ ਉਡ ਗਿਆ, ਰਹਿ ਗਿਆ ਨਾਲ, ਇਥੋਂ ਨਾਲੀ, ਨੜਾ, ਨਾੜ, ਨਾੜੀ, ਨਾੜ੍ਹਆ ਬਣੇ। ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸੀਆ ਕੋਨ (ਬੈਂਤ) ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੰਨੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਗਰਕੋਨ ਲਫਜ਼ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਖੰਡ ਦਾ ਕਾਨਾ, ਕੋਨ ਲਈ ਸਪੇਨੀ ਵਿਚ ਕਣ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਕੰਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਨੀ ਹੈ; ਕਾਨੀ ਕਲਮ ਤੇ ਤੀਰ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚ ਕੈਨਨ ਸੀ ਉਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਾਨੂਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖਾਨਦਾਨ ਲਈ ਬੰਸ (ਵੰਸ਼) ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠੋਂ ਉਪਰ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ (ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ) ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ ਅਤੇ ਰਿਆਲ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਬੋਰਡ ਅਤੇ ਕਲਾਸਰੂਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਖਲੋਤੇ ਜਾਂ ਬੈਠੇ ਹੋਣ, ਉਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਆਖਦੇ ਹਨ - ਅਨਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ - ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਮੋਰ ਨਾਚਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦੇਖਾ। ਸੁਜਾਖੇ ਚੁੱਪ ਹਨ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ - ਮੈਂਨੇ ਦੇਖਾ...ਮੈਂਨੇ ਦੇਖਾ...ਮੈਂਨੇ ਦੇਖਾ...। ਇਕ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਸੁਜਾਖੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਤਾਂ ਲਿਖ ਲਈ ਹੈ ਦੂਜੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੱਦਦ ਕਰੋ। ਪੰਕਤੀ ਸੁਣਾਈ :

ਉਸ ਜੁਲਫ਼ ਕੀ ਫਬਤੀ ਸ਼ਬਿ ਜੈਦੂਰ ਕੀ ਸੁਝੀ।

(ਉਸ ਦੀ ਜੁਲਫ਼ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਨਾਲ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁੱਝੀ ਹੈ)

ਸੁਜਾਖੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ :

ਅੰਧੇ ਕੋ ਅੰਧੇਰੇ ਮੇਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਕੀ ਸੁਝੀ।

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਕਈ ਧਾਤੂਆਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਤਚੀਤ, ਗੱਲਬਾਤ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਨਵਰਸੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਕੋਣ ਮੰਨੇਗਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਇਕ ਹੈ। 'ਬਾਤ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਵਾਰਤਾ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਵਰਟ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਵਰਸ - ਕਨਵਰਸ - ਕਨਵਰਸੇਸ਼ਨ। ਜਦੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਚੱਕਰ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪਰਵਰਟ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਟ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਤੇ ਵਿਤ (ਚੱਕਰ) ਵੀ। ਪਰਵਰਸ਼ਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਇੱਕੋ ਹੈ।

ਰਿਆਲ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸ੍ਰੋਤ 'ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਅਨੇਕ ਭਾਰੋਪੀ ਮੂਲਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੂਸੀ, ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ) ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਚਿਰ-ਕਾਲਕ ਭੁੰਘਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਜੋਗੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੁਕਤ (etymology) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *Croatian and Sanskrit : A Common Heritage of Words* (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਹਿਤ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਹ ਰੂਸੀ, ਚੈਕ, ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਕਟ ਸਰੋਤੀ ਸਲਾਵਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਿਤਰ ਇਕ ਹਨ।

ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਆਪਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਦੂਤਘਰ ਨੂੰ ਨਾ ਭੇਜੀਏ ? ਮੈਂ ਰਾਜਦੂਤ, ਅੰਬੈਸੀ ਆਫ ਕਰੋਸ਼ੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਕਿਤਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ, ਕਿਹਾ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਸਿਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੌ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ ? ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਸੁਗਾਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਿਤਾਬ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਬੱਸ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ। ਤੁਸੀਂ ਉਥੋਂ ਖਰੀਦ ਲੈਣੀਆਂ।

ਫਿਰ ਰਾਜਦੂਤ ਦਬੇਲਜੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਲੈ ਦਿਉਗੇ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਵਕਤ ਲੈ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਵਕਤ ਕੇਵਲ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਵੱਡਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ

ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਇ ਦੇ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 28-11-2006 ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਦੂਤ ਆਪਣੇ ਸੈਕਟਰੀ ਸਮੇਤ 27 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਰਿਆਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਨਾਲ ਏਨੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਉ ਨਾਲ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸੌ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਰਾਜਦੂਤ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਉਹ ਸੌ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਕ ਸੌ ਹੋਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੰਗਵਾ ਦਿਉ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਕੁੱਲ ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਵਿਕਣੀਆਂ ਤਾਂ ਹਨ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਸੌ ਕਿਤਾਬ ਕਰੋਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਜੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਵੇ, ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਭੇਜਾਂਗਾ। ਉਹ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਸਿੱਖਣਗੇ।

ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਲੇ ਹਨ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ, ਦਬੇਲਜੇ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਮੈਡਮ ਭੇਜੋ।

ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਲਾਵਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਕ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਰੂਪ ਬੜੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ, ਜੋ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗਸੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਰੋਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮੂਜਬ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ bogovan, prevrat, oko, nov, ljubavan, kadi kad, dva (ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਭਾਗਵਾਨ', ਪਰਿਵਰਤਨ, ਅੱਖੀ, ਨਵਾਂ, ਲੁਭਾਉਣਾ, ਕਦੇ ਕਦੇ, ਦੋ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤਕਾਰ ਯਾਸਕ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਸ, ਚੋਰ (ਜਿਵੇਂ 'ਤਸਕਰੀ') ਦਾ ਮੌਲਕ ਰੂਪ ਤਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ tat ਵਜੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਆਰ.ਐਲ. ਟਰਨਰ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੂਜਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਕਰਪਟ' (ਚੀਬੜਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ 'ਕੱਪੜਾ')। 'ਕਾਪੜੀ' ਸ਼ਬਦ ਚੀਬੜੇਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਬਤ ਕਰੋਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਫਟ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਦੇਈਏ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਨਾ। ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦਾ ਕਿਵੇਂ ਰਹਾਂਗਾ ? ਜਿਲਦਸਾਜ਼ ਹਫ਼ਤਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕਿਤਾਬ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਆਂ ਕਿ ਦੋ ਦੋ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ, ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਜਿਲਦ ਮਾਇਨੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਜੜਿਆ ਗਿਆ ਕਵਰ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ - ਜਿਲਦ ਮਾਇਨੇ ਖੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਜਲਾਦ ਲਫਜ਼ ਬਣਿਆ, ਜਲਾਦ ਮਾਇਨੇ ਖੱਲ ਉਤਾਰਨ ਵਾਲਾ।

ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਆਏ, ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਵਿੱਡੋ (Widow) ਦਾ ਕੀ ਮਾਇਨਾ ਹੋਇਆ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ? ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਦੱਸ ਦਿਓ। ਦੱਸਿਆ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਾਤੂ ਹੈ ਵਿਦ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਛੋੜਾ, ਵਿੱਥ, ਵਿਜੋਗ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਵਿਧਵਾ ਲਫਜ਼ ਬਣਿਆ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਬੇਵਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿੱਡੋ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵੈੱਜ (Wedge) ਲਫਜ਼ ਵੀ ਇਥੋਂ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਫਾਨਾ ਵੀ ਦੁਫਾੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਇਕ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਜਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਛਪ ਕੇ ਵਿਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਰਿਆਲ ਨਾਲ ਭਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਭਵਨ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖੇ। ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਰਿਆਲ ਨੇ ਮੇਜਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਫ਼ੋਨ ਨਾ ਪਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਤੁਹਾਡੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਉਪਰ ਚੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਛਪਵਾ ਲਏ ਹਨ। ਕੰਮ ਤੁਹਾਡਾ, ਨਾਮ ਹੋਰਾਂ ਦੇ। ਮੇਜਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਐ, ਮਾੜੀ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ। ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠਾਣੇ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਮੇਜਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਲੋ ਆਪਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੀਏ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾਂ। ਮੇਜਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਪਰੇ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ। ਆਪਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸੋ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕੜੀ ਘੋਲ ਲਈ ਆਪਾਂ ਕੀ ਲੈਣਾ। ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੋ ਹੋਇਆ। ਰਿਆਲ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੋਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ 'ਤੇ ਰਾਮਦੇਵ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਦੂ ਦਾ ਜੂਸ ਬਹੁਤ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕੱਦੂ ਦਾ ਜੂਸ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹੇ ?

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ। ਰਿਆਲ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਕਿਥੇ ਆਕਸਫੋਰਡ, ਕਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਕ 'the' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ, ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਫਿਰ 'that' ਲਫਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਧਨਵੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਹੈ ਆਪਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਰਿਆਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਹੋਣਗੇ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਧਨਵੰਤ ਨੇ ਦੱਸੇ, ਰਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ -ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਛਪਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਇਉਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਾਮਰੇਡ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਾਇਤ ਦੇਣਗੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਰਿਆਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਸਟੇਟ ਅਵਾਰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਸਦਕਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਇਨਾਮ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ - ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਚਲੋ ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਘਰ ਚੱਲੀਏ। ਕਿਹਾ - ਕਿਉਂ ? ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ? ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਹੋਇਐ ਕੋਈ ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।

ਮੈਂ ਹਟਿਆ ਨਾ, ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ, ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਮਨਾ ਲਏ ਕਿ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਆਪਾਂ ਇਨਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਬਸ ਚੱਲਦੇ ਆਂ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਆ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੰਨ ਗਏ। ਇਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਖੁਦ ਗੱਲ ਛੇੜ ਲਈ - ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵਧੀਕ ਮੈਂਬਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਗਈ ਸਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੱਸੀ। ਮਸਾਂ ਮੰਨੇ।

ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਕ ਬੰਦਾ ਸੁਕਰਾਤ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੁਕਰਾਤ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹਜ਼ੂਰ ? ਮੇਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਿਉਂ ਮਨਾਇਆ ? ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਤੂੰ ਪੂਰਾ ਮੂਰਖ ਹੈਂ। ਮੇਰੀ ਅਕਲ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇਖੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ।

- ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂ ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
- ਦੇਖੋ ਪੰਨ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤਿੱਖੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਬੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਟਾਫ਼ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੇਕ ਗ਼ਲਤ ਇੰਦਰਾਜ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਗ਼ਲਤੀ ਤਾਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਉਪਰ ਲੇਖ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ

ਸੀ - ਧੋਬੀ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਫਜ਼ 'Iron' ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਬਾਕੀ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਧੋਬੀ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਰਥ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢ ਲਿਆ? ਕੋਸ਼ ਫੋਲੇ ਤਾਂ ਪੈੜ ਨੱਪ ਲਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਥ ਧੋਬੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਸਤਰੀ ਲਫਜ਼ ਪੂਰੀ ਛੋਟੀ 'ਈ' ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਸੱਸੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਔਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਈੜੀ ਸੱਸੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੋਸ ਕਰਨਾ, ਕੱਪੜੇ ਪੈਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧੋਬੀ ਕੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਧੋਬੀ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਕਾਰਨ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਔਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਦਮੀ ਤਕੜਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਚੋਰ, ਡਾਕੂ, ਮੂਰਖ ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਪੁਲਿੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਕੁਲੀਗ ਮੈਡਮ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੈ। ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਰਿਆਲ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਬੀਬੀ ਇਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਲੱਗੀ ਹੈ? ਚੰਗਾ ਹੈ ਚੋਰ, ਡਾਕੂ ਤੇ ਮੂਰਖ ਲਫਜ਼ ਕੇਵਲ ਆਦਮੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੋਣ। ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੱਕ ਮੰਗੀਦੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲਾ ਸੀਨੀਅਰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦੀ ਅਵਧੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰਿਆਲ ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ (ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ) ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਗਈ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਝਾਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਾਮਲ ਉਸਤਾਦ ਹੋਇਆ ਨਾ। ਜੋ ਸਮਝ ਗਿਆ ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਹੋਇਆ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ, ਬੋਲੀ ਬਗ਼ੈਰ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੋਚ ਲਈ, ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਹੋਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬੋਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਇਹ ਉਹ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਹਨ, ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਲੱਕੜਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਤੈਅ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚਦੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤਕ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਲਿਆ।

ਕਹਨਾ ਚਾਹੁੰ ਤੋਂ ਮਿਰੀ ਜ਼ਬਾਂ ਪੇ ਪਹਰੇ ਹੈਂ।

ਕਹਨੇ ਲਗੂੰ ਤੋਂ ਮਿਰੇ ਸਾਮੀਅਨ ਬਹਰੇ ਹੈਂ।

ਕਹ ਚੁਕੂੰ ਤੋਂ ਸਿਲਾਸਿਲ ਹੈਂ ਕਟਹਰੇ ਹੈਂ।

(ਮੇਰੇ ਬੋਲਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਰੋਤੇ ਗੂੰਗੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕਰ ਹਟਾਂ ਫੇਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਹਨ।)

ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਗੁੰਮ ਹੋਇਆ, ਮਰ ਮਿਟ ਗਿਆ, ਸਮਝੋ ਇਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਸਦੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਤਰਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜਾ ਮਾਮੂਲੀ

ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਹੋਈ ਨਾ ਕਰਮਾਤ ? ਸ਼ਬਦ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਬਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੱਲ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਸਮਝੋ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਦੀਆਂ ਸੁੱਕ ਕੇ ਮਾਰੂਥਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ? ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਬੋਲੀ ਜਦੋਂ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਬਾਬਤ ਕਿਵੇਂ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ? ਖਿਆਲ ਉਹ ਬੋਲ ਹਨ ਜੋ ਹੋਠਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਏ।

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬੋਲ ਸਿਖਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ - ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਛਕਣੇ ਹਨ ਕਹੇ। ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲ ਛਕਣਾ ਆਖਣਾ ਹੈ। ਪੀਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਛਕਣਾ' ਲਫਜ਼ ਵਰਤੋ। ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਜੁੱਤੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਛਕਣੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ?

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮਚੋਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੋਰੀਓਂ ਕੰਮ ਕਰ ਲਵੇ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ - 'ਫਲਾਣਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵਾਲ ਵਾਲ ਬਚਿਆ' ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ - ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਬਚੇ ਹਨ ਕੇਵਲ ? ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਚਟਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ 'ਆਊਟ ਆਫ ਸਾਈਟ, ਆਊਟ ਆਫ ਮਾਈਂਡ'। ਯਾਨੀ ਕਿ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇ ਤਾਂ ਦਿਲੋਂ ਵੀ ਦੂਰ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ - ਆਊਟ ਆਫ ਮਾਈਂਡ ਦੇ ਮਾਇਨੇ ਬਲਾਈਂਡ (ਅੰਨ੍ਹਾ)। ਆਊਟ ਆਫ ਮਾਈਂਡ ਮਾਇਨੇ ਫੂਲ (ਮੂਰਖ)। ਸੋ ਆਊਟ ਆਫ ਸਾਈਟ, ਆਊਟ ਆਫ ਮਾਈਂਡ ਦਾ ਮਾਇਨਾ ਬਲਾਈਂਡ ਫੂਲ। ਸੜਕ ਉਪਰ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਡੈੱਡ ਸਲੋ'। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਰੇ। ਅਰਥ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਰਨਾ ਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚੁਣੋ। ਕਲਕੱਤਾ, ਮੁੰਬਈ, ਜੇ ਮਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਟਿਕਟ ਲੈਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ? ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਮਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਡ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਟੀ.ਟੀ. ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਡਰ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸਤਾਏਗਾ। ਜੇ ਫੜੇ ਗਏ, ਦਸ ਦਿਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਟਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਆਪਾਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ। ਸ਼ਾਇਰ ਕਲਪਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਗੱਲ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਫਸਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕੌੜੀ ਲੱਗੀ। ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮਨਸੂਰ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ - ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਬਤ ਬੜੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ

ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਫਕੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖੀ ਫੇਰ ਜਾਹਰ ਕਰਮਾਤ ਆਪਣੀ ?
ਯਾਨੀ ਕਿ ਜਾਹਲ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਦਕਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਹੈ ਨਾ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ?

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਾਨਸ਼ਵਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ-ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਸੋ ਕੁ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਪਾਠਕ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗਹਿਰਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਮਿਲੇਗੀ। ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਮਾਰੂਥਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਏ। ਵੱਡੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਬਤ ਜਿੰਨੀ ਸਿਫਤ ਮਿਲੇਗੀ, ਉਵੇਂ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਹੋਏਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਰਤਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ - ਦਰਦਮੰਦ ਮਾਇਨੇ ਦੁਖੀ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰੇ ? ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੈਂਦਲ ਗਿਆ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਮਾਇਨਾ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਲਮੰਦ ਅਕਲ ਵਾਲਾ, ਗਰਜ਼ਮੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਰਜ਼ ਹੋਵੇ, ਅਰਜ਼ਵੰਦ ਜੋ ਮੁਥਾਜ ਹੋਵੇ, ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਦਮੰਦ ਉਹ ਜੋ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਬੋੜਾ ਕੁ ਫਰਕ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਦਰਦਮੰਦ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਭਲਾ ਲੋਕ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਦ ਦੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰੇ, ਧਰਵਾਸ ਦੇਵੇ, ਦੁਖ ਵੰਡਾਵੇ। ਫਿਕਰ ਤੌਂਸਵੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਫਲ ਹਨ ਤਰਬੂਜ ਤੇ ਖਰਬੂਜ਼। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਰਬੂਜ ਨੂੰ ਤਰਬੂਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਜੇ ਤਰਬੂਜ਼ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਫੇਰ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖਰਬੂਜ਼ ਲਿਖਦੇ। ਤੌਂਸਵੀ ਨੇ ਫਲਾਂ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸੀ ਪਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਤਰਬੂਜ਼ ਨਾਲ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ।

ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੀ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਣਿਐ, ਉਹ ਕਾਇਮਦੀਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਤਾਕਤ, ਮਿਠਾਸ, ਅਪਣੱਤ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬੀਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਇਮਦੀਨ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੁਣੀ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ, ਬਸ। ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਾਇਮਦੀਨ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੋ, ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਾਮਲ ਉਸਤਾਦ ਓ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦੱਸੋ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ। ਕਾਇਮਦੀਨ ਬੋਲੇ - ਕਿਥੇ ਆਉਂਦੀ ਐ ਜੀ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਜੁਬਾਨ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੈ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਘੋਲ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਰਿਆ ਡੀਕ ਲਾ ਕੇ ਪੀ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਕਰਾਂ ਕੀ ? ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਮਾਤੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਖ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤੇ ਪਟਾਖੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਛਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਿਆਲ ਸੈਰ ਕਰਦਾ, ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦਾ, ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ

ਲਫਜ਼ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਫੜਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਸ ਰੰਗ ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਪੰਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਈ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੋਏਗੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਐ ਅੱਜ? ਔਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਫੌਜਾਂ' ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੀਣ ਖਾਣ ਦਾ ਕਦੀ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਈ, ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਾਜਵਾਬ ਹੁੰਦੀ। ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ। ਪੰਜਾਬੀ ਟਿੱਬਿਊਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਲਿਖਤ ਛਪੀ ਸੀ - ਦੋ ਜੋਸ਼ੀ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ - ਦੋ ਲੱਛੀਆਂ ਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੋ ਲੱਛੀਆਂ ਛੋਟੀ ਲੱਛੀ ਨੇ ਪੁਆੜਾ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਦੋ ਜੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ ਸਨ ਕਦੀ।

ਰਿਆਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ - ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ, ਕੰਡਕਟਰ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਦਾ। ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਬਹੁਤ ਬੋੜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਵਧੀਕ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸੂਈ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਜ਼ਹਿਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਤਲਾ ਕਰ ਦਿੰਨਾਂ, ਫੇਰ ਖੰਡ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦਾਂ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾਂ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਔਖੀ ਲੱਗਦੀ ਐ।

ਇਕ ਵਾਕਫ਼ ਆਇਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਦੇਈਏ ਰਿਆਲ ਸਾਹਿਬ? ਰਿਆਲ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਬੋਲਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ। ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪੇਪਰ ਮੈਰਿਜ਼ ਈ ਕਰਨੀ ਐ ਹੋਰ ਕੀ? ਉਹ ਦਸ ਲੱਖ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨੇ। ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੋਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ। ਤੂੰ ਈ ਚਾਕੂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਦਸ ਲੱਖ ਖੋਹ ਲਿਜਾਏਂਗਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ।

ਮੈਂ, ਰਿਆਲ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਬਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਬਾੜ ਘਰੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ, ਇਥੇ ਏਨੀ ਥਾਂ ਰੋਕ ਰੱਖੀ ਐ, ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ? ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ - ਛੇਤੀ ਕਰ ਨਹੀਂ ਪਛਤਾਏਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜ ਬੋਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਭਰ ਕੇ ਤੌਰੇ। ਨਵੇਂ ਘਰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬੋਰੇ ਪੁੱਜੇ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਕਿਥੇ ਗਾਇਬ ਹੋਏ। ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਕਰ। ਰਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਈ ਵਾਰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਾਂ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣਗੇ - ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰੁਕਤੀ (1973), ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੇੜ (1984), ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਸਾਡੇ ਬੋਲ (1989), ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ (2002)। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ - ਕੰਸੇਨੈਂਟਲ ਚੇਂਜਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਡ ਰੋਮਨੀ ਲੈਂਗੁਏਜਜ਼ (1969),

ਇੰਗਲਿਸ਼ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ : ਏ ਕਾਮਨ ਹੈਰੀਟੇਜ ਆਫ ਵਰਡਜ਼ (1996), ਕਰੋਸ਼ੀਅਨ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ : ਏ ਕਾਮਨ ਹੈਰੀਟੇਜ ਆਫ ਵਰਡਜ਼ (2005)।

ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੂਫ਼ ਰੀਡਰਾਂ ਵਲੋਂ ਛਪਾਈ ਵਕਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਉਕਾਈਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਮਨਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੇਵਲ ਰਿਆਲ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਅਜੇ। ਪਿੰਡ ਬਸੀ ਜਲਾਲ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਵਿਚ ਰਿਆਲ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਸਤੇ 23 ਨਵੰਬਰ, 2008 ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਹੋਈ।

ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੈ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਆ ਬਹਿੰਦੈ,
ਅਜੇ ਸੱਥਾਂ 'ਚ ਲੱਗਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਸ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਦੀ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ

ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕ, ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਨਾ ਫਲਸਫਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੂਬਹੂ ਉਵੇਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਥਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਤੱਥ, ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਇੱਟਾਂ-ਰੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਧ ਸੀ ਕੇਵਲ। ਸਾਧ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਦੋਸਤ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਾਂਗਾ ਸ਼ਾਇਦ, ਮੇਰਾ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧੜਾ ਧੜ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਸੱਟ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਡਾ. ਖੁਸ਼ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਨ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਉਜੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਵਤ ਹੈ - ਬਿੱਲੀ, ਉਠਣੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਚੁੰਘ ਸਕਦੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਜਨਮ, ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸ-ਵੰਡ, ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 1984 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੋਏ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਵਿਚ ਉਤਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇੱਧਰਲੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਸਦਾਚਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਜਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਦਰਿੰਦਗੀ ਕੀਤੀ।

ਦੋ ਜੰਗਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਰਾਸ ਮਿਲੇ। ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਵਰਗੀ ਸੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿਆਸੀ ਸੀ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਕਾਰਾ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਅਮਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਯਾਨੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਟੱਕਰ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿੱਖ ਅਮਲ ਦਾ ਧੂ ਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਹਿੰਦੂ ਜੁਆਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਧੜਾ ਧੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਹ ਦਰਿਆ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਸਿੱਖ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਨ੍ਹ ਦੀ ਦਾਤਰੀ ਫਿਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੋਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸਹੀ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਸੈਨਾ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇੱਕੋ

ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਰੱਦ ਕਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਤੱਥ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਵੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਉਦੈ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਚਿਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਚਿਆ, ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸਾਂਝੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1947 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕੱਦ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੀਤਾ ਫੜ ਲਵੇ, ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ, ਉਹ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਲਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ-ਸਟਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਅਨੇਕ ਮੋਰਚੇ ਲਾਏ। ਪੰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਸਿਆਸੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਣੀ ਹਰੇਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਣਾ ਉਹ ਉੱਤਮ ਸਿਆਸਤ ਮੰਨ ਬੈਠੇ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਤੌਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਸਾਜ਼ਸ਼ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣੇ, ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਕਤ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਰੱਖਣੇ, ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਕਤ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਉਪਰ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੈਡ-ਵਰਕਸ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਨਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿਕ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਦੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਦਾ। 1982 ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਅਨ ਗੇਮਜ਼ ਵਕਤ ਬੱਸਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਹੱਤਕ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ?

ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸੈਨਾ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲੀਡਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ, ਕਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨ ਸੁਣਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ।

1968 ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਘੱਗਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ, ਤਦ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬਣੀ। ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਧੀ ਬੀਬੀ ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਵਿਆਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਬਗ਼ੈਰ ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਸਾਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਜਮਾਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਿੱਖੀ ਬੇਸ਼ਕ ਚੰਗੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ। ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਬੋੜੀ ਕੁ ਦਾਹੜੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਛੇੜਦੇ - ਦਾਹੜੀ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਅੰਗੂਠਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਅੰਗੂਠਾ ਛਾਪ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਮਾਤੀ ਆਖਦਾ - ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘਾ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸਵਾਇਆ ਕੁ ਗੱਫਾ ਤੈਨੂੰ ਦਾਹੜੀ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੂੰ ? ਉਹ ਕੇਵਲ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਸਾਡੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ, ਨਾ ਕਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕਾਹੜਾ ਪਿਲਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਹੜੀਆਂ ਮੁੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕੁਝ ਰੜਕਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੜਕਿਆ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖੀ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਜਾਣਦਾ

ਸਾਂ, ਇਹ ਕੁੜੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਭੈਣਾਂ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ। ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਅਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਹਬਦਾਬ ਸੀ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਹਿਮੇ ਸਹਿਮੇ ਜਾਂ ਝਿਜਕਦੇ ਦੇਖਦਾ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖੀ ਬੋਝਲ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਪ੍ਰਵਚਨ' ਜਾਂ 'ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ' ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵਧੀਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿ ਬਚਨ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਥੇ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਿਸਦੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ। ਕਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ। ਬਸ ਉਹ ਦਿਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ - ਵਧੀਕ ਪਾਠ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਲੰਗਰ ਨਹੀਂ ਛਕਦਾ, ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਠ ਹਾੜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਸਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਹ ਪਖੰਡ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ? ਪੰਥ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਨਈਂ ਹੈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਔਖੀ ਘੜੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਸੰਕਟ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੁਕਤ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਠ ਤਪ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੋ। ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਦੀ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਮਹਾਰਾਜ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ

ਸੀ, ਬੋਲ ਚਾਲ ਉਪਰ ਵੀ, ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ। ਆਕੜ ਖਾਂ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ, ਦੋਸਤ ਸਾਡਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਹੱਸਦਾ, ਛੇੜਦਾ, ਛਿੜਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ, ਤਦੇ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਲੱਗਦਾ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕੋਈ ਰਗ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਵਧੀਕ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਤਦ ਸਾਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ - ਉਹ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੱਕੜਵਾਹ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ - ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹਾਂ। ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤਾਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਧੀਕ ਪਾ ਦਿਉ, ਤਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਲੱਗਦੈ।

ਅਸੀਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਵੀ ਸਾਂ, ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਧਨਾ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸਭ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋਗ, ਨਿਰਾਸਤਾ, ਡਰ, ਚਿੰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਦਿਸਿਆ ਭਦ ਉਹ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਵਡਿੱਤਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਵਡਿੱਤਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹਰ ਬੰਦਾ ਵੱਡਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1975-77 ਦੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਨਗੇ। ਇਹ ਮਾਰਚ 1977 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸਾਲ ਇਸ ਲਈ ਚੇਤੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਰੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਓ ਜੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ। ਅਸੀਂ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲੇ - ਮਰਲਾ ਦੋ ਮਰਲੇ ਥਾਂ ਘਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਉਂਗੇ ਕਿ ਆਪੇ ਹੀ ਰਹੋਗੇ ਇਕੱਲੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ? ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾ ਕੇ ਗਏ ਹਨ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ, ਪੇਪਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸੀ - ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ, ਬੰਦ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ - ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਖਦੇ - ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਭਗਤੀ ਕਰੋ। ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ - ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੋ ਗਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਸੀ ਨਹੀਂ ਮਾੜੀ ਕੁ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ। ਸਾਡਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਭਗਤੀ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰੀ ਭਗਤੀ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣੇਗਾ।

ਇਹੀ ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਗੱਪ ਮਾਰ ਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਝੂਠ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ? ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹੋ ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਣ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਅਧੂਰੇ ਪਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪਾਂ ਰਲ ਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮਾੜਾ ਹਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਜੁਆਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਮੈਂ ਦੌਰਿਆਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਰਿਹਾ ਕਰੋਗੇ। ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ, ਉਹ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਕਿਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਗਰੰਥੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਸਾਡਾ? ਭਾਈਓ ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੁਣੱਖੀਆਂ ਚੰਗੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਂਗਾ। ਦਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲੇ - ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦਾ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਸਖਤ ਹੈ ਕੁਝ। ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਚਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ। ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ? ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਆਓ। ਅਸੀਂ ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਘੰਟਾ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਦਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਠ ਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨੂੰ ਧੋ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਉਥੇ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਪੁੱਜ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਰਖਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੋਡੀ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ। ਤੁਹਾਡੀ ਕਮਾਈ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਹਿਤ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਰਗੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਥੱਕੇ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ?

ਸਾਡੇ ਨਤੀਜੇ ਆ ਗਏ। ਸਭ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਫਸਟ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹੀ। ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁਖ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਜਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਹੋਏ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਸਮਕਸ ਚੱਲ ਗਈ। ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਜਿਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਅੰਦਰ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਧੜਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਬਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਜੁਆਨ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਰਥ ਇਸ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਧੀਕ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਵਿੱਖ ਨਾਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਭੂਤਕਾਲ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾੜਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਾਡਾ ਮਿੱਤਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਟੌਹਰ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਸਵਾਰਥ ਸੀ।

ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਦਾਨ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗਾ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੈਂਬਰ ਬੇਸ਼ਕ ਪਿਆਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵੱਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇਕ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਵਾ ਰੁਮਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲੱਥਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟਕਸਾਲ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਾਕਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖ ਗਏ ਹੋਣ। ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ

ਵੱਡੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਧੜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਸਰਗਰਮ ਹਨ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਵਾਗਡੋਰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਜਾਏਗੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਤ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੋਲਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਬੋਲਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਕਦੀ ਬੋਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ, ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁਝ ਮਿੱਤਰ ਲੰਮਾ ਪੰਧ ਮਾਰ ਕੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਆਏ।

ਟਰੱਕ, ਟਰਾਲੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ, ਜੀਪਾਂ, ਬੱਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਭੋਗ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਗਸਤ 1977 ਦਾ ਕੋਈ ਦਿਨ, ਜਿੰਨਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਏਨਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਪਾਰਕਿੰਗ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਪਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਉਤਰ ਲੋਕ ਪੈਦਲ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਦਲਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਸਿਰੋਪੇ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਿੰਘ-ਸਭਾਵਾਂ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪੁੱਜੇ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਆਈਆਂ - ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਲੌਕਿਕ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਬਾਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣੀ ਸੀ। ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੈਬਨਿਟ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਗੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹਰ ਮੰਗ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਚੇਅਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਖਣ, ਮੈਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿਆਂਗਾ। ਜੇ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹੁਣੇ ਮੰਗਣ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਥੇ ਹੀ ਕਰ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਹੁਣੇ। ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੇ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਹਨ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਠੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਮਾਈਕ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹ ਬੁਲਾਈ। ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ...ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕੌਡੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਵਾਂਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜੀ, ਕੋਈ ਵਾਕ ਦੁਹਰਾਇਆ

ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਿਸਟ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਮੁੱਦੇ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ - ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਜੋ ਮੰਗੋਗੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਆਏ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਸਾਡਾ ਦਾਤਾ ਉਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਕੁਝ ਸੰਕਟ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਟਾਲ ਲਏ ਹਨ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਸਾਨੂੰ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਉਹ ਇਥੋਂ ਟਕਸਾਲ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਣ, ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਜਿਹੀ ਲੰਘਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜੀ ਤੇ ਕੈਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇਹ ਜੁਆਨ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁਣੇ ਹੋਇਆ ਸੰਵਾਦ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ? ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਟਾਲਮਟੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਾਈਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵਕਤ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਟਾਈਮ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਕਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸ. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਕੋਟੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਤੇ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਰ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਰਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਲੈਣ ਦੇਣ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਦਲ ਟੋਹੜਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਿਨ, ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸੁਰ ਬਾਦਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲੀ ਹੋਵੇ ਕਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1978 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲਾ ਭਿਆਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਤਲਕਾਂਡ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦਿੱਲੀ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨਸੋਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪੋਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਵਕਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ, ਬਾਦਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਧੜਾ ਨੇੜੇ ਖਿਸਕਦਾ ਆਇਆ।

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਸ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਖੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤੋਂ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਘੱਟ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਚੰਗਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਰ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਉਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਦੌਰਿਆਂ ਉਪਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਜੇ ਇਕੱਠੇ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੋਵੇਗਾ? ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ? ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕੱਠੇ ਜਾਇਆ ਕਰੀਏ। ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੁਪ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਰੀਏ ਹਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਪਰ ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਹੁਣ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੱਖ ਚੱਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਜਾਓ। ਟਕਸਾਲ ਪਾਸ ਜਿੰਨਾ ਧਨ ਹੈ ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ ਉਹ ਲੈ ਜਾਓ। ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਮਨਇਛਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਜੋ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਸੰਤ ਉਠੇ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਨਮ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਇਕ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਹੁ। ਤੇਰੇ ਬਿਨ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਅੱਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇਰੇ ਉਪਰ ਕਿ ਜਬਰਦਸਤੀ ਰੋਕ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹਾਂ ਕੇਵਲ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਦੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਕਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਸਹਿਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਹੋ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ ਤੇ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਏ। ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੱਡਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਤਿੱਖੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਗਣ ਲੱਗਾ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਇਕ ਵਿਸਾਖੀ 1978 ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅਜੇ ਇਹ ਰੋਸ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲ ਕੇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹਤਿਆਰੇ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਸੰਭਵ ਹੈ ਸਿੱਖ ਇੰਨੇ ਕਰੋਧਵਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣਦੇ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਦੇਵੀ-ਮਾਤਾ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵਧੀਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਦਲ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਬਰਨਾਲਾ, ਟੋਹੜਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪੂਰੇ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਸੌਦਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਫੇਸ ਸੇਵਿੰਗ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਸਨ, ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਂਝ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਢਾਈ ਟੋਟਰੂਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਮੋਰਚਾ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਤ ਕੋਲ ਵਧੀਕ ਆਉਣ ਜਾਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਹਨ ਕਿ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਡੇਗ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇਖੋ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਦ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਪਣ ਲਈ ਸ਼ਰਣ ਚਾਹੀਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸਟੇਜਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਜਿਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਗੋੜਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਦਾ

ਬਹੁ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ - ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਤਦ ਮੈਂ ਭਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਸੋਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਏਨਾ ਸੋਨਾ ਹੈ ? ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੈ ?

ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀ। ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਉਸ ਦਾ ਖਬਰਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਡ੍ਰਾਫਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਇੰਨੀ ਘਟੀਆ ਤੇ ਏਨੀ ਫਿਰਕੂ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੱਗਥਾਣੀ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ, ਅੱਗ-ਲਾਣੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ। ਬੰਦਾ ਬੇਸ਼ਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਬੇਸ਼ਕ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਹੋ ਕੇ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਜਾਜ਼ ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁਗਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਪਾਸ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸੱਟ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਸ਼ਵੰਦ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਛਿਤ ਤੜਕਾ ਆਦਿਕ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੰਢੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਗੰਢੇ ਭੇਜੋ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਈ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ, ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ - ਇਹ ਸਾਧ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਤੋਲੇਗਾ, ਤੋਲਦਾ ਗੰਢਿਆਂ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਸੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਪਿਆਜ਼ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਰਨਾਮਾ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਤ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਕਿਆ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਾ ਇਹ ਸਾਧ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਿਰੇ ਦਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ। ਜੇ ਦਲੇਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਨਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਗਿਆ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ? ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਮੰਨ। ਤੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਲਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਲੁਕਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ। ਫਿਰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਵਿਚਰੇਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਾਧ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁੱਟੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਮੰਨ ਗਏ। ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ

ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਾਵਾ ਪਾਸ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਤਸੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੋ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਇਕ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਲੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਜਨੋਹਾ। ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਉੱਤਮ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੁਰ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ ਆਖਦੇ - ਬਾਬਿਓ ਅਸੀਂ ਵੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਪਿੰਡ। ਉਦੋਂ ਕਰਾਵਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਭੋਗ ਮੌਕੇ ਪੁੱਜੋਗੇ। ਸੰਤ ਨਾਂਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਅਜਨੋਹਾ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਆਖਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪਵੇਗਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਦੇਗ ਲੈ ਆਇਓ। ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਾਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ - ਤੁਹਾਡਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਾਨ ਹੋਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸੰਤ ਮੰਨ ਗਏ, ਦਿਨ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਾਠਕ ਸ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਖੁਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕੀਮਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲਿਆ, ਕਿਹਾ - ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਉਦਾਸ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ। ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੋਹਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਵਾਂਗਾ, ਅੱਜ ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਰਾਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਰੇ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਮੁਹਾਲੋਂ ਪਾਸ ਸਕੱਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਕਾ ਕਲੀਨ ਸ਼ੇਵਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਮੈਂ ਕਰਵਾਵਾਂ, ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਥੇ ਦਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪੈ ਸਕੇ। ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਭਾਈ ਅਰਦੱਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਨੇ ਭਾਈ ਅਰਦੱਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ - ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਭਾਈ ਬਾਗੜੀਆਂ ਬੋਲੇ - ਮਰਯਾਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਹੋ ਸਕਦੇ

ਹਨ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਉਥੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੋਲੇ - ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ? ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਗਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਕ ਆਉਟ ਕੀਤਾ - ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਹੁੰਦੇ ਫਿਰਨ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦੌਰ ਇਹ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਅਵਤਾਰ ਬਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਵਰਕੇ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੁਸੀਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਹੋਗੇ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗੇ। ਉਥੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੇਹਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ - ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਉਪਰ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੰਥ ਲਈ ਇਹ ਤਖ਼ਤ ਸੁਪਰੀਮ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪਰ ਰਾਜ਼ੀਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਵਰਤੋ।

ਠੀਕ ਹੈ, ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਉਹ ਆ ਕੇ ਜੇ ਖਿਮਾ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਕਿ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਹਿੱਸੇ ਦੱਸੋ, ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਅਵਤਾਰ ਬਾਣੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕੀ ਠੀਕ, ਆਪਣੀ ਅਖੌਤੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਆਪ ਜਿਵੇਂ ਸਿਝਣਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਝ ਲੈਣ, ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ।

ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਅਜਨੇਹਾ ਨੇ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਰੁਤਬਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਡਾਕੀਏ ਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ? ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ। ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ।

ਅਸੀਂ ਇਕ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ

ਕਦੀ ਵਧੀਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਵੀ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਿਕੜਮ ਦੀ ਮੁਥਾਜਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਵਾਰ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੋ ਪਰ ਸਫ਼ਰ ਆਦਿਕ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹਰ ਹਾਲਤ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਤ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਮਰਨ ਮੁਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਾਬਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ।

1981 ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਕਾਲਰ ਕੁੜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਏਂਜਲਾ ਡੀਬਰਿਸ਼। ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉਪਰ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਨੋਟਸ ਲਏ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੈਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਲਈ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਦਰਜਨਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੋਲੀ - ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਕਿਉਂ ਲਟਕਾਈ ਹੈ? ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬੋਲੀ - ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਕਿਥੇ ਕੁ ਤੱਕ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਜਾ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਸੰਤ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਮੁੰਡਿਓ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਾਣੀ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ। ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ।

ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਪੱਖਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਧੂਹਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ - ਬਾਹਰ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਪਵਾਂਗਾ। ਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭੜਕ ਪਈ। ਲੜਨੋਂ ਨਾ ਹਟੇ। ਆਖੀ ਜਾਵੇ - ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਪਖੰਡੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਾ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ? ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੇ ਘਟੀਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ, ਨਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਉਂ ਜਾਣਾ? ਗੁੰਗੜ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਕੁੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਸੌ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਭੁਜੰਗੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕੱਢਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਥੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸਮਾਣੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੇਹ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਣਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਦਿਖਾ ਲਿਆਏਂਗਾ ਮੈਨੂੰ ? ਅਸੀਂ ਚੱਲ ਪਏ। ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਥੇ 12-13 ਸਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਅਜੇ ਇਕ ਅੱਧ ਘੁੱਟ ਹੀ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਈਕਲ ਉਪਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖ ਕੇ ਤੁਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਾਣੀਆਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੋਈ ਵੀ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਅੰਦਰ ਵੀ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ। ਬੋੜਾ ਕੁ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਖਲੋ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਦੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਖਲੋਤੇ ਰੋਂਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀ ਚਾਹ ਪੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਣਦੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਿਆਲੀਆਂ ਧੋਈਆਂ, ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਮੈਂ ਗਵਾਂਢੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਵਾਲਾ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਤੂੰ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾ।

ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਏਂਜਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਵੱਛ ਸਿੱਖ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਹ ਕਿਵੇਂ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਦੇਖੋ, ਇਸ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵੱਡੀ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਇਵੇਂ ਛੱਡ ਕੇ ਵੀ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗਵਾਂਢੀ ਆਪੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ। ਇਸ ਸੱਟ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕ ਪ੍ਰਤੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਹੈ ਆਰਨਲਡ ਤਾਇਨਬੀ ਦਾ ਚੈਲੈਂਜ ਐਂਡ ਰਿਸਪਾਂਸ ਸਿਧਾਂਤ। ਤਾਇਨਬੀ ਅਖਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ, ਚਾਹੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ। ਇਹ ਦੇਖੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਲੈਂਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਚੈਲੈਂਜ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਕੀ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਮਝਿਆ ਤੂੰ ?

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਬੇ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਏਨੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਲੱਭਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜਿਥੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਸਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਤੇ ਗਿੱਲ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਇਕ ਮਾਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਛੁਹਣੇ ਚਾਹੇ। ਬਾਬੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਜ਼ਰਾ ਰੁਕੋ ਤੇ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟੋ। ਫਿਰ ਮਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਬੀਬੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ। ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰ। ਇਥੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਜਾਏਂਗੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾ ਜਾਈਂ। ਇਹ

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਦੁਰਲਭ ਵਸਤੂ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਗਿੱਲ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਕਦੀ ਕਦੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਧ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰ ਰਿਹੈ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ। ਤੂੰ ਆਪ ਦੇਖ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਧਾ ਖੜੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਣ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ?

ਪਰ ਉਹ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲੁਆਉਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋੜੇ ਖਾਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਢੀਠ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫ਼ਤਿਹ ਵੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੋਡਾ ਛੂਹ ਲੈਂਦਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਗੋਡੇ ਹੱਥ ਲੁਆਉਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਗੋਡਾ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ਤੁਸੀਂ। ਬੋਲੇ - ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਵਸ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾ ਛਿੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੋਡੇ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟ ਜਾਇਆ ਕਰ ਚਾਹੇ।

ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਉਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ) ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਸੁਣਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰੋ ਬਾਬਾ ਜੀ। ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕਰਿਓ।

ਸੰਗਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਦ ਮਾਇਆ ਅਰਪਣ ਕਰਦੀਆਂ। ਫ਼ਸਲ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਪੈਸੇ ਵੱਧ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਫੜਦੇ, ਬੋਝੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬਾਬਿਓ ਸੀਜ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਸ਼ੁਰੂ। ਬੋਝੇ ਡੇਢ ਡੇਢ ਗਜ਼ ਦੇ ਲੁਆਓ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚੱਲੇਗਾ। ਬੋਲੇ - ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣੇ ਹਨ ਇਹ ਨੋਟ? ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਦੀ। ਲਿਆ ਬਈ, ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖੀਰ ਖੁਆ।

ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਖੀਰ ਦੇ ਕੋਲੇ ਭਰ ਲਿਆਇਆ। ਠੰਢੀ ਠਾਰ ਖੀਰ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੀਰ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਖੀਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ, ਕੁੱਟ ਬੜੀ ਪਏਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਮਾਰ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਸੋਚੋਗੇ, ਨਾ ਖੀਰ ਖਾਂਦੇ ਸੌਖੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖੂਬ ਹੱਸੇ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੱਸੇ।

1982 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਕਾਰਡ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜ ਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਡ ਤੂੰ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀਂ। ਕਾਰਡ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਸਭ ਆ ਜਾਣਗੇ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਸਭ ਨੇ ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ (ਪਿੱਛੋਂ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਬਣੇ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਗਰੇਵਾਲ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਧ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਰੱਫ਼ੜ ਛਿੜੇਗਾ ਹੀ ਛਿੜੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਹਿਣਗੇ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਵੱਸਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਦਿਕ ਪੁੱਜੇ। ਹਰੇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਸਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਤਲੁਜ-ਯਮਨਾ ਲਿੰਕ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਰਿਆਣੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਪੂਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਹੀ ਦਾ ਟੱਕ ਲਾ ਕੇ ਉਦਘਾਟਨੀ ਰਸਮ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰੇਨਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਇਆ ਮੋਰਚਾ ਦਮ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਕ ਕੁਝ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਏਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਵੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 9 ਇੰਚ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਨ ਦਾ ਮਿਆਨ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ, ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੋਲੇ, ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਬੋੜੀ ਅੱਗੇ ਸਰਕਾ ਲੈਂਦੇ, ਕਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵੱਖੀ ਬਰਾਬਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਵਕੀਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਪੰਗਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਪਹਿਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਕਲਕਾਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਹੁਣ ਬਾਈ ਤੋਂ ਨਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੰਭਲਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿਰਪਾਨ।

ਬਾਬਾ ਠਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਦਿੱਖ ਨਾਗ ਵਲ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮੋਰਚਾ ਚਲਾਉਣ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਡਫਲੀ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਦਿੱਲੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਮਿਲਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕਪੂਰੀ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਐਸ.ਵਾਈ.ਐਲ. ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਬਿਆਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਐਸ.ਵਾਈ.ਐਲ. ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣ ਤਾਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਲਹਿਰਾਏ...ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲੇ... ਬੋਲੇ ਸੌ ਨਿਹਾਲ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਟੱਕ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਪੂਰੀ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਬੇਸ਼ਕ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹ ਲਾਠੀ ਵਰ੍ਹਾਈ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ। ਅੱਥਰੂ ਗੈਸ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੁਛਾੜਾਂ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ...ਸਭ ਕਾਮਰੇਡ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਲਾਲ ਫਰੇਰੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਛੱਲੀਆਂ ਕੁੱਟੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ,

ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਨਹੀਂ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ, ਨਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਝੰਡੇ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਂ। ਬੜੇ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੇਧਤ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੰਤ ਜੀ ਮੋਰਚਾ ਕਾਮਯਾਬ ਤਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਬੰਦਾ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੋਲੇ - ਮੋਰਚਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਸੰਤ ਜੀ। ਜੇ ਲੀਡਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣਗੇ, ਤਦ ਮੋਰਚਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੋਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਏਨਾ ਕੁ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਇਕ ਬੰਦਾ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਵੇ। ਇਕ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੂੰ ਘਰ ਰਹਿ, ਸਾਰੇ ਆਉਣਗੇ, ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਲਈ ਵੀ। ਪਰ ਠੱਗੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ। ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੋਰਚਾ ਲੀਡਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਹਿਤੇ ਚੌਕ ਦਾ ਸਾਧ ਹਾਂ। ਲੀਡਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਇਥੇ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਹਿਬ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਾਹਿਬ। ਇਹ ਦੇਣਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਕਤ ਆਉਣ 'ਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਝਿਜਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਇਥੇ, ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ। ਮਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਬੋਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਹੁਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਤੋੜ ਤੂੜ ਦੇਣਗੇ। ਭਾਈਓ ਜੇ ਇਹ ਲੀਡਰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਗਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ? ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹਨ? ਪੰਜ ਸੱਤ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ? ਕਰੋੜਾਂ। ਕਿਉਂ ਭੱਜਣ ਦਿਉਗੇ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ? ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ ਭੱਜ ਕੇ ਇਹ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਗੱਦੀਆਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਖਾਧੀਆਂ ਸਹੁਆਂ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜ ਦੇਣਗੇ?

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਣਿਆ ਕੁਝ? ਖਰਾ ਆਦਮੀ ਇਉਂ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ ਲਵੋ ਅਜਿਹਾ ਵਕਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਸਾਧ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰੇਗਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਭ ਭੱਜਣਗੇ, ਦੇਖ ਲਵੀਂ।

ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਮੂਹ ਨੇ ਤਿੱਖਾ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਲਾਈ - ਸਾਬੀਓਂ ਕੇ ਮਰਨੇ ਕੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਨ ਕਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਫੂਟ ਫੂਟ ਕਰ ਰੋਯਾ। ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ

ਸ਼ਾਮੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁਖ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਮੀਟ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਇਸ ਜਲੂਸ ਦੀ ਖਬਰ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਲਾਲਾ ਅਖਬਾਰ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਇਉਂ ਛਾਪੀ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੇ ਗੁੰਡੇ ਕਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ। ਵੈਸੇ ਇਸੇ ਸੁਰਖੀ ਹੇਠ ਖਬਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਲੂਸ ਨੇ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਥਾਣੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਉ। ਸੰਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ - ਸਾਡਾ ਜਥਾ ਮੀਟ ਮਾਸ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਮਾਰਨਾ, ਅਸੀਂ ਚਿੜੀ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਹਿੰਸਕ ਹੈ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ।

ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਘੜਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਲਿਖ ਲਿਖ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿਹੜੀ ਪਰਚੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਏ, ਉਹ ਕਿੱਲਰ-ਸਕੁਐਡ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਪੈਂਤੀ ਪੈਂਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪੁਚਾਈ। ਉਹ ਖਬਰ ਛੁਪਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਾਗਿਆ ਸੀ - ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁੱਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧੀਕ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਬੋਲੇ - ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਛਿਆ - ਸੰਤ ਜੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਪ ਹੈ। ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਐਲਾਨੀਆਂ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਪੰਥ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸੇਵਾ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ

ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਭਿਆਲੀ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਤਦ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਜੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਟਕਾ ਚੁੱਕੋ, ਬੈਠੋ ਪਾਠ ਕਰੋ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਤਾਂ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ। ਆਇਆ ਕਰਾਂਗੇ, ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ਫਿਰ ਬਾਬਿਓ? ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੌਖ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੱਢ ਲਿਆ।

ਪਤਨੀ, ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ, ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਜਦੋਂ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ, ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਰਾ। ਇਕ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਬਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਰਮਿਆਂ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਉਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਦੀਆਂ ਝੰਕਾਰਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਘਿਆੜਾਂ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਜਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਨੋਟ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਛਾਪੀ।

ਮਾਨਸਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਲੱਗੇ ਦੇਖੇ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ 1982 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲੋ ਨਾਲੇ ਕਥਾ ਸੁਣ ਆਈਏ, ਨਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਆਈਏ। ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਗੋਦ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿਉ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੀਰ ਦੀ ਠੋਹਕਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਕਾ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਸੰਤ ਵੀ ਹੱਸ ਪਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਇਸ ਦੀ ਟੱਲੀ ਵਿਚ ਮਣਕਾ ਦੇਖਣਾ ਸੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੀ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਟੱਲੀ ਇਸ ਦੀ। ਕਈ ਟੱਲੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਮਣਕੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1984 ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਂਦਿਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਟੂਡੈਂਟ ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿਥੋਂ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਤੁਸੀਂ ਲਾਇਆ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਇਲਮ? ਖੈਰ ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਉਪੂਰਨ ਵੀ ਸੀ, ਗਰਮੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਦੋ ਕੁ ਦਰਜਨ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਵਰਦੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਏ। ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ ਭਾਈ? ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਜੀ ਸਾਡੀ ਪਲਟਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਈ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ ਤਾਂ ਕਈ ਜੁਆਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰ ਚੱਲੀਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ? ਇਕ ਫੌਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਫੌਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਕੁਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਜਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਕਰਿਓ ਅੱਗੋਂ ਨੂੰ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੰਤ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਉਗੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਫੌਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ। ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਹੋ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋ? ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੁਝ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਵਿਚ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਕਰੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਫੈਸਲਾ। ਚਲੋ। ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ।

ਫੌਜੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸੰਤ ਹੱਸ ਪਏ - ਕਿਉਂ ਬਈ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗੇ ਮੈਨੂੰ? ਜੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਲਾਣਗੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ। ਜੇ ਤੇਰੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਬਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਥੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭਲਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਬਾਹਰ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਓਟ ਕਿਥੇ ਮਿਲੇਗੀ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ? ਦੱਸੋ ਕਿਹੜਾ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਲਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਹੋਏਗਾ ਇਹ ਕਿ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਏਗੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟਲ ਜਾਓ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਬੀਬੀ

ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਏਨੇ ਨਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਜਾਵੇ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁਣ।

ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਦੂਤ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਲਵੋ। ਤਦ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ, ਇਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਓਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਇਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਜਾਵੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਉਂਦੇ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਉਂਦੇ, ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ, ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਕਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਲੇਪਵੀਂ ਪੋਚਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਮਕਤੂਲ ਵਿਚ, ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵਿਚ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਤਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਮ ਕਤਲਾਂ ਬਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਬਤ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਇਲਾਹੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨਸੂਰ ਦੇ ਬੋਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਉਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਫਾਂਸੀ ਉਪਰ ਝੂਲ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ। ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ? ਖਲੀਫ਼ੇ ਦੀ ਬੇਗਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਗਈ। ਚਰਨੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਬਗ਼ਦਾਦ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਨਾ ਦੇਈਂ ਸਾਈਂ। ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ ਆਈ ਹਾਂ। ਮਨਸੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫ਼ਕੀਰ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਬਗ਼ਦਾਦ। ਬਸ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕੇਵਲ। ਬਰਬਾਦੀ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਮਨਸੂਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਖ ਦਾ ਇਕ ਢੇਰ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ।

ਜਰਨੈਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ? ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ - ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜਲਵੇ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਮਾਈ (ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਯਾਦ ਰੱਖੇਗੀ। ਦੇਖ ਲੈਣਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣੀ ਲੱਗਣ

ਲੱਗਦੀ, ਤਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦਾ - ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੱਲੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਧ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੋਵੇਂ ਡਰਾਮਾ ਕਰ ਕੇ ਡਰਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪੋ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ, ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਦੇਖ ਲਉ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਡੇਰੇਦਾਰ ਸਾਧ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪ ਦਿਉਗੇ ਤਦ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਗੇ। ਉਹ ਡੇਰੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪੰਥ ਉਪਰ ਬੋਧ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਧੀਕ ਸਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਤਖ਼ਤ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ - ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਇਆ, ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਪਵੇਗਾ ਹੀ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਿਕ ਪੁੱਜੇ। ਜਨਰਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਹੀ ਉਥੇ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪਿਆ ਜਾਏ। ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜਾਰ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ, ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਥੇ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਦ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸੀਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਢੁਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿਆਂਗੇ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਨੇ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ - ਅਫਸਰੀ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੋਗੇ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ? ਸਹੁੰ ਤੋੜ ਦਿਓਗੇ? ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਦੇਸ ਨਾਲੋਂ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਾਂਗਾ।

ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਫ਼ੋਰਮ 100 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਭਰ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਏ ਤਦ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਕਿ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਫ਼ੋਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ

ਥਾਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਤਾਂ ਦਰ ਕਿਨਾਰ, ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ - ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਹੈ ਨਾ। ਦਿਮਾਗ਼ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਾਂ ਵੱਲ, ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਾਜ਼ੀ ਦੁਰਗਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਹੱਸ ਪਏ - ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਵੀ ਇਵੇਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਦ ਪੰਥ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਔਕਾਤ ਕੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕੋ। ਫਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕੁਲਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਵੇ, ਬਗ਼ੈਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਆਵੇ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਬਾਉ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਦ 10-15 ਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤ ਆਪ ਵੀ ਰਿਵਾਲਵਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਥਾ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਚੱਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਜ਼-ਕਦਮੀਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਈ ਭਾਈ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਸੰਤ ਜੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਉਪਰ ਜਿਹੜੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ? ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਾਂਗਾ। ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਰ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਹੀ ਹੈ? - ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਵਾਪਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਆ ਬੈਠੇ, ਇਸ ਸਰਕੁਲਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ, ਤਦ ਸਾਡਾ ਹਿਰਦਾ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਇਹ ਦੱਸੋ ਭਾਈਓ ਕਿ ਕੀ ਕਿਰਪਾਨ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਸਾਡੀ ਪੰਜ ਕਕਾਰੀ ਰਹਿਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਰਪਾਨ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਈਏ? ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਸੋ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਮੰਨਣੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦੀ ਡਿਉਢੀ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਜਿਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਡਿਉਢੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ।

ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜੁਆਨ 20-22 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ, ਬਤੌਰ ਸੰਤਰੀ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਪਟਿਆਲਿਆਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ। ਉਪਰ ਜਾਣ ਦਿਉ। ਇਕ ਬੋਲਿਆ - ਜੀ ਉਹ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬੱਸ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਭਰਾ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਲੜਨ ਬੋੜਾ ਆਏ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਰਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਰਤ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ, ਦੂਜਾ ਉਪਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਚਲੇ ਜਾਓ ਜੀ ਉਪਰ।

ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰਿਆਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਰਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੋਲ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫਤਿਹ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਬੈਠੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਟਕਾ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਹੁਮਾਲ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਤੇ ਸਾਡਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮੈਂ ਕਈ ਬੈਰੀਅਰ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਤਕੜੇ ਰਹੋ, ਆ ਗਏ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੇਠੋਂ ਵਾਪਸ ਘੱਲ ਦੇਈਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਹੁਤਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਨੇਹੁ ਹੀ ਨਿਭਦਾ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਕਿਥੇ ਨਿਭਿਆ ਹੈ ਭਲਾ। ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਇਹ ਮਾਸ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਮਾਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਇਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ? ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ - ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਸਭ ਕੁਝ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ। ਸਿੱਖੀ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੇਗੀ, ਸਿੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਾ ਇਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਲ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਗਏ ਸਨ ਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੀਕ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਟਹਿਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ? ਜੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਦਰਦ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪ ਜਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਕਿਥੇ ਰਿਹਾ? ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਅੱਵਲ ਤੇ ਆਖਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਭਾਈਓ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾੜੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਗਲੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਦੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਾਧੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ, ਪੂਛਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ

ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਸਭ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਹਨ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਦੀ ਦੇਖੋ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਬੋਝਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ।

ਕੁਝ ਰੁਕੇ...ਫਿਰ ਬੋਲੇ - ਓਹੋ ਮੈਂ ਵੀ ਕਮਲਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਬਸ। ਨਾ ਲੰਗਰ ਨਾ ਪਾਣੀ। ਕਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਖਾਹ ਮਖਾਹ, ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਰ ਸੁਖ ਹੈ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋ।

ਹੁਣ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਥੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬੋਝੇ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਸੁਭਾਵਤਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ - ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿਉ। ਹੱਸ ਪਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਇਕ ਦੋ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਲੱਗੀ ਇਹ ਗੱਲ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਥਾਪਿਆ ਸੀ, ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਥਾ ਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵਰਗਾ ਕਦ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਰ ਉੱਦਮ ਕੁਝ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੰਗਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ, ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਗਤ, ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਜਿਹਾ ਚੁਣੇਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓਗੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਕ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਬਦਾਮ ਅਤੇ ਮਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਕ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ - ਸੰਕਟ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਡੋਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਹ ਧਰਤੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ? ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ? ਕਿਉਂ ਆਏ ਹਾਂ? ਤੇ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ। ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰਤੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਓਗੇ ਤਾਂ ਜਾਣੋਗੇ ਕਿ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਉਹੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਉਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੁਰੰਤ। ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਚੰਗਾ ਫਿਰ। ਜਾਓ। ਮਹਾਰਾਜ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹਨ। ਲੰਗਰ ਛਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ 1984 ਨੂੰ ਮਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹੋਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1 ਤੋਂ 7 ਜੂਨ ਤੱਕ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੋਈ।

ਹੈਲੀਕਾਪਟਰਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਟੈਂਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜੇ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ - ਜਵਾਨੋਂ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਹੈ।

ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਲੱਗਾ। ਬਿਜਲੀ ਬੰਦ। ਪਾਣੀ ਬੰਦ। ਜੂਨ ਦਾ ਅੱਗ ਉਗਲਦਾ ਮਹੀਨਾ। ਬਰਾੜ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਵਰਗੇ ਤਪਦੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖੋਲ ਜਿਹੜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਵਿਛੇ ਪਏ ਸਨ, ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਫੌਜ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ।

ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਵਾਈ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹਨ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਆਨਰੇਰੀ ਕੈਪਟਨ ਵਜੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਏ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ।

ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 42 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉਪਰ ਫੌਜ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਬੰਦ ਸੀ ਪਰ ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਟਹਿਲ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਾਂ, ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਧੁੱਪੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸੁਖਦਿਆਲ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਕ ਹੁਬਹੂ ਯਾਦ ਹਨ - ਫੜ ਲੈ ਪੂਛ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੁਣ। ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਕਲ ਦੇਖ ਲੈ ਉਸ ਦੀ। ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸਭ ਦੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਨਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉਪਰ ਮਾੜਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵੱਜਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਉਂ ਵਰਤਾਓ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ, ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਕਿਤੇ ਭੱਜ ਚੱਲੀਏ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਪੈਦਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਉਪਰ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਿ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੇਜ਼ ਚੱਲੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਿ ਕਿਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਮਚ ਜਾਂਦੀ। ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਆ ਵੜੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਨਾ ਲੱਭਦਾ

ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਘਰ ਬਦਲਦੇ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਇਸ ਸਭ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਲੇ ਸਾਧ ਆਪ ਮਰ ਗਿਆ ਨਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਗਿਆ। ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਜ ਇਹੋ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ਇਕ ਸਾਧ ਸੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਬਸ ਉਹੋ ਬਚਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਘਰ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੱਟੀਏ। ਉਹ ਘਰ ਬੈਠਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਨਾ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖੇ, ਨਾ ਜਾਣ ਲਈ। ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਤਰੇਹ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮਾਤਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆਈਂ। ਮਾਤਾ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖਲੋਤੀ ਮੰਜੀ ਨਿੰਮ ਹੇਠ ਡਾਹ ਲਈ, ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਮਾਤਾ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਵੀ-ਸ਼ੇਪ ਬਾਬਰੂਮ ਚੱਪਲਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਾਂ। ਗਰਮੀ ਸੀ ਤੇ ਪਸੀਨੇ ਉਪਰ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਪੈ ਪੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਕਚਿਆਣ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮਾਤਾ ਜੇ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੈਰ ਵੀ ਧੋ ਲਈਏ। ਮਾਤਾ ਫਟਾ ਫਟ ਅੱਧੀ ਕੁ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੁਰਤ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਖੁਦ ਧੋ ਕੇ ਚੱਪਲਾਂ ਆਪੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਦੌੜ ਜਾਓ ਹੁਣ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਖਤਰਾ ਬੜਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਈ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਨੀ-ਬਹਾਨੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਖੂਬ ਹੱਸੇ। ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਟਿਊਬਵੈਲ ਚੱਲਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੀ ਕਰ ਲਈਏ। ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ? ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਅਹੁ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਗਿੱਲ। ਉਸ ਪਾਸ ਗਏ ਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸੀ ਕੋਈ। ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰਤ ਆਏ। ਮੁੰਡਾ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿੱਲ ਮੇਰੀ ਬੰਬੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋ ? ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਮੋਟਰ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹੋ। ਉਹ ਗਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਚੌਅ ਲਿਆਇਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਹਨੇਰੇ ਪਏ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਈ ਦਿਨ ਉਥੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੇਲ੍ਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਏਗਾ ਲਾਜ਼ਮੀ। ਅਸੀਂ ਹੱਸ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਦੱਸੇਗਾ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸ ਰਹੇ ਸਾਂ ? ਕੁਲਦੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ।

ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝੱਖ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ ਜੋ ਹੋਏਗੀ। ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਖੂਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਲੁਕੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ?

ਫੜਨਗੇ ਤਾਂ ਫੜ ਲੈਣ। ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਘਰ ਘੁਰ। ਕੋਈ ਘਰ ਰਿਹਾ ਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਈਏ ਕਿਥੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਉ। ਉਸ ਨੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਪਤਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਪੁੱਛ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਖਦਿਆਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕੋਈ। ਮੈਂ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀ ਘਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਤੂੰ ਵੀ ਦੌੜੀਂ ਨਾ ਕਿਧਰੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੋ. ਪੰਨੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ। ਜੇ ਪੁੱਛਣਗੇ ਦੱਸ ਦੇਈਂ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹਨ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਲਾਗੇ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਕੈਂਪ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆ। ਆਖੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ, ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਕਰੋ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਣੇ ਹਨ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਬਿਉਰਾ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਜਾਓ। ਘਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ। ਜੇ ਫੇਰ ਲੋੜ ਪਈ, ਹੋਰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਟਲਿਓ ਨਾ। ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਘਟੀ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਏ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ। ਕਾਲ ਬੈਲ ਵੀ ਵੱਜੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਠੱਕ ਠੱਕ ਬੂਹਾ ਵੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਠੇ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਰਚ ਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਚਾਰ ਟੈਂਕ ਘਰ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਲੋਡਡ ਤੈਨਾਤ ਸਨ। ਲੋਹ-ਟੋਪ ਪਾਈ ਫੌਜੀ, ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ, ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਬੀੜੀ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਚਾਰ ਜਵਾਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕੱਸ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਣਦੱਸੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਕੀ ਜੁਲਮ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਇਥੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦਿਆਂਗਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ। ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਫੜੇ ਗਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਮੁਜਰਿਮ ਹਨ ਜੋ ਏਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਝੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਦੱਸਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਫੌਜ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ 40 ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਮਰੇ ਜਿਹੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਆਏ।

ਕਿਹੜੀ ਗੰਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੰਦੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਖ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਪਟਿਆਲੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਅਫ਼ਵਾਹ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੱਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ

ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਫੌਜੀ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਕਸਰ ਆਖਦੇ ਕਿ ਸੰਤ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਭ ਕੀ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਐਡਵੋਕੇਟ ਤੇ ਬੜੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਬਾਦ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਦਾ ਜਿਹੜਾ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਅਗਲਾ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ। ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਸਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਕੈਪਟਨ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਸਨਾਖਤ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ? ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ - ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਜਥੇਦਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹੋ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੇ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। - ਯੇ ਕਾਮ ਤੋ (ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ) ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਕਰ ਲੇਨਾ ਚਾਹੀਏ ਬਾ। ਵਧਾਈ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼। ਵਿਜਈ ਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਖ਼ਤ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਯਾਤਰੂ ਨਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਇਥੇ ਸੰਤ ਲੋਗੋਂਵਾਲ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਦਾ? ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ - ਜਿਹੜੇ ਖੁਦ ਵਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀ। ਤਬਾਹੀ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਮਝੋ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਅੰਤ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।

ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ਦੀ 90 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਿਰਧ ਮਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਆਈ। ਮਲਬੇ ਦੀ ਇਕ ਬੁੱਕ ਤਸਲੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ। ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮਾਤਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ। ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਵੀ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹ ਬਿਰ ਰਹੇਗਾ ਸਦਾ।

ਮੈਂ ਪੇਸ਼ੀ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਊਢੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਸੀ ਪੁਲਿਸ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਬੰਦੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਕਹਿਣਾ ਲੱਗਾ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆ ਕੇ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਇਹ ਖ਼ਤ। ਆਪੇ ਪਛਾਣ ਲਏਗੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਤੇ ਖ਼ਤ ਮੰਗੇਗੀ।

ਕਿਸੇ ਦਾ ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਨਾਹ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ...ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ...ਪੁਲਿਸ ਪੂਰੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਹਥਕੜੀ ਜੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਕਾਗਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ : ਗੁਰਜੀਤ ਕੁਰੇ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੈ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਈ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਜਾਇਆ ਕਰੀ। ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਨਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਰੋਟੀਆਂ ਫੜਾ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਉਸ ਨੂੰ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਮੁਫਤ ਦਾ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਗਮਦੂਰ ਸਿੰਘ। ਪੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗ਼ਰੀਬ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਇਆ ਫੌਜ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਰੋਟੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਣ ਲਈ।

ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ, ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ, ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਾ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਜਾਂ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਛੋਲੇ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੋਝਾ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰ ਲੈਂਦਾ। ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਦਾਣਾ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚੱਬੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੋਣੈ। ਦਾਣੇ ਵੀ ਚੱਬੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਿਨ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਮਰੇਗੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਰੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਬਚੇਗੀ। ਮਰੇਗੀ। ਮਰੇਗੀ ਹੀ ਮਰੇਗੀ। ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੌਣ ਮਰੇਗੀ ਸਾਧੂ ਸਿਆਂ ? ਬੋਲਿਆ -ਉਹੀ ਮਰੇਗੀ ਹੋਰ ਕੌਣ ? ਉਹੀ ਮਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਘਰ ਢਾਹਿਆ ਹੈ। ਮਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ? ਬੋਲਿਆ - ਮਹਾਰਾਜ। ਮਹਾਰਾਜ ਮਾਰੇਗਾ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈਂ ਚਾਹੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਕੋਈ ਲੁਕ ਕੇ ਬੜ੍ਹਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ? ਸ਼ਰੇਆਮ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ। ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੱਸਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ, ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈਂ ਨਾ। ਜਿਹੜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬਾਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਥੇ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਈਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਫੌਜ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਬਾਈ ਜੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਪੂਰਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਸਰਾਪ ਦੇਈ ਚੱਲੋ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਾਪ ਨਾ ਹੋਏ ਐਟਮ ਬੰਬ ਹੋਏ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿਣਾ ਸੀ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਬਰ ਕਰੋ।

ਮਿਲਟਰੀ ਟਾੱਰਚਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਏਨੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਨਰਕ ਵਿੱਚੋਂ (ਫੌਜੀ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ) ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂਗੇ ਕਿ ਦੱਸ ਸਾਡਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ, ਨਾ ਸੋਚ। ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਨ? ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਮੂਰਖ। ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦੀਆਂ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਿੱਖ ਜੁਆਨ ਦਿਨੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ, ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੀਬਾਲ, ਇਉਂ ਦਿਨ ਲੰਘੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੋ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਭਰਾ ਬੜੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਤਰੀਨ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਲਵੇ। ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ। ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਟੱਲੀ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਲੰਡਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ (ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਭੂਮਛੇੜੀ ਆਦਿ) ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਲੀ ਇਹੋ ਪਤਾ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਬੋਲੇ - ਤਮਿਲਾਂ ਦਾ ਐਕਸ਼ਨ ਹੋਏਗਾ ਜੇ ਖ਼ਬਰ ਸੱਚੀ ਹੈ ਤਾਂ। ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਹ ਕੰਮ। ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਲਈ ਜਾਓ ਸੁਫ਼ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ। ਉਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਦਮ ਹੁਣ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਬੈਠਿਆਂ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਟ੍ਰਾਂਜ਼ਿਸਟਰ ਸਨ। ਸਭ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਤੀਜੇ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੇ ਚੌਥੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਰਾਡਕਾਸਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਕਿਵੇਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਡਿਊਫੀ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ। ਚਲੇ ਗਏ। ਪਟਿਆਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸ. ਇਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਜਿਹੜੇ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਐਨ.ਐਸ. ਠਾਕਰ ਸਨ, ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਿਤੇ ਅਣਦੱਸੀ ਥਾਂ ਉਪਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਂਪਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚਾਰਜ ਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਆਖੋ ਤਾਂ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਚਾਟੇ ਪਾਏ ਦਾੜ੍ਹੀ ਟੈਂਕ ਬੀੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋੜਨਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸਰਪੰਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਡਿਪਟੀ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਤਦ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨੋ। ਮੁੰਡੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਬਹੁਤ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਗੇ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਜੋ ਉਹ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤਾਂ ਹੁਣ ਡਿਉਢੀਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਰਹੇ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਖਾਓ ਪੀਓ ਪਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਰਪੰਚ ਤਕੜਾ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਬੰਦੀਆਂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਸਾਬੀਓ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੋ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਕਰੋ। ਅੱਜ ਰਾਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਿਆ ਲਈ ਹੈ।

ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਜੰਦਰੇ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਮਠਿਆਈ, ਪਨੀਰ, ਚਿਕਨ, ਫਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸਕੀ ਕਿੰਨੀ ਅੰਦਰ ਆਈ...ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ 'ਤੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਜੋ ਜੀ ਕਰੇ ਖਾਵੇ। ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਅਤੇ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੀਪਮਾਲਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅੱਜ। ਦੀਵੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣ, ਨਾ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਹੁਣੇ ਸਭ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਜਾਈ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਬੱਤੀਆਂ ਵੱਟੋ। ਇਕ ਬੋਰੀ ਆਟੇ ਦੀ ਉਲਟਾ ਕੇ ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਸਖ਼ਤ ਆਟਾ ਗੁੰਨੋ। ਦੀਵੇ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ। ਸਟੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀਵੇ ਜਗੇ। ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਰਿਆ ਵਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਕੈਦੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਜੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਹੁਣ ? ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗੇਗਾ ? ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਸਤੇ ਕੁਇੰਟਲਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਝਾੜੂ ਖਰੀਦੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਝਾੜੂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ ਸਭ ? ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਵਿਸਕੀ ਖਰੀਦਦੇ ਦਿਸਦੇ, ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਲੈਂਦੀ। ਕਈ ਥਾਂ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਜਾਂ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਪਿਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਵਿਸਫੋਟਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਥਾਪਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੀਕ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ 50 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਖ਼ੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ। ਪਾਪਣ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਾਰੂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਸ ਇਹ ਫੜ ਲਿਆਏ। ਕੋਈ ਟੰਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੋੜੀ ਸੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ। ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਰਚੇ ਸਨ ਪੈਸੇ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੰਬੀ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾਏਂਗਾ, ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਫੜਿਆ ਤੈਨੂੰ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਲਵਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਸਾਰੀ ਮਠਿਆਈ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਨਾ ਦੇਈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਬੰਦ ਕਰ ਗਏ।*

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਤੱਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਠ ਦਸ ਜਣੇ ਇੱਕੋ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਕਿ ਕੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਏਡਾ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੋਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦੇਈਏ ਤੇ ਮਰੀਏ। ਅਜੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੁਪਾਸਿਓਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲੀਏ। ਲੀਡਰ ਦੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤਿਆਂ ਬਾਣੀਂ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਜਥਾ ਬਾਦਲ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਕੋਠੀਓਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਖੇਤ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਥਾ ਖੇਤ ਪੁੱਜਾ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਰਬੂਜ਼ੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ - ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ? ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚੱਲੇ। ਉਥੇ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਓ ਵਾਪਸ। ਤੁਸੀਂ ਘੇਰਾ ਪੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਅਜੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਓ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਭ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸੰਤ ਸਮੇਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤੀ - ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ - ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਨੋਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ...ਆਦਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹੋਂ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ? ਲੱਗਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸੰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਇਹ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ

* ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਨਿਰਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੈਫ਼ਦੀਪੁਰ, ਹੁਣ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਐਡਵੋਕੇਟ ਹੈ।

ਤੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਈਸਾਪੁਰ (ਉਦੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਚਾਰ ਜਣੇ ਹੋਰ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਫਤਿਹ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰੁਕੇ ਨਹੀਂ। ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਫਤਿਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਡਾਈਵਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹੋ ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ। ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਥੱਕੇ ਥੱਕੇ ਕਦਮੀਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਗਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਸ਼ੇਰ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ ? ਉਹ ਬੋਲੇ - ਏਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲਓ ਜੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਮਰੇਗਾ ਨਾਲੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਏਗਾ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਨੇ। ਮੈਂ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਰਤ ਗਏ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣਗੇ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਾਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਰਤੇ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਏ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਾਧ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣੇ। ਜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਈਸਾਪੁਰ ਜੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ? ਈਸਾਪੁਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਮੰਨ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਟਰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਦੇ ਤਾਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਾਖ਼ ਭਿੱਗਦੀ। ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਦਾ। ਸੋ ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਤ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸੰਤ ਨੇ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਆਖ ਆਏ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਰੋ। ਇਉਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਰਹਿ ਗਏ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਖਿਆਨ ਵੀ ਸੁਣੇ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਧਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸੀ, ਨਾ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ

ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤਿੰਨ ਬੱਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਥੀਵੀਲਰ ਹੈ (ਬਾਦਲ + ਬਰਨਾਲਾ + ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ)। ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਵਧੀਕ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਮਝੋ ਗਊਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨੌਜੁਆਨ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ, ਤਦ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਬੰਦੀ ਜੁਆਨ ਬੁਲਾ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੀ :

ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇਕਲੌਤੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਹੱਥ ਅਤੇ ਰਾਜਭਾਗ ਉਸ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ ਜਿਹੜਾ ਦਰਖਤ ਉਪਰ ਉੱਚੇ ਟੰਗੇ ਕੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਤੀਰ ਲੰਘਾਏ। ਜਿਹੜਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਤੀਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾ ਸਕੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਗਰੀਬ ਵਿਧਵਾ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਬੜਾ ਰੋਈ। ਬੜਾ ਰੋਕਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿੱਧਰ ਦਾ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ ਹੈਂ। ਖੁਦ ਮਰੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰੇਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇੰਜ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜਿਆ। ਰੱਥ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਤੀਰ ਕੜੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋਈ। ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਕਤ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਦੀ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮਿੱਤਰੋ, ਜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕਤਲ ਨਹੀਂ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਸੇਧਿਆ ਗਿਆ ਤੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ। ਕਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ? ਹੁਣ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਵਾਰਦਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਭਈਏ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੇਗੀ ? ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੀਏ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਅੱਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਓ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਾਡਾ ਨਾਮ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਾਂ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੋ, ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਓ। ਹੁਣ ਇਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਕਿਉਂ ਰੱਦ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਵਲੀ ਬੋੜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ਼ ਤੇ ਸਿਦਕਵਾਨ ਜੁਆਨੀ ਜਿਵੇਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਦੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਣਗੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਨ। ਬਚਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੋਤੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸ਼ਾਇਦ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰੋ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਸੁੱਟ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟੋਲੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੜੇ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਲਾਵਾਰਸ ਲਾਸ਼ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਕੇ ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕਮਾਊ ਮੈਂਬਰ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ-ਦਿਲ ਦਾਨੀ ਲੋਕ ਬਥੇਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੰਜ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪੈਸੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਔਸਤਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਲਾਸ਼ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਸੁੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਘਾਟ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਗੇ ਹੀ ਕਰਨਗੇ। ਹੁਣ ਨਹੀਂ, ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਿਆ ਕਰੇਗੀ, ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰ ਇਸ ਲਾਵਾਰਸ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਸਿੱਖ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹਨ। ਢਾਡੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾ ਕੇ ਜੇਬਾਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ? ਜਥੇਦਾਰ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਸੈਂਬਲੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਲਾਵਾਰਸ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ? ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿਤਾ, ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ - ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸਾ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੀ ਕਹਾਂ ਹੋਰ ਮੈਂ ਸੰਤ ਨੂੰ ? ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ “ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ... ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ” ਆਖ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਿਠਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਮੁੱਢੋਂ “ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ” ਟਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਮੋਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਧੀਰਮੱਲ ਅਤੇ ਰਾਮਰਾਇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋ ਗਏ ? ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜਾਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਹਲ ਫੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਫੌਜ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਹੱਥਕੰਡੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਧੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਭੇਜਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਣੋ :

ਸੁਆਹ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਡਿਗ ਕੇ
ਤੇ ਧੂਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ
ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ - ਅਸੀਂ ਵੀ ਅੱਗ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹਾਂ।

ਰਿਹਾਈ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਮ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾਇਆ :

ਹੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬਸ ਉਹਦਿਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰੋਣਕ ਸੀ
ਭਲਾ ਚੂਚਕ ਦੇ ਹੁਣ ਖਾਲੀ ਚੁਬਾਰੇ ਕੌਣ ਵਿੰਹਦਾ ਏ।

ਉਹੋ। ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਈ ਕਹਾਣੀ। ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਚੂਚਕ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ। ਕੇਵਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਹੱਲੇ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਹ।

1982-83 ਦੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਿਥੇ ਬੈਠਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭੀੜਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਉਣਾ ਇਕ ਫੈਸ਼ਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਅਕਸਰ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਉ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਈਏ :

ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤੂੰ ਹੀ ਐ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ।
ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ। ਜੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਿੱਖੀ ਵਾਸਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਕਿਤੇ ਮਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ਇਹ ਸਾਧ ਕਿਧਰੇ ? ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਆਖਦੇ - ਪੁੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੇ।

ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਮਾਨਤਾਈਆਂ ਲੱਭ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ, ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸਿਦਕ, ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਵੱਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਐਨ ਸਾਫ਼ ਦਿਸੇਗੀ। ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਕਤ ਕਦੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵੇਂ, ਬੇਝਿਜਕ ਬੇਖੌਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ। ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਹੁਣ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਹੱਥ ਖੜੋ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ, ਤਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਮਾਈ ਭਾਈ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਹੜੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ, ਉਹ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੇ। ਕੋਈ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਝਿਜਕਣਾ ਨਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਗਏ। ਜਰਨੈਲ ਸ਼ੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਹੀਰੇ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੀ, ਤਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਿਓ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਨਸੀਬ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਆਸਤ ਸੰਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਰ ਨਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕੱਠੇ ਹਨ ਪੰਥ ਵਿਚ। ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਕਰਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਉਣਤਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ। ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ। ਜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਇਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੰਮਿਆ। ਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨਸ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖ਼ੁਦਾਵੰਦ ਕਰੀਮ, ਮਿਹਰਬਾਨ

ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਦਾ ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਵੇਂ ਸੋ ਭਲਾ। ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਰੱਖੇਂ ਸੋਈ ਭਲਾ। ਆਮੀਨ!

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਕੀ ਸੰਤ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਫਜ਼ੂਲ ਸ਼ਬਦ ਭੇੜ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚੰਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਕਮਿਕ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਸਲ ਬਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ:

ਮਨਸੂਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਸਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੀਂ ਹਰ ਵਕਤ।

ਕਿਤੇ ਜਲਾਦ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਫਾਂਸੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੂੰ ਰੱਸਾ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੀਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਨਾਗਸੈਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਨਾਗਸੈਨ ਕੀ ਸਿੱਖ ਜਾਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆ।

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ, ਇਸ ਸਾਧ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਹੇਰਾਕਲਾਈਟਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਅੱਖ, ਜੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕਦੀ।

ਸ਼ਾਇਰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ ਨਾਲ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜਿਸ ਕੌਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦੇਖੇ ਹੋਣ, ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਰੱਬ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੱਬ ਨੇ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਸੰਗੀਤ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੀਰ ਸੁਹਣੀ ਹੋਏਗੀ, ਉਨੀ ਸੁਹਣੀ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਸੁਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਸਾਧ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ? ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੀ ਇੱਕੋ ਵਕਤ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝਾ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਫਨਾ ਹੈ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨੀ ਕਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੇ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਡੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਨ ਆ ਜਾਣ। ਮੋਮਿਨ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣੋ:

ਫਿਰ ਬਹਾਰ ਆਏਗੀ ਵਹੀ ਦਸਤਨਵਰਦੀ ਹੋਗੀ

ਫਿਰ ਵਹੀ ਪਾਵ ਵਹੀ ਖਾਰਿ - ਮੁਗਿਲਾ ਹੋਗੇ।

(ਫੇਰ ਬਸੰਤ ਆਏਗੀ। ਫੇਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਰਗੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਫੇਰ ਉਹੀ ਪੈਰ, ਫੇਰ ਉਹੀ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।)

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰ ਜੋਬਨ ਉਪਰ ਸੀ ਯਾਨੀ ਕਿ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਦੋਂ ਕੱਚੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਕੇ ਮਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਹਾਣੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਪਰਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿਉਂ ਰੰਗੀਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਲਈ ਤੁਰੀ ਸੀ? ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੋਝੇ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕਰਾਂਗਾ।

ਵਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਰੇਡੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਿਰੰਤਰ ਬਕਬਕਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਕੁਝ ਕਾਮਰੇਡ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਤਾਸਕੀ, ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਨਸ਼ਵਰਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਫੇਰ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਸਕੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੱਸਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਗ਼ਲਤ ਲੀਹ ਉਪਰ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਸਟੇਟ ਟ੍ਰੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿੰਤੂ ਪਰੰਤੂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਤਾਸਕੀ 1920 ਤੋਂ 1940 ਤੱਕ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਉਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਉਨੀ ਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਟਕਸਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਬਿਨਾਂ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਕਿ ਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਮਾਂਦ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਚੰਭੇਜਨਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲੇਖਕ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੀਰ ਨੇ ਨਾ ਕਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਨਿੰਦਿਆ ਚੁਗਲੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਜਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਦੋ ਪਠਾਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲੀ ਲੱਗ ਗਏ। ਅਬਦੁੱਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਹਾਡੇ ਓਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸੁਹਣੀਆਂ ਨੇ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਅਹਿ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜਾਹ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਤੂੰ ਆਪੇ ਦੇਖ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦੇ? ਉਹ ਬੋਲਿਆ -

ਨਹੀਂ ਸਰਦਾਰ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਈਆਂ ਨੇ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲ। ਪਟੜੀਆਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਤੋੜਦੀਆਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇਖ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਲੱਗਣ, ਫੇਰ ਆਖ ਦੇਈਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਨੇ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤਾਂ ਫ਼ਰੇਬ ਹੈ ਭਰਾ, ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਏਨੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਣਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਰਖੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ? ਫ਼ਰੇਬ ਦਾ ਨਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਹੀਂ।

ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਈ ਵਾਰ ਅਕਾ ਦਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ਹਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਸਮੈਟਿਕਸ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਧੀਕ ਸਮਕਾਲੀ ਆਲੋਚਕ, ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਏਨੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਿਮਾਰੀ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ, ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੱਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਧੀਰ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਗ਼ੈਰ ਸਾਹਿਤਕ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣੋ, ਚਾਹੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਅਸਰ ਕਰੇਗਾ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਮੁਸ਼ਕਲ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ ਆਸਾਨ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣਾ।

ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਧੀਰ ਦਾ ਏਨਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮੇਰਾ ਹਮ-ਉਮਰ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਜੁੜ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡੀ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲਕੀਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰ ਭਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਧੀਰ ਦਾ ਕੁੜਮ ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਦੀ ਜਲੰਧਰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਬਲਜੀਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਕੱਟਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸਰ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਛੁਕ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ। ਪੰਨੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਰ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਬਲਜੀਤ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਹਾਦਸੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਧੀਰ ਦੇ ਦੋਹਤੇ ਪੰਨੂਆਂ ਨੇ ਪੋਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ। ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਟਾਪਿਕ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬਲਜੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਬਲਜੀਤ ਵੀ ਪੰਨੂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਮੈਂ ਜੱਟਾਂ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਦੱਸਾਂਗਾ, ਕਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਧੀਰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਏਨਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ *ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ* ਸਮੇਤ ਪੰਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਪੈਕਟ ਪਟਿਆਲੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ *ਮੇਰੀ ਕਲਮ*, *ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੇ ਉਹ ਦਿਨ* ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ ਤੇ *ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀਆਂ 51 ਕਹਾਣੀਆਂ* ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਥਾਵਾਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਖਿਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਧੀਰ

ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹੀ, ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਕਫ਼ੇ ਬਾਦ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਵਕਫ਼ੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਕੁ ਵਕਫ਼ਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨੋਟਸ ਲੈ ਰੱਖੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਦੁਬਾਰਾ ਭਾਰਤ ਆਈ ਜਰਮਨ ਕੁੜੀ ਏਂਜਲਾ ਡੀਤਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, ਕਿਹਾ - ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੇ ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਬੋਝਾ ਗਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸੋਚ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ, ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਜੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਈ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਨੇ।

ਉਹ ਦਿਨ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਧੀਵਤ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਲਾਗੇ ਸੂਲਰ ਰੋਡ ਉਪਰ ਪਟਿਆਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਨਸਾ ਲਾਗੇ ਬਗਲਿਆਂ ਵਾਲੀ (ਨਰਿੰਦਰਪੁਰਾ) ਪਿੰਡ ਦਾ ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਵਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਸਨ। ਧੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਸਤਾ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਧੀਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਧੀਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਦਿਨ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਕਾਮਰੇਡ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੰਡਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹੀ ਤਾਂ ਹਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ। ਧੀਰ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾ-ਸਲੀਕਾ ਪੁਰ-ਵਕਾਰ, ਹਰ ਆਏ ਗਏ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਸਮੇਤ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਲੇਖਕ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਡੀ ਕਦਰ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਛੱਡ ਕੇ ਆਣ ਲਈ, ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਧੀਰ ਦੀ ਹਰ ਲੋੜ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ।

ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਧੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਧੀਰ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲ-ਬੱਚੇਦਾਰ ਸਨ। ਕਾਮ ਉਤੇਜਨਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰਸਾਤਲ ਤਕ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸੇ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਖ਼ੁਦ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਸੁਰਮੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਸਾਣ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਦਿਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ - ਲਗਭਗ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ। ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਤੀਜੇ ਭਗਤਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਧੀਰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਲਮ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਰੂਸੋ ਦੇ ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਦਿੱਸਣਗੇ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਧੀਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਸਰਦਾਰ

ਵਰਗਾ ਸੁਭਾਅ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਫਾਰਗ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਾ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਧੀਰ ਨੇ ਨਾ ਵਧਾਈ, ਨਾ ਘਟਾਈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਧੀਰ ਦੀ ਬੱਚੀ ਜਿੱਡੀਆਂ। ਧੀਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੇਰੀ ਧੀ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜੇ ਸਨ ਜੋ ਹਲਕੇ ਹਲਕੇ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਵਿਚ ਗੁੱਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਵਰਗੀ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਸ ਉਪਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਓਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਓਡਣੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਜੁੱਤੀਆਂ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਜਿਧਰ ਓਡ ਤੁਰਿਆ, ਉਧਰ ਤੁਰ ਪਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਓਡ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਂਗਲੀ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਉੱਨਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਓਡ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਜਾਬਰ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸਾਂ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਹਸੀਨ ਛੁਰੀ।

ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾ ਗਿਆ ਤੇ 1947 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਧੀਰ ਵਰਗੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲੜੋ, ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗਲ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ, ਕੀ ਇਹ ਇੰਨੀ ਸੌਖੀ ਜਿਹੀ ਥਿਊਰਮ ਹੈ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਟਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਾਰ ਕੌਂਸਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਬਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਗੋਰਾ ਸਾਨੂੰ ਲੜਾ ਗਿਆ। ਗੋਰੇ ਨੇ ਛੁੱਟ ਪੁਆਈ। ਵਾਰੀ ਆਉਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੋਲਿਆ - ਦਰੁਸਤ ਕਿਹਾ ਭਰਾ। ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਲੜੋ, ਆਪਾਂ ਗੰਡਾਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ। ਅੱਜ ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਲੜੋ। ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੋ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਉ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਆ ਗਏ ਅਾਂ ਅੱਜ। ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਨਾ ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਸੀ ਨਾ ਅੱਜ ਕੁਝ ਹੈ। ਕਦੀ ਖੁਦ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਪਿੰਡ, ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਧੀਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੇਚਕ

ਨਿਕਲ ਆਈ ਤਾ ਪਰਸਿੰਨੀ ਮਾਈ, ਇਕ ਗਵਾਂਢਣ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਸੋਟੀ ਫੜ ਕੇ ਡਿਊਟੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਦੂਰ ਮੋੜ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਇਧਰ ਇਕ ਬੱਚਾ ਸਖਤ ਬਿਮਾਰ ਪਿਆ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣੀ। ਮੰਗਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਿਲ ਕਰੜਾ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੀ - ਅੱਖਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਜਾਵੇ। ਚੁਗਾਠ ਬਚ ਰਹੇ ਵਾਣ ਬਥੇਰਾ। ਤਰਸ ਕਰੀਂ ਮਾਂ ਰਾਣੀ।

ਮੌਤ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਆਦਮੀ ਕੀ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕੋ ਇਕ ਤਾਂ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਫਾਂਸੀ ਪੜ੍ਹੋ*। ਹੁਣੇ ਨਵੀਂ ਆਈ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਮਿੱਚ ਐਲਬਮ ਰਚਿਤ *ਟਿਊਜ਼ਡੇਜ਼ ਵਿਧ ਮੋਰੀ*। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਰੀ ਸ਼ਵਾਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੇਅੰਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਦ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਗਰਾਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਧੀਰ ਆਪਣੇ ਮਾਮਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਏਸ ਆਸ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਕਾਰੀਗਰ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪਲ ਪਲ ਜ਼ਲੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਈ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਚਪੇੜਾਂ, ਘਸ਼ੁੰਨ ਤੇ ਘਟੀਆ ਖਾਣਾ। ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮਾਮਿਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ, ਬਿੰਗ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਸਹਿਣਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਗੀਤਾ ਵਾਂਗ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਜਪਾਨੀ ਗੀਤ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਬੋਟ ਡਰ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਚਿੜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਹੇਠ ਡਰੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਜ ਬਚ ਜਾਵਾਂਗੇ ਮਾਂ? ਚਿੜੀ ਬੋਲੀ - ਮੈਂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਏਥੇ। ਕੌਣ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ? ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਬੋਟ ਡੁੱਬੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਏ।

ਧੀਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਅੱਲ ਪਟੱਲ ਤੁਕਾਂ ਜੋੜਦਾ। ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਜਿਸ ਮਰਾਤਮੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ *ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ* ਦੇਖੋ ਕਿੰਨੀ ਸਰਲ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਲਮ ਇਹ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਕਲਮ। ਜੂਝਦੀ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਕਲਮ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਭਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋਵੇ।

ਹੁਣ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਪਾਠਕ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਕਿਉਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਲਿਆ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਪੇ ਗ਼ਰੀਬ ਸਨ, ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਧਨੀ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਾਮਰੇਡ ਆਪਣੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ, ਧਰਮ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰਦੇ।

ਬੇਸ਼ਕ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਈ, ਪਰ ਰੱਬ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਥੇ ਬਚਿਆ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਕੇਵਲ ਮਨ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ, ਕੁਝ ਮਾੜੇ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਘੱਗਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਕਮਰਾ, ਰਸੋਈ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰਨ ਜੋਗੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਟਿਆਲੇ ਕਮਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦਾ ਦਫਤਰ ਸੀ ਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਉਪਰ ਲਾਲ ਫਰੇਰਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਇਉਂ ਦੌੜਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਮਰ ਕੈਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋੜ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਧਰ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖੇ ਵੀ ਨਾ। ਉਥੇ ਚਾਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਨੀ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਯਕੀਨਨ ਡਰ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਇਸ ਹਿਸਾਬ, ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਖੁਦ-ਬਖੁਦ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਘੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਕਿੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਰੋਬਾਜ਼ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਧੌਖੇ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਠੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਖੈਰ, ਧੀਰ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ - ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਨਾਇਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਚਰ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਗਾਇਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੀਲਾ ਗਲਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਧੀਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ :

ਧੀਆਂ ਗਊਆਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕੀ ਏ ਸਦਾਰਾਮਾ
ਜਦੋਂ ਚਿਤ ਚਾਹੇ ਘਰੋਂ ਦੀਜੀਏ ਨਿਕਾਲ ਜੀ।

ਉਹ ਇਕ ਸਾਥੀ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗਰਦਣ ਟੇਢੀ ਅਤੇ ਅੱਖ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਟੇਢਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਏਨੇ ਗੁਣ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦਾ। ਧੀਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਔਸਬਰਨ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਕਾਣਾ, ਕਾਲਾ ਰੰਗ, ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ਼, ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ। ਇਹ ਹੈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ? ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਕਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਖਿਆ ? ਔਸਬਰਨ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਖ। ਚਲਾ ਗਿਆ। ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਲੋਕ ਬੇਅੰਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ। ਜਦੋਂ ਪੁੱਛੀਏ - ਕੋਈ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫ਼ ? ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ - ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਰਾਜਾ ਚੰਗਾ, ਅਗਲੇ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਚੰਗੇ। ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕੌਣ ਸੁਖੀ ਹੈ ਹੋਰ ?

ਔਸਬਰਨ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼

ਚਲਾਣਾ ਆ ਗਿਆ, ਲੱਕੜ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਤਰਾਸ਼ਣਾ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸਮਝੇ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਧੜਾਧੜ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਵਿਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਿਹੜਾ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਾ ਪੰਜਾਬ ? ਔਸਬਰਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲੋਕ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੋਦੀਆਂ, ਫਟੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਮੈਨੂੰ। ਗੰਢ ਤੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਲੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦੈ, ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਲੱਗਦੈ। ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰੀਂ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੜ ਕੇ ਲੀਰਾਂ ਨਾ ਹੋਣ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧੀਰ ਨੇ ਏਨੀਆਂ ਮੁਰਖਤਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਕੁਲੌਂਦੀ ਦਾ ਇਟਾਲੀਅਨ ਨਾਵਲ *ਪਿਨਾਕੀਓ* ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਨਾਕੀਓ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੇਪਨਾਹ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਹੁਣ ਗ਼ਲਤੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਸਭ ਗ਼ਲਤ-ਮਲਤ। ਧੀਰ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠ ਗਈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ? ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭੁਖਮਰੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਤੇਜ ਦੇ ਦੱਸਣ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ ਕਿ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਕੇਵਲ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਸੇ ਆਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਿਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲਵਕਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਹਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧੀਰ ਉਸ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਰਚ ਰਿਹੈ :

ਟੁੱਟਣਾ ਆਸ਼ਕ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ
ਹੈ ਮਹਾਂ ਪਰਲੋਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ
ਆ ਕਿ ਮਿਟ ਜਾਣੋ ਬਚਾਈਏ
ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਜੱਗ ਨੂੰ।

ਕਿਸਮਤ ਧੀਰ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਘੋੜੀ ਦਾ ਸਵਾਰ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਲੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਵਧਾਈ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਬੱਚਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਵਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਕੱਸੀ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਘੋੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਅੱਗੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਘੋੜੀ ਦਾ ਪੈਰ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਉਪਰ ਟਿਕਿਆ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਜੀਵਨ ਭਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋਲਜੇਨਿਤਸਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਸਟਾਲਿਨ ਵਲੋਂ ਏਨੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਬਾਦ ਬਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ, ਹੋਣੀ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕੇਗੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਤਰ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਮਦੀਨ ਲਲਾਰੀ ਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਏਨੀ ਧੁੰਮ ਕਿ ਮਿੱਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਮਾਮਦੀਨ ਪੱਗ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਰੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਰੰਗੋਂਗਾ ਮਾਮਦੀਨ ?

- ਹਾਂ ਹੋਰ ਬੈਠਾ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਹਾਂ ?

- ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ?

- ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਮਾਮਦੀਨ ਲਿਆ ਕਰਦੈ। ਨਾ ਘੱਟ ਨਾ ਵੱਧ।

- ਰੰਗ ਦੇਹ ਫੇਰ ?

- ਉਏ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਾਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹੀ ਬਨ੍ਹਾਈ ਰੰਗ ਦਿਆਂ ?

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵਾਂਗ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ ਪਰ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

ਕੰਨ, ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਨੇ ਹੁੰਦੇ ਕੀ ਕਹਾਂ,
ਸੈਨਤਾਂ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ।
ਇਕ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕੋ ਲਈ
ਇਕ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ।

ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦੇਖੋ :

ਇਕ ਤੇਰੇ ਦਮ ਨਾਲ ਕਿ ਸਾਜਨ,
ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਮੈਂ ਸਾਗਰ ਸਾਂ।
ਅੱਜ ਥਾਲੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗੂੰ
ਇਕ ਤੇਰੇ ਬਿਨ ਡੋਲਾਂ ਮੈਂ।

ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਜਿਗਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਡਾ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਉਸਨੂੰ 'ਕਮੀਣ' ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨੇ ਪਏ। ਉਚ ਨੀਚ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸਭਿਅਕ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਾਂਗਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਮਹੰਤੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਤਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨ। ਬੇਅੰਤ ਗ਼ਰੀਬ ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ 600 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਸੁਣਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਪੱਕਾ ਰਾਗ ਗਾਏ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਥੱਕਣ ਨਾ। ਕੰਧ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮਾੜਚੂ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਲੰਗੋਟੀ ਪਹਿਨੀ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੋਟੀ ਤੇ ਇਕ ਕੁੱਤਾ, ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ - ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਥਾਕੀ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸਰਦਾਰ। ਲੇਖਕ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ - ਨਾ ਇਸ ਕੋਲ ਹਵੇਲੀ, ਨਾ ਘੋੜੀ, ਨਾ ਦੌਲਤ, ਫਿਰ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਸਰਦਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਸਰਦਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਲੰਗ ਬੋੜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਕੰਧ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਇਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਈ ? ਹੁਕਮ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਿਸ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਪਸ਼ੂ ਵੱਲ ਇਹ ਉਂਗਲ ਕਰ ਦਏਗਾ, ਮਾਲਕ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਸ਼ੂ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਏਗਾ। ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸੇ

ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈ ਲਈ ਜਾਏਗੀ। ਕੁਸਕੇਗਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਉਹ। ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਉਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀ ਵਧੀਕ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਬਲੀ ਹੀ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਚੂਹੇ ਦੀ ਦੇ ਦਿਉ ਐਤਕਾਂ। ਹੋਰ ਕੀ। ਦੇਵਤੇ ਸਭ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਨੇ।

ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਘਾਤਕ ਹਨ, ਨਾ ਸਿਰੇ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਵਿਚ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਹੋ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਬੁਰਾ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਧੀਰ ਨਾਲ ਉਹ ਸਭ ਬੀਤਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹੱਤਕ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਲੱਖਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਧੀਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਇਆ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋੜੀਆਂ ਕੁ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਸੀਆਂ; ਜਿਵੇਂ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ (ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ), ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਉਪਰ *ਲਾਈਟ ਆਫ਼ ਏਸ਼ੀਆ* ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ (ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੋਧ *ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ*, ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ), ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਾਸਤਕ ਹਨ, ਮੰਦਰ ਮਸੀਤਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹ ਲੈਣਗੇ। ਕਿਸਾਨ ਝਟ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਪਰ ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਾਦਰੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਖੋਹ ਲਈ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਮਰੇ, ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬੋਲਸ਼ਵਿਕ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ)।

ਲਿਖਿਆ - ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਹ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਰ, ਧੀਰ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਚੁਗਾਠਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਘਰ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ। ਅਮੀਰ ਬੋੜੇ ਪਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਧੇ ਹਨ।

ਪਿਆਰੇ ਧੀਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਵੀ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਹੋਰ। ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ *ਗੁਲਿਸਤਾਂ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਘੁਸਿਆ ਚੋਰ ਜੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗਾ ਕਿ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹਨ?

ਧੀਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ - ਉਹ ਇਉਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਤਾਰੇ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਜ ਦਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੂਰਜ ਹੈ।

ਧੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਉਪਰ ਜੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਹਰੇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਖਿਚੂ ਹਨ ਤੇ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਇੱਕੋ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਧਾਧੁੰਦ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਦੌੜ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡ, ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਕੀ ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚਲਨ ਹੈ? ਇਹ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੋਚ ਹੈ। ਧੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਡੱਟ ਕੇ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਣ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਧੀਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੀ ਵਸਤੂ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ? ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਨੇ ਇੰਦਰਾਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਧੇ ਫੁਲੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖ਼ੁਦਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਹਮਲਾ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਲਈ ਆਤਮਘਾਤੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਔਸਤਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੀਡ ਕਰਨ ਦੀ ਭੋਰਾ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਅਡਜਸਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ-ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਵਿਚਾਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਣ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਕਦੀ ਇਉਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜੇਬ-ਕਤਰਾ ਏਨਾ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਠੱਗਿਆ ਗਿਆ ਬੰਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਛੱਡੋ ਪਰੇ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰੋ ਨੂੰ। ਵਧੀਕ ਕੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੇਬ-ਕਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਸੰਤ ਜੀ ਪੰਜਾਬ-ਸਮਝੌਤੇ ਉਪਰ ਦਸਖ਼ਤ ਕਿਉਂ ਕਰ ਆਏ? ਧੀਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਆ? ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਮੰਨਦੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੋਲੀ-ਬੰਦੀ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਹੋਈ। ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਿਆਸਤ ਹਨ, ਕਲਾ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਲਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀਹ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਾਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜੀਏ ਮਜ਼ਮਾ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਿਲਾਜੀਤ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਧੀਰ ਦਾ ਵਹਿ ਜਾਣਾ ਅਚੰਭੇਜਨਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਧੀਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਛੂਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਕਤ ਰਾਜਸੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸਤਰ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਕੜੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਧੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦੇ ਮੂਰਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮਕਾਨਾ, ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਅਤੇ ਅਨੈਤਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਉਪਜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਹੈ।

ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਲੱਗਦੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇ ਕਦੀ ਪੱਗ ਠੀਕ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ, ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ - ਕੀ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਪੱਗ ਹੈ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘਟੀਆ ਬੰਦੇ ਤੱਕ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਭ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਧਾਰਾਂ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਦੁੱਧ ਡਲ੍ਹਾ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੱਝ ਨੂੰ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਮੈਡਲ ਨਾਲ ਨਵਾਜਦੇ। ਅਸੀਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਧੀਰ ਹੁਣ ਤਕ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੱਥਮੂਲਕ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਜ਼ ਵਿਚ ਸੋਧ ਲਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਧੀਰ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਹੇਚ ਜਾਣਨਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸੋਚ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੰਸਾਰੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫਲਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਮੋਨ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਂਜ ਧੀਰ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰੋਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੂਰ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਮਾੜਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹਾਂ, ਅਕਲਮੰਦ ਨਹੀਂ।

ਬਹੁਤ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਪਿਆਰੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਧੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕਿ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ, ਨੌਕਰੀ, ਮਾੜੀ ਚੰਗੀ ਮਿਲੀ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਡੱਟ ਗਿਆ ਜਦੋਂ

ਕਿ ਧੀਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਭਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲੇਖਕ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਭੁੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਮਰ ਬੀਤ ਗਈ।

ਧੀਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਮੰਨ ਲਵੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨਮ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਕੀ ਫਿਰ ਉਹ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹੇਗਾ ? ਇਹ ਗੱਲ ਮੁੱਲਾ ਜੀ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛੀ ਗਈ। ਮੁੱਲਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ - ਏਨੇ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਦੁਬਾਰਾ ਇਨਸਾਨੀ ਜਾਮਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਗਿਆਸੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲਵੋ ਮਿਲ ਜਾਏ ? ਫਰਜ਼ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦੁਬਾਰਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸੋ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗਲਤੀ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਵਾਂਗਾ।

ਸਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਮਰਹੂਮ ਸ਼ਾਇਰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਹੈਂ। ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਹੀ ਹੈ ਦੋਸਤ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਉਲਝਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਉਲਝਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ? ਤੂੰ ਜੋ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸੁਲਝਿਆ ਬੰਦਾ ਸਮਝਦੇਂ, ਤੇਰੀ ਹਾਲਤ ਵਧੀਕ ਜਟਿਲ, ਵਧੀਕ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ ਭਰਾ।

ਧੀਰ ਵਰਗਾ ਸਰਲ ਆਦਮੀ ਕਿਥੇ ਮਿਲੇਗਾ ? ਉਸ ਦੀ ਫਿਕਸ਼ਨ ਵਿਚਲੀ ਸਰਲਤਾ ਭਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਪੱਕ ਗਾਇਕ ਸਾਨੂੰ ਰਾਗ ਵਲੋਂ ਬੇਸਮਝ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ, ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾ ਦੇਂਦੇ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਧੀਰ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਲੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਨਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਧੀਕ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਤਾਸਕੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ। ਧੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਸਕੀ ਜਗੀਰੂ, ਸੱਜ ਪਿਛਾਖੜ, ਬੁਰਜੂਆ, ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਵਰਗੇ ਵਰਗੇ...ਸੀ। ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਥ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੀ ਪਤਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗੇ। ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੱਕ ਵਾਸਤੇ ਨੱਥ ਘੜਾਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਵੀਹ ਨਵੰਬਰ 2000 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੇੜੇ ਕਿਧਰੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਕਿ ਫੋਨ ਉਪਰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਲਦੀ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪੁੱਜੋ। ਉਸੇ ਵਕਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਕੁ ਅੱਠ ਵੱਜੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਘਰ ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ, ਮੇਲ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ...ਆਵਾਂਗਾ ਕਦੀ। ...ਲਾਵਾਂਗਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਚੱਕਰ...ਬਸ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਘਰ ਆਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਪੀਣ ਖਾਣ ਦੀ ਸੁਲਹ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਨ ਜੋਗ ਹੈ। ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ - ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਸਾਹ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਕਰ ਪਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ...ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਪਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮੈਨੂੰ ਦਿਵਾਉ। ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਦਾਨਸ਼ਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਛੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜੁਆਨ ਸਿੱਖ ਲੜਕਾ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਲਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਜੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਉਣਾ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ - ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਪਾਵਾਂਗਾ, ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਦਿੱਸ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਲੰਕਾ ਤੱਕ ਅੱਪੜਨ ਲਈ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਗਲਹਿਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰਦੀ, ਫਿਰ ਰੇਤ ਉਪਰ ਲੇਟਣ ਲੱਗਦੀ। ਫਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ, ਫਿਰ ਰੇਤ ਉਪਰ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਹ ਕੀ

ਖੇਡ ਹੋਈ ? ਗਲਹਿਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖੇਡ ਨਹੀਂ, ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਲ ਬਣਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵਕਤ ਲੱਗੇ। ਦਰਸ਼ਕ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਪਰ ਕੀ ਸੁਕਾ ਪਾਏਂਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਤੂੰ ? ਗਲਹਿਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਸੁਕਾ ਦਿਆਂਗੀ, ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੁਲ ਬਣਨ ਤੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੀ। ਜਿੰਨੀ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ ਹੈ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ, ਲਾ ਦਿਆਂਗੀ।

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉਠੇ, ਖੁੰਡੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਹ ਸਿੱਖ, ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ।

ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੌ ਗਿਆ ਪਰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹੋ ਕਥਨ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗੂੰਜਦੇ...ਕਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਣੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਹਿਕਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਹੋਣ। ਸਵੱਖਤੇ ਜਲਦੀ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ 21 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਕੋਠੀ ਦੇ ਦਰਬਾਨ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਯਾਨੀ ਕਿ 22 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸੇਵਾਦਾਰ 7 ਵਜੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਉਪਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਚਾਹੁਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੁਸੀਂ ਕਰਨੀ ਹੈ - ਸਹੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ 21.11.2000.

ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਹ ਖਬਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣੇ ਚਾਹੇ। ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ। ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਉਚ ਨੀਚ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਉਚ ਨੀਚ ਦੀ ਬਕਾਇਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਚ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਾਸਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਠਕ, ਸਰੋਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਦ ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਇਹ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਚਾਹਿਆ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ 'ਵਾਜ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ 'ਭਾਈ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਦੇਣ। ਹਰ ਸ਼ੁਹਰਤ, ਵਡੱਤਣ, ਹਰ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ 'ਭਾਈ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ।

2009 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਫਾਰਸੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ

ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ-ਇ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਸੀ। 7 ਦਸੰਬਰ, 2000 ਸ਼ਾਮੀਂ 6 ਵਜੇ ਫ਼ਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਾ ਇਹ ਦਿਨ ਆਮ ਦਿਨਾਂ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਠੇ। ਚਾਹ ਬਣਾਈ। ਵਸਤਰ ਪੋਏ। ਫਿਰ ਫਰਸ਼ ਪੋਇਆ। ਇਕੱਲੇ ਰਹੇ ਸਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ। ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਕੁਰਸੀ ਉਥੇ ਧੁੱਪੇ ਰੱਖ ਦਿਉ। ਧੁੱਪ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਨ ਲੱਗੇ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਫਿਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਉਪਰ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਹੈ ਸੜਕ ਉਪਰ। ਰੋਣਕ ਦੇਖਣੀ ਹੈ। ਬੈਂਚ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਉਠ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਘੰਟਾ ਕੁ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸਾਢੇ ਕੁ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਲੈ ਆਉ। ਤਬੀਅਤ ਕੁਝ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲਾਂਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬੈਗ ਵਿਚ ਤੌਲੀਆ, ਕੁਰਤਾ; ਪਜਾਮਾ, ਕੋਲੀ, ਗਲਾਸ ਪਾਈ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ - ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਜ਼ਾਦ ਨਗਰ ਮੇਰੀ ਭਤੀਜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸ ਲੈ ਚੱਲਣਾ। ਇਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਵਾ ਜਾਣਾ, ਹੁਣ ਠੀਕ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਨਗਰ ਜਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ। ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਲੇਟ ਗਏ ਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 6 ਵਜੇ ਅਨੰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ। ਹਾਇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰੰਚਕ ਮਾਤਰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਪਟ ਉਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਸੀਨ ਆਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਹੀ। ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਤੀ ਰਾਮਗੜੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ 13 ਜੁਲਾਈ, 1920 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦੌਲਤਪੁਰਾ ਪਿੰਡ, ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ ਵਿਖੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜ਼ੀਰੇ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੱਗਾ ਅੱਖਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਗੁੰਬੀ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜੇ ਕੱਕਾ ਅੱਖਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਕੀ ਨਾਂ ਰੱਖੀਏ? ਨਿੱਕੇ ਬਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿਉ। ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗੇਤਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪਿਛੇਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਅਗੇਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਪਿਛੇਤਰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਸ ਬਣਾਏ, ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਖੇਡੀ ਸੀ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਲ ਅਗੇਤਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਵੰਤ ਪਿਛੇਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ।

ਐਮ.ਏ. ਫ਼ਾਰਸੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਨੌਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦਾ

ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਪਰਨਾ, ਖੱਦਰ ਦਾ ਕਮੀਜ਼, ਖੱਦਰ ਦਾ ਕਛਹਿਰਾ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ। ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਘਰੋਂ ਸਕੂਲ ਤੱਕ। ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦਾਖਲਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਸਕੂਲ ਵਿਚ? ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਮਿਲਣ, ਉਹੋ ਦਾਖਲ ਕਰਨੇ ਹੋਏ। ਪਰ ਕੁਝ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਇਸ ਨੂੰ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗਣਿਤ ਅਲਜਬਰਾ, ਜੋ ਵੀ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵੀ ਉੱਤਰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤਦ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ 67% ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਤਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਇਸ ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਉੱਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾ. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਮ.ਏ. ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ - ਬਥੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗੋਲਡ-ਮੈਡਲਿਸਟ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ। ਜੋ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ - ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁੱਛੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਸੁਣਾਈਆਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਣੀਆਂ ਕਦੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ? ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਯਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਇਨ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਵੀ ਹੈ, ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਈ ਵੀ। ਕ੍ਰੋਧ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਉਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਅਜੇ ਮੈਂ ਉਹ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਹੰਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਮਹੀਨਾ ਮਹੀਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਵੀ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਨ ਤਾਂ ਇਥੇ, ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਖਰੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਸਨ ਪੂਰੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਡਾ. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ) ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਦੋਸਤੋ ਮਿਲੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ। ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੌਲਤਪੁਰੇ ਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ - ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ? ਇਸ ਪਨਾਹਗੀਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ? ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇਸ-ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਿਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਸਹੀ ਹੈ ਭਾਈਓ, ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਦਾ। ਪੜ੍ਹੋ। ਜਵਾਬ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋ। ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੈ ? ਕੁਝ ਬਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਣ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਦਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਗਏ ਭਰਾ ਜੀ।

ਜਦੋਂ ਬੋਲਦੇ, ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ, ਫ਼ੌਲਾਦ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ - ਤਿੰਨੇ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੀਬਰ-ਗਤੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਾਮਲ ਉਸਤਾਦ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਰਾਗ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਸੁਰ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਾਸਾਨੀ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਛਾਂ ਮਾਣੀ ਅਸਾਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਚਾਨਕ ਕਰਦੇ - ਲੰਡਨ ਵਿਚਲਾ ਬਕਿੰਘਮ ਪੈਲੇਸ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਦੀ ? ਤਸਵੀਰ ਤਾਂ ਦੇਖੀ ਹੋਏਗੀ ? ਇਹ ਮਹਿਲ ਪਤਾ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਸੀ ? ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਫਗਵਾੜੇ ਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਦੇਖ ਲਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਟੱਕਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਜੋ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਾਕ ਹਨ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲੇ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਵੀ, ਸਭ ਦੇ ਸਭ। ਜੋ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਰਤੀਬ ਮੇਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਵੱਖਰੀ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੂਬਹੂ ਉਹੀ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ?

ਜਿਸ ਫ਼ਲੈਟ ਵਿਚ ਗਰਾਊਂਡ ਫ਼ਲੋਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਉਪਰ ਗਮਲਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਸਜਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਪੱਤਾ ਤੋੜਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗਮਲਾ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ

ਉਪਰ ਤੋਂ ਆਣ ਡਿੱਗਾ ਜਿਥੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਪਰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਗਰਜੇ - ਸ਼ੋਕ-ਸਭਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ?

ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਮ-ਕੂਲਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਓਵਰ-ਫਲੋਅ ਕਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ - ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਛਤਰੀ ਤਾਣ ਕੇ ਫਿਰਨਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ ਕੀ ?

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚੇਤਨ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਬਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਪਟਿਆਲਾ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਉਪਰ ਜਾ ਖਲੋਤੇ, ਉਹ ਬੱਸ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ...ਫਿਰ ਇਕ ਘੰਟਾ ਲੇਟ। ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਵਾਪਸ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਤਾਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਬਸ ਆਏ ਕਿ ਨਾ ਆਏ। ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਵੈਟਰ ਇਹ ਹੋਇਗਾ ਜੇ ਬੋੜਾ ਹੋਰ ਬੇਟ ਕਰ ਲਈਏ। ਸੁਣ ਕੇ ਇਕਦਮ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਅਜਿਹੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਾਵਾ ਜਾਂ ਬੱਬਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੁਆਨ ਤੇਰੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਵਾਵੇ ਦੀ ਅਤੇ ਬੱਬੇ ਦੀ, ਦੋਵੇਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ, ਠੀਕ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਪਰ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਮੈਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੇਰਾ ਗੁਨਾਹ ਨਾ-ਕਾਬਲਿਮੁਆਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਗੱਗੇ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਨਸਾਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਗੱਗੇ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਨੂੰ ਘੋਟ ਕੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਗੁਲਾਕੰਦ ਹੋਇਗੀ ਕੀ ? ਪਨਸਾਰੀ ਵੀ ਉਸਤਾਦ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਏਨੀ ਗਾਹੜੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਤੁਸੀਂ ਮੰਗੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜਦਿਆਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਸਲਾਮ, ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਸੂਫੀਮੱਤ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਲਿਖ ਦਿਉ। ਮੰਨ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ, ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ, ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ - ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦਿਆਂਗਾ। ਸਾਰਾ ਸੈਸ਼ਨ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮਈ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ 1990 ਦਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਪਾਠ ਲਿਖਣੇ ਸਨ ਤੁਸਾਂ ? ਬੋਲੇ - ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਹੈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕਿ ਫਲੈਟ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਇਸ ਵਿਚ। ਪੰਨੂ ਸਾਹਿਬ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ...ਕਿ ਕਿਥੇ ਰਹਾਂਗਾ, ਕਿਵੇਂ ਰਹਾਂਗਾ, ਕਿਸ ਪਾਸ ਰਹਾਂਗਾ, ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਰਹਾਂਗਾ...। ਇਹ ਨਕਸ਼ੇ ਮਿਟਾ ਕੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਹੋਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਕਰੋ। ਜੇ ਅੱਜ ਗਰਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਏਨਾ ਕੁ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਹਿ ਸਕਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਗਰਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਗਰਮੀ

ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ ? ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਈ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਕਦੋਂ ਪਈ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਮਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਨੋਟ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ - ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਮਕਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਪਾਹਜਾਂ, ਬੇਸਹਾਰਿਆਂ, ਬਿਮਾਰਾਂ, ਲਾਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਠੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤੀਮਖ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਯਤੀਮਖ਼ਾਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਫਲੈਟ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਠੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਹਮੇਸ਼ਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਉਪਰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ, ਟਹਿਲਦੇ, ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਉਹ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਇਥੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮਿਲੇ, ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੀ ? ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਰਾਗੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਪਰ ਮਧੁਰ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਉਮਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਉੱਚੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਅਲਾਪ ਲਵੋ।

ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਸ ਆਦਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟ ਸਕਦਾ ਮੈਂ। ਇਸ ਸਲਾਹ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ। ਕੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਉਂ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਜਾਵਾਂ ? ਕਿ ਉਤਲਾ ਸੁਰ ਉਪਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ? ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡੋ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਵਾਈਆਂ। ਰੱਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਦੇ ਉਪਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ। ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਲਾਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਸਮੇਤ ਦੋਹੇਜ ਵਾਲੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ, ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ

ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਛੜੇ ਛੜਾਂਗ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੌਖਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕੋਈ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਵਕਤ 17 ਦਸੰਬਰ, 2000 ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੱਖ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸੋਜਲ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਵਕਤ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਆਖਰ।

ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਮਈ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕਦੀ ਬਰਫ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਉਦੋਂ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲੂਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਚਿਤਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ। ਮੰਨੋ ਕਿ ਜੇਠ ਹਾੜ ਵਿਚ ਬਰਫ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੋਹ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਲੂਆਂ ਝੁਲਸ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਲਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ., ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਤੁਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਰਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲੀ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਟਿਕਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਨੂੰ, ਗਵਰਨਰ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਝਿੜਕ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੇਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰ ਭੀ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਲੀਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਬੋਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਜਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਖਲੋਤੇ ਬੰਦੇ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰਜਾਂ ਵਿਚ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਭੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।

ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। 1977 ਤੋਂ 78 ਦੇ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਆਮ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਛੇ ਵਜੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਕੁ ਵਜੇ ਤੱਕ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਦੇ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਠੀ ਮਿਲਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ, ਮੱਧਮ ਜਿਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ ਧੋਬੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕੁਰਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪੈਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਂਦਾ, ਹਟ ਕੇ, ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ। ਕਾਮਰੇਡ ਆਉਂਦੇ, ਕਾਂਗਰਸੀਏ ਆਉਂਦੇ, ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ. ਕਪੂਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠਿਆਂ-ਬੈਠਿਆਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਇਹ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਦੀ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ? ਤਦ

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਘਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ, ਬੰਦ ਲਿਫਾਫਾ ਕੋਠੀ ਦੇ ਲੈਟਰ ਬਕਸ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਆਇਆ। ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੰਮ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਗੋਰਕੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੇ- ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਬਾਰੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਗੋਰਕੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਦਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੋਗੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਦੀ? ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੁੱਖ (Tree of Knowledge) ਤੋਂ ਜੇ ਸੇਬ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾ ਲਵਾਂ, ਭਜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਓਗੇ ਰੱਬ ਵਾਂਗ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਕੁ ਵਜੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਟੱਡੀ ਟੇਬਲ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਨੀਲੀ ਜੀਨਜ਼ ਪੈਂਟ, ਨੀਲੀ ਜੀਨਜ਼ ਜੈਕਟ ਤੇ ਨੀਲੀ ਹੀ ਪੱਗ ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੁਰਲੀ। ਮੈਂ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਇਆ, ਖੁੰਡੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਕਿਉਂ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੂੰ?

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖੱਬੀਆਨਾਂ ਮਹਾਤਮੇਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ ਕੇਵਲ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਦੋਂ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਕੀ ਪਤਾ।

ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਉਮਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਨਿਰਛਲ, ਕਿੰਨੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਅਜੇ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਜਿੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਏਂਗਾ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਕਿੱਡੇ ਬੇਈਮਾਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਜੱਲਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ? ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਝਿੜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਈਮਾਨ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਨੌਜੁਆਨ ਮੇਰੇ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸੁਫਲੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪੜ੍ਹ। ਗੋਰਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲੇ। ਮਿਹਨਤ ਕਰੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਰੱਖੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘੋਂ। ਹੁਣ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਕਰਾਂਗਾ।

ਕਦੀ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ, ਕਦੀ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ, ਕਦੀ ਹੋਸਟਲ, ਕਦੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਕੋਲ। ਇਕ ਦਿਨ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਥੇ ਸੱਦ ਲਿਆ ਤੇ ਕੌਫ਼ੀ ਆ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀ ਵਧੀਕੀਆਂ

ਹੋਈਆਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਰੋਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਦੇਖੋ ਅਨਿਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲੇ ਮੈਂ ਬਣਵਾਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗਿਆ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਜੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਨਾ ਥਾਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਵਾਈ। ਉਹੀ ਉਥੇ ਹੋਇਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਮੇਰਾ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੈ ਨਾ ਅਨਰਥ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ - ਜੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੁਸੀਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ ਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਤੁਸੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਕੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੀ ਕੋਫ਼ੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਕੋਫ਼ੀ ਡੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੀਤੀ ਨਾ ਗਈ। ਬਸ ਅਸੀਂ ਦੋ ਤਾਲਿਬੇ ਇਲਮ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕੋਫ਼ੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਜਦੋਂ ਦੋ ਜੋਗੀ ਮੰਤਰ ਸੁੱਟ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਸੁਆਹ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਡਿੱਗੇਗੀ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਸਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ - ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਇਸੇ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਲੈਣ ਪਰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਰਹੇ। ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਾਰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਉਹ ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉਹ ਕਿੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਤੱਕ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ। ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਹੀ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਜੀ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਜੁਆਨ ਉਮਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸੀ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਖਾਹਮਖਾਹ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਠਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਿਹਨਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਡੰਡੀ ਡੰਡੀ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਡੰਡੀ ਸੀ ਇਹ। ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਇਸੇ ਡੰਡੀ 'ਤੇ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਵਿਚ ਟਕਰਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਬਚ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਹੈਂਡਲ ਫੜ ਲਿਆ। ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ

ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ - ਭਾਈ ਜਿਸ ਡੰਡੀ ਡੰਡੀ ਤੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੈਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਗ-ਡੰਡੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਗ-ਡੰਡੀ ਪਤੈ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨੂੰ ? ਪਗ ਮਾਇਨੇ ਪੈਰ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਜਿਹੜਾ ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਘਾਹ ਫੂਸ, ਰੋੜ ਤੇ ਭੱਖੜਾ ਮਸਲ ਮਸਲ ਕੇ ਪੈਰ ਡੰਡੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਰ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਗਡੰਡੀਆਂ। ਕਦੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ ਨੇ ਕੋਈ ਡੰਡੀ ਬਣਾਈ ਹੋਵੇ ? ਸਾਈਕਲ ਏਨਾ ਅਪਾਹਜ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਡੰਡੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਸੜਕ ਉਪਰ ਚੱਲਿਆ ਕਰ। ਪਗਡੰਗੀ ਪੈਦਲ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਤੁਰ ਗਿਆ, ਸਰਦਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲੇ ਹਨ। ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਕੰਡੇ ਤੋੜੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਿੱਖ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਭਰਪੂਰ ਰਹੇਗੀ।

1973 ਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਮਤੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਡਰਾਫਟ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਤੇ ਉਪਰ ਅਕਾਲੀ ਹਾਈਕਮਾਂਡ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇਖਣ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸ ਰਹੀ ਹੈ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਵਧਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਵਿਰੁੱਧ ਅਸਭਿਅ ਸ਼ਬਦ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਰੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਕੇ ਆ ਤੇ ਕਹਿ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ, ਕਿ ਮੈਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੰਥ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਪੰਥ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਇੰਨੇ ਫਿਕਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਬੰਦਿਆਂ ਵਲੋਂ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੁਣੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆ।

ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੱਸੀ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ - ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ? ਧੰਨਭਾਗ ! ਪਰ ਜੇ ਬੁਰਾ ਵੀ ਆਖਣਗੇ, ਮਾੜੇ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣਗੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ? ਤੂੰ ਪੁੱਛੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ, ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ, ਬੁਰਾ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਈ। ਤੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੀਂ।

ਜਦੋਂ ਰਿਹਾਈਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਇਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਖਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਖਰਚਾ ਆਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਫ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਦਾ ਵੇਚਣਾ ਹੈ ? ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਪੰਥ ਦਾ ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਕੀ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਰਹਾਂਗਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਵੇਚ ਦਿਉਂ, ਕੀ ਪਤਾ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦਿਉਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ? ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕ ਹੋ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ। ਸਾਡੀ ਹਰ ਗੱਲ ਚੁਟਕੀਆਂ ਵਿਚ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ...ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਨੂੰ।

ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ - ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਫੁਰਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਤੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਐਂ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਿਉਂ ਪਿਆ ? ਬੋਲੇ -ਤੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਤੇਰੀ ਯਾਰੀ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਐ। ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਮੰਨੀਏ ਤੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਐਂ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋੜਵੰਦ ਗਰੀਬ ਮੁੰਡਾ ਜੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਊ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ। ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਣੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ। ਕਾਮਰੇਡ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਾਣੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ - ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਖਚਰਾ ਕਾਮਰੇਡ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ, ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਏ ਵਾਸਤੇ ਇੰਦਰਾਜ ਲਿਖੋ। ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੋਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਫਿਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ। ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇੰਦਰਾਜ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਕਹਿਣ ਲਿਖ ਦਿਆਂਗਾ, ਪਰ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਵੈਟਿੰਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ? ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ - ਵੈਟਿੰਗ ਤਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਵੈਟਿੰਗ ਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਜੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਵੈਟਿੰਗ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ - ਨਾ, ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਏ ਦੀ ਵੈਟਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਫੇਰ ? ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ ਜਾਏਂ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸੈਕਸ਼ਨ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਵਾਕ ਪੜ੍ਹੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਟਰੂਥ ਇਜ਼ ਵਨ, ਸੇਜ਼ਜ਼ ਕਾਲ ਇਟ ਵਿਧ ਮੈਨੀ ਨੇਮਜ਼ (ਸੱਚ ਇਕ ਹੈ, ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ) ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਟੂ ਕਾਲ ਨੇਮਜ਼ ਦਾ ਮਾਇਨਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ। ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵੈਟਿੰਗ ਕਰੇਗਾ।

15 ਮਈ, 2013 ਨੂੰ ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਗਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਆਹ ਦੇਖ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ। ਮੈਨੂੰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ, ਫਿਰ ਆਹ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਪੜ੍ਹ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਤੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖਤ ਲਿਖਣਾ।

ਬੀ.ਏ. ਆਨਰਜ਼ (1970-72) ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਜੋਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ *ਸਪਤ ਸ਼੍ਰਿੰਗ* ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* ਆਉਟ ਆਫ ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਨ, ਪਟਿਆਲੇ ਕਿਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਫੋਟੋਸਟੈਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋ ਨਕਲਾਂ ਕਰੀਂ। ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ। ਦੋ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਰਬਨ ਰੱਖ ਕੇ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ, ਪ੍ਰੰਦੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਪਰ ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸੱਤ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਅਸਿੱਸੀ ਉਪਰ ਲੇਖ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੱਪੋ ਗੈਂਡੇ ਉਪਰ ਵੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ - ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਿੱਪੋ ਗੈਂਡੇ ਉਪਰ ਲੇਖ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇਤਾ ਆ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੇਰੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹਾਈਕਮਾਂਡ। ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ ਹੈ ਪੰਥ ਲਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਥੇਦਾਰਾ ਕੈਦ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੱਟਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਕਿ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਮ ਲੱਗ ਗਈ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੱਝਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਡੀ.ਸੀ. ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚਲੇ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਬਸਤਾ-ਬੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ। ਬਸਤਾ-ਬੇ ਉਹ ਲਿਸਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ ਹੀ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਾੜੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੋਣ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਨੂੰ ਆਖ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਪੰਜ-ਪੰਜ, ਸੱਤ-ਸੱਤ ਛਿੱਤਰ ਲਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦੇਹ। ਭਲਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਥਾਣੇ ਉਸ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ? ਮੌਜਾਂ ਕਰੀ ਚੱਲ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਸ.ਸ. ਬਲ (ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗਾ) ਆਇਆ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਮੁਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜੀ ਦੇਰ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਆਉਣ ਦਾ ਇਛੁਕ ਸੀ ਪਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਤੈਨੂੰ? ਬੋਲਿਆ - ਮੈਂ ਮੋਨਾ ਹਾਂ ਨਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜੇ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਅਨੁਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾ ਕਰੋ ਫੇਰ। ਜੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਨਾ ਹੈ - ਫਿਰ ਡਰਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਵਾਲ ਮੁਨਾਉਣੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਡਰਨਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਈ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਡਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਦੱਸ ਕਿਵੇਂ ਆਇਐਂ?

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਇਸ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੇਖ ਲਵੋ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਲਈ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਜਦੋਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਅਸਹਿਮਤ, ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ...ਇਹ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਰੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਲੱਗਦੈਂ ਕਦੀ ਹਿੰਦੂ, ਕਦੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆ ਲੱਗਦੈਂ, ਕਦੀ ਮੌਕਾਸ਼ਨਾਖ, ਕਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ। ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੋ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭਲੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੜੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ...ਜਦੋਂ ਵਕਤ ਲੱਗਦਾ, ਆ ਜਾਂਦੇ। ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹੇ...ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਚੱਲੇ, ਮੌਕਾ ਤਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ - ਜੀ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰ ਭੜਕਿਆ - ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਹੈਂ ? ਜੇ ਤੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਹੈਂ ਤਾਂ...। ਬਸ ਜੀ ਕੋਈ ਗਾਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਦੇਣ ਤੋਂ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼ ਬੈਠਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਚਾਹ ਆ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਭਗਤ ਸਿਆਂ ਚੀਨੀ ਪਾਏਂਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੋੜੀ ਕੁ ਪਾ ਦਿਉ। ਘੱਟ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੀਣ ਲੱਗਾ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ -ਭਗਤ ਸਿਆਂ ਮੈਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ। ਤੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਮੇਰਾ ?

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਜੀ, ਬੁਰਾ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਨੋਣਾ ? ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ - ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗੁੱਸਾ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਈ ? ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ - ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਹਾਂ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਗੁੱਸਾ ਕੀ ਕਰਨਾ, ਪਾਗਲ ਬੰਦਾ ਬੱਪੜ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ ਬੋੜਾ ਹੈ, ਪਾਗਲਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਜੇ ਮਰਜ਼ ਲਾਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰੋ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਾਹਰ ਘੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹਾਂ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟੇ ਨਾਂਹ। ਦਰਅਸਲ ਕਾਲਜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਪਹਿਲੋਂ ਸੱਦਿਆ ਪਰ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ

ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ - ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਤੂਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਤੂਰਾ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ, ਹੋਰ ਨਾ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੁੰ ਚੁੰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਦਾ ਚੁੰ ਚੁੰ ਕਰੀ ਜਾਨਾਂ, ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡੋ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਐਤਕੀਂ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਐ। ਜਾਊਂਗਾ। ਤੂੰ ਵੀ ਚੱਲੀਂ। ਸਫ਼ਰ ਚੰਗਾ ਲੰਘੂਗਾ। ਨਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਊਂਗਾ। ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਐ, ਹੁਣ ਲੈਕਚਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤ, ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਊਂਗਾ। ਕੱਪੜੇ ਪੈਸ, ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਾਊਂਗਾ। ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਸ ਸਟੈਂਡ, ਬਸ ਫੜ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ। ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਹੂੰਗਾ ਉਪਰ ਤੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਆ। ਕੱਛਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਦੇਈ ਜਥੇਦਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੱਕੜ ਮਾਰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਣਗੇ ਪਰ ਇਉਂ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਗੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤੋਰ ਦਿਆਂਗਾ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਣਗੇ, ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਉਣਗੇ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਮਿਲਣਗੇ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਲਿਆ - ਜੀ ਤੰਬੂ 'ਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੀਸ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕੱਟੇ ਸਨ ?

ਦੱਸਿਆ - ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੁਝ ਨਾ ਲੁਕਾਇਆ ਨਾ ਛੁਪਾਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰਦਾ ਤਾਣ ਕੇ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਕਤ ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਪਰਦਾ ਹਟਾਓ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਕਦੀ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

1978 ਦੇ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਦਰਜਨ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੋਸ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ? ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਅਕਾਲੀ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਜਿੰਨ ਹਨ। ਜੇ ਰੂਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਖਣਗੇ - ਆਓ ਨੱਚੀਏ ਗਾਈਏ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਰੂਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਉਪਰ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਪੇਂਡੂ ਅਕਾਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਜਥੇਦਾਰ ਚੁੱਪ ਰਹੇ, ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਗਲਾ ਪਿਛਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੋਇਐ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਾ ਦਿਉ ਕੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਐ

ਬਈ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਹੁਣ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਓਂ ਉਹ ਧਰ ਜਾਓ। ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਭੇਜੀ ਜਾਓ, ਭੇਜੀ ਜਾਓ।

ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਰਦਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਿਰਦਾਰ' ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ। ਲੋਕ ਇਵੇਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਲੇ ਲਫਜ਼ ਸਿਰ ਵਾਸਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸਰ ਹੈ (ਸਰ ਫਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ ਅਬ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ), ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ 'ਸਰਦਾਰ' ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

1978 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 'Who Killed Guru Teg Bahadar' ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਵਾਕ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਖਰ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਖਚਾਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਸਵਾਗਤੀ ਬੋਲ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਰਸੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਲੇਖ ਜੀ ਸਦਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ਮਾਹੌਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਤਣਾਉਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ - ਮੈਂ ਕਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਲੇਖ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਰੱਦ ਕਰਾਂ। ਚਲੋ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਦੇਖੀਏ। ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬੋਲਣ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕੁਝ।

ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਛਾ ਗਈ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਭੁੱਲ ਦੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉੱਠ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਕੀਤੀ, ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਫਲਸਫਾ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਕੋਈ ਅਦਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਨਾ ਚੱਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੇਪਰ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਲੈ ਗਏ। ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾਂ ? ਮੈਂ ਕੀ ਲਿਖਣੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਾਂ। ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦੈ, ਫੇਰ ਪੈਂਨ, ਕਾਗਜ਼ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ, ਟਾਈਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ

ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ਛਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਛਪ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸੂਰਮਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਹੈ ਇਹ ਇਕ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਿਫੈਂਸ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀਓਂ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਗੁਮਨਾਮ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੋ। ਸਗੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਛਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹ। ਕਾਮਰੇਡ ਅਧਿਆਪਕ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੋ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਠਿੱਠ ਕਰੋ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਦਰਅਸਲ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣ ਪੁਛਾਣ। ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛ ਲਵੋ। ਕਰੋ ਹਿੰਮਤ।

ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦਾ ਚੱਪੂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ - ਸਿੱਖ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਹਾਵਤ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਘੋੜਾ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੋਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਘੋੜੇ ਦਾ ਲਗਾਮ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ। ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਆਪ ਬਣੋ। ...ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਸਿੱਖਣੀ ਪਵੇਗੀ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਟ੍ਰਾਇਪੋਸ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਇਹ ਡਿਗਰੀ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਥੋਂ ਸਿੱਖੀਆਂ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਖੁਦ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਡਿਨਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਲਾ ਲਈਏ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ? ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਰਚਿਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿੰਸਟਨ ਐਸ. ਚਰਚਿਲ ਦੇ ਹੱਥ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕੇਗਾ ?

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ। ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਹਰਜ ? ਚੱਲ ਪਏ। ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ, ਸੱਦੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਸ ਸ਼ਾਮ ? ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਕਿਹਾ - ਜੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੁਰਸਤ ਹੋਵੇ ? ਸੈਕਟਰੀ ਬੁਲਾਈ, ਪੁੱਛਿਆ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਾਮ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਤਰੀਕ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖ ਦੇਹ। ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉੱਠ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਜੀ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਓ ਤਾਂ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੀਏ ? ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਤਾਂ ਉਟਪਟਾਂਗ, ਬਕਵਾਸ ਸੁਣਨਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਨਾ ਕਰਿਓ, ਜੇ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨੀ ਹੈ ਫੇਰ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦੇਇਉ। ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਪਿੱਛੋਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਮੌਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ, ਯੁੱਧ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਏ.ਐਸ.) ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਟਿਕਟ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਮਾਣ ਭੱਤਾ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਮੁੱਠ ਵਾਲੀ ਕਿਰਪਾਨ ਭੇਟ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਗਿਆ, ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਮੀਟ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਗੁੱਸਾ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਨਾ ਮੰਨੇ, ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ? ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਜੁਲਾਈ 2011 ਵਿਚ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਇਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਿਆਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਲਈਆਂ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਆ ਗਏ। ਅਜੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਮੀਟ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਵਾਦਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਰੀਦ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਇਕ ਗਾਇਕ ਵਾਜੇ ਦੀ ਇੱਕੋ ਸੁਰ ਦੱਬੀ, ਦੇਰ ਤੱਕ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ - ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਐ ਗਵੱਈਆਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਉਪਰ ਨੱਚਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕੋ ਸੁਰ ਦੱਬੀ ਰੱਖੀ। ਉਸਤਾਦ ਬੋਲਿਆ - ਅਨਜਾਣ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਲੱਭਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਗਈ ਹੈ, ਸੋ ਕਿਉਂ ਛੱਡਾਂ ?

ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਉਸ ਵਾਂਗ ਵਿਸਕੀ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ। ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲਟਕਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ ਪੜ੍ਹੀ, ਉਦੀਂ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾੜ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਟੰਗ ਲਈ। ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ -

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੇਂਗਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਏਂਗਾ। ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਇਹੋ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚਲੇ ਤੱਥ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸਰਦਾਰ 1947 ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ ਕੇ ਕਦੀ ਮੂਰਖ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਦੀ ਬੇਈਮਾਨ, ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਵਾਜਬ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਮਿਲੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਮਿਲੇ, ਇਹ ਸਭ ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੋਈ ਕੱਦਾਵਰ ਨੇਤਾ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਵਰਗੇ ਜੁਆਨ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਰਹੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸਰਦਾਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਸੁਖ ਭੋਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਿਉਰੋਕਰੈਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਪਰਦੇ ਨਾਲ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ, ਇਸੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿਸਮਿਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦੀ ਭਰਿਸ਼ਟ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਅੱਗੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਅਪੀਲ ਦਰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਤਾਲੀਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਈ। ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰਾਊਨ ਪ੍ਰਿੰਸ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਉਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਕਰਾਕਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਖਰੀਦੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਨੇਕ ਬਖਤ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਜਾਹਲ ਲੀਡਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਥ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਾਹੁਕਮ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪੰਥ ਅੱਗੇ ਰੱਖ। ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ, ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ - ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂ, ਪੰਥ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਯੋਗ ਇਸ ਵਕਤ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਨਵਿੰਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੰਥ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਭੇਜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਪੰਥ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰੇ।

ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਿੰਡ ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਠਾਣੇ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਹੋਇਆ। ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਖੂਹ ਉਪਰ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਗੜਵਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਸ ਉਪਰ ਹੱਤਕਪੂਰਨ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਲੰਮੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਉਪਰੰਤ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਜਿਸ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਬੰਦੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਅਹਾਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਦਾ ਬੁੱਤ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਮਾਝੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਰਗਰਮ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਲਹਿਰ ਸੰਗਰਾਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲੀਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਿਤਨੇਮੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਬਾ ਰਿੱਧਾ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਨ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਸ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਪੁਲਿਸ ਡੰਡੇ ਬਰਸਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਪਿੰਡ ਦੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਸ. ਰਿੱਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਪੰਥ ਪਿਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਰਿੱਧਾ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਨੇ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ।

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਕਤ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਮੋਗਾ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਚੁਣਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਚੀ - ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਚੋਣ ਕੀਤੀ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਲੀਡਰ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਲ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ। ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ - ਨਪੁੰਸਕ ਹੋਏਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ - ਮੂਰਖ ਬੰਦਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰ ਈ ਨੂੰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬੀਨ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਪਾਈਆ ਦੁੱਧ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

1977 ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਾਦਲ, ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਆਏ, ਪੁੱਛਿਆ - ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਰਾਬਬੰਦੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ। ਲਾਗਲੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਤੋਂ ਸਮਗਲ ਹੋਏਗੀ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਭੱਠੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਉਪਰ ਸੱਟ ਜ਼ਰੂਰ ਵੱਜੇਗੀ ਪਰ ਸ਼ਰਾਬਬੰਦੀ ਦਾ ਲਾਭ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਚ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੇ ਬੰਦੇ, ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਸਨ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਉਕਤ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਧਾਰਨਾ ਨਾ ਮਿਥ ਲਵੇ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ, ਪਰ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਿਆ ਨਾ ਪੰਥ ਲਈ। ਇਹੋ ਭਾਣਾ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ। ਪੰਥ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਵੋਟ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬਰਕਰਾਰ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ।

ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਈਰਾਨ

ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਬਾਬਤ ਵਧੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਜਦੋਂ ਮਾਰਚ, ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੇ ਮਈ 2008, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਬਤੌਰ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਈਰਾਨ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਦਿੱਕਤ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਸੈਰਗਾਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲਣ-ਮਿਲਣ, ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਚ ਅਤੇ ਗਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਰਾਨਣਾਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕੱਜਦੀਆਂ, ਇਹ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਏਨੀ ਕੁ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ। ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿਤੇ ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਰਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਰਕ-ਪਰਮਿਟ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਕੇਵਲ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਖ਼ਤਮ। ਉਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਪੜਤਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਇਕ ਬੱਚਾ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੈ ਵੀ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਉਸ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਕੇਸ ਕਲੀਅਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਉੱਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਕੇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ, ਇਕ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ ਵਿਚ। ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 500 ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਸੌ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਥੇ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਖ਼ਤ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਧੀਕ ਉਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇੰਨੇ ਕੁ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਗੜ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੁਹੱਪਣ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼, ਪਤਲੀਆਂ, ਲੰਮੀਆਂ, ਉਹ ਗੋਰੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਗੁਲਾਬੀ ਹਨ। ਯੋਰਪੀਅਨਾਂ ਦਾ ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਯੋਰਪੀ ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਤੁਸੀਂ ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ ਦੇਖੋ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਈਰਾਨੀ ਖੂਨ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਸਾਡੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਕਾਕੇਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜਨਾਂ, ਹੋਰ ਕੀ? ਕੋਹ ਮਾਇਨੇ ਪੱਥਰ, ਪਹਾੜੀ, ਤੇ ਕਾਫ਼, ਕਾਕੇਸ਼ੀਆ ਲਈ। ਪੁਰਾਣਾ ਪੈਮਾਨਾ ਮੀਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਮੀਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਹ (ਪੱਥਰ) ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਜਾਂ ਜਾਪਾਨੀ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਈਰਾਨੀ। ਗੁਲਾਬ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਲਾਬ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ - ਰੋਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਗੁਲਾਬ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਦਾ ਆਬ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੁੱਲ ਦਾ ਰਸ।

ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਕੁੰਮ। ਸਾਡੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਸੈਂਟਰ ਫ਼ਾਰ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਸਟੱਡੀਜ਼। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੱਠਵੇਂ ਇਮਾਮ, ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਦੀ ਭੈਣ ਹਜ਼ਰਤ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਮਾਸੂਮਾ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਦਮ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੁੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਦੰਗੇ ਅਕਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ। ਇਮਾਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12 ਹੈ, ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਮਾਸੂਮਾ ਆਪਣੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਬਚਦੀ ਬਚਾਂਦੀ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕੁੰਮ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ। ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਮਾਸੂਮਾ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਥੱਕ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਮ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਈਰਾਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਸ਼ਹੂਦ ਅਤੇ ਕੁੰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਦ ਵਿਚ ਅੱਠਵੇਂ ਇਮਾਮ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋਈ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ 'ਮਸ਼ਹੂਦ' ਹੈ। ਅਲੀ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਮਾਮਬਾੜਾ ਸਮਾਣੇ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕੁੰਮ, ਤਹਿਰਾਨ ਤੋਂ 150 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਕੁੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੀਆ ਈਰਾਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਇਤੁੱਲਾ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁੰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਆਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ੁਮੀਨੀ ਨੇ ਹਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਹੰਮਦ ਰੂਹਾਨੀ

ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਨ, ਦੂਜਾ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗਲਫ਼ ਲਾਗੇ ਅਬਾਦਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਤੀਜਾ ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ ਵਿਚ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਅਬਾਦਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਇਕ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸਿੱਖ ਐਲੀ ਸੀ। ਅਬਾਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਤਹਿਰਾਨ ਆ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਜਾਇਬਘਰ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਵੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ, ਦੂਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ, ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ। ਪਹਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭਲਾ ਮਾਣਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਲ 1940 ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ ਵੱਲ ਦੌਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੀ ਦੁਜ਼ਤਿ-ਆਬ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਣੀ-ਚੋਰ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਪਿੰਡ ਲਾਗਿਓਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ 6-7 ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਦਸਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਾਹੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਝੁਕ ਕੇ ਸਲਾਮ-ਅਰਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਫ਼ਕੀਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੇ। ਕਿਸਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਹਜ਼ੂਰ ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਫਕੂਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਹਲ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ, ਇਹ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ, ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਾਹਸ਼ਮੰਦ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਕਬਖ਼ਤ ਇਨਸਾਨ ਹੋ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਜ਼ੂਰ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਤਾਮੀਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਮੁਲਕ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ?

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਇਕ ਏਕੜ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਇਕ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਾਂ, ਨਾ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ ਹਾਂ, ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਦਾਨ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਾਂਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤਾਂ ਦਿਉ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੁੱਛੀ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ - ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੁਮਾਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੁਮਾਨ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉ, ਮੈਂ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਵਾਸਤੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਾਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਚੈੱਕ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਦੁਜ਼ਤਿ-ਆਬ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨੇਕਬਖ਼ਤ ਫ਼ਕੀਰ ਜਿਥੇ ਵੱਸਣ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਦੁਜ਼ਤਿ-ਆਬ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋਏਗਾ ਜ਼ਾਹਿਦਾਨ (ਰੱਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦ)।

ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਾਗਿਓਂ ਦੀ ਮੈਟਰੋ ਰੇਲ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ - ਦਰਵਾਜ਼ਾ-ਇ-ਦੌਲਤ। ਇਥੋਂ ਜਿਹੜੀ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਕਬੀਰ ਐਲੀ। ਐਲੀ ਮਾਇਨੇ ਰਾਹ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਦਰਵਾਜ਼ਾ-ਇ-ਦੌਲਤ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਧਨਵਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਦਾਰ ਕਬੀਰ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਨਾਮ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਮ ਅਜਿਹੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਓਪਰੇ ਨਾ ਲੱਗਣ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੜਕ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਗਏ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਨਾਮ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਰੱਬ ਦੇ 99 ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਾਮ ਹੈ। ਸੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਨਾਮ ਨਾਲ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਰਦਾਰ ਲਫਜ਼ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹੈ। ਉਥੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਾਸਤੇ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ - ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਨਿਸ਼ਗਾਹ (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਕੌਣ ਹੈ ? ਸਰਦਾਰ ਮਾਇਨੇ ਚੀਫ਼। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖ ਭਰਾ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਐ। ਇਥੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਸਾਲ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਕੇਸ ਕਟਾ ਤੇ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨ। ਇਹ ਇਥੇ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੈ। ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਈਰਾਨੀ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰੀ ਕਿਉਂ ਮੰਨੇਗਾ ? ਉਹ ਬੋਲੀ - ਤੁਸੀਂ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਓ ਨਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੋੜ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਉਹ। ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਉਮੀਦ ਦੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਣੇ ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ - ਇਹ ਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਕਾਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਫੌਜ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਕਰੇਗਾ। ਦਸਖਤ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਵਕੀਲ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਬੀਬੀ ਮੈਂ ਵੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਹਾਂ, ਸੋ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੋਈ। ਉਹ ਬੋਲੀ - ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਿਲਣ ਆਈ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਤੁਹਾਡਾ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ? ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ? ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਕਿਤੋਂ ਤਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਖਾਣੇ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤਵਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਈਰਾਨ ਵਾਸੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਪਕਾਉਂਦੇ। ਹਰੇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਨਬਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਮਿਲੇਗੀ। ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਤਵੇ ਦੀਆਂ ਵੀ, ਤੰਦੂਰੀ ਵੀ। ਕੋਈ ਈਰਾਨੀ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨਹੀਂ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਰੀਦ

ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਦਾਲ ਸ਼ਬਜ਼ੀ ਮੀਟ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਖਾ ਲਈ। ਇਕ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਜਣੇ ਰੱਜ ਜਾਣ। ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲਾਦ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਫਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਤੇ ਮੱਖਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੱਜਵੀਂ, ਪਰ ਨਾ ਨਮਕ ਪਾਉਣ, ਨਾ ਮਿਰਚ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਮਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਪਾ ਲਵੇ ਪਰ ਮਿਰਚ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਖਰੀਦਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਕੁੱਮ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਮਿਰਚਾਂ ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਲੱਭੀ ਜਿਥੋਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆਉਂਦੇ।

ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪੇਂਟਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ੋ-ਰੂਮ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਆਰਟਿਸਟ ਆਇਆ ਤੇ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਬਤੌਰ ਮਾਡਲ ਇਥੇ ਬੈਠੋਗੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਫੋਟੋ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਅਪਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖਰੀਦੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਮੁਫ਼ਤ ਸੁਗਾਤ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਕਈ ਵਿਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੱਥ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜੀ।

ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਨਕਲਚੀ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਵੇਂ, ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਲਾਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਲਾਣੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉਪਰ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਵਧੀਕ ਬੱਕਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉੱਪਰ। ਖੱਲ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਣਕ ਦਾ ਨਾੜ ਚੌੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਬੋਹਟੀਆਂ (ਛੋਟੀ ਟੋਕਰੀ, ਛਿੱਕੂ) ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਨਾੜ ਨੂੰ ਜੋੜ ਜੋੜ ਉਹ ਪਲਾਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਗਰਾਉਂਡ ਬਿਲਕੁਲ ਖੱਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਖੱਲ ਉਪਰ ਉਕਰੀ 3500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਮਿਸਰ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਹਿਮੋਸ ਦੀ ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ ਜੋ 2500 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਨਕਲ ਨੂੰ ਨਕਲ ਕੋਈ ਕਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਈਰਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਸਤੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਗੁਨਾਹ ਹੋਇਆ?

ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਸਾਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ - ਪਰਸਪੋਲਿਸ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰੇ ਜੋ ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸੀ.ਡੀ. ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ - ਪਰਸਪੋਲਿਸ ਰਿਕੰਸਟਰਕਟਿਡ (ਨਵਾਂ ਉਸਾਰਿਆ ਮਹਾਂਨਗਰ); ਸੀ.ਡੀ. ਚਲਾਉ ਤਾਂ ਖੰਡਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ, ਉਦਾਸ ਸੰਗੀਤ ਚੱਲਦਾ

ਰਹੇਗਾ - ਫਿਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਕਣ ਜਿਹੜੇ ਹਵਾ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਗੜ ਰਗੜ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉੱਡ ਉੱਡ ਕੇ ਥਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਬੜਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਥਮੁਲੇ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਛੱਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਪੁਰਾਣਾ ਮਹਾਂਨਗਰ ਉਘੜਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ-ਰਸਦੀ ਈਰਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਸੈਨਾਵਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੱਜ ਫੈਸਲੇ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋਬਨਵੰਤੀਆਂ ਨੱਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੁਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਗੀਤ।

ਈਰਾਨੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੁਨਰ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਏਨੇ ਸ਼ੈਦਾਈ ਕਿ ਪੇਪਰ ਕਲਿੱਪ ਵੀ ਬਗ਼ੈਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਫਰਸ਼ ਕਾਲੀਨਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਹਿਲ ਦੰਗ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਜੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਸਜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਿਨ, ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਬਾਬਤ, ਕੀ ਕੀ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ; ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੈਨਿਨ, ਸਟਾਲਿਨ, ਚਰਚਿਲ, ਰੂਜ਼ਵਾਲਟ, ਮਸੋਲਿਨੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸਾਡੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰੱਬ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਜ਼, ਜੇਵਰ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਤੇ ਪੈਮਾਨੇ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼, ਤੁਹਾਨੂੰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿੱਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਗਲੀਚੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚਲਾ ਕਾਲੀਨ ਪੁਰਾਣਾ ਰੁਮਾਲ ਲੱਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਈਰਾਨੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜੂਨ, 2009 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਾਲੀਨ ਮੈਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਕਾਲੀਨ ਸੁਹਣਾ ਹੈ, ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ, ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ।

ਕਾਲੀਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ੋ ਰੂਮਜ਼ ਵਿਚ ਜਾਉ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ 15x8 ਇੰਚ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਾਲੀ ਐਲਬਮ ਰੱਖਣਗੇ। ਐਲਬਮ ਵਿਚ ਫੋਟੋਆਂ ਨਹੀਂ, ਅਸਲੀ ਕਾਲੀਨ ਹਨ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ। ਤੁਸੀਂ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੱਸੋ। ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਤੁਹਾਡੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਕਾਲੀਨ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ। ਕਾਲੀਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਵਿੱਕਦੇ ਹਨ, ਦੋ ਦੋ ਸੌ ਦਾ ਇਕ ਇਕ। ਮੈਂ ਦਸ ਨਮੂਨੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆਇਆ, ਸੁਹਣੇ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿਚ ਜੜਾ ਕੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਲ ਗੰਬਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਬੀ ਮਾਸੂਮਾ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਉ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਥੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੀ ਬੀਵੀ ਚਲੀ ਜਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣੈ। ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਹੀ ਜਾਇਉ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਮਨਾਓਗੇ, ਇਹ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਇਗੀ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ

ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਅਦਬ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਖ਼ਲੀਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੇ ਵਰਜਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਬੀਵੀ ਸਮੇਤ ਅੰਦਰਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਛੇ ਛੁੱਟ ਲੰਮੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਛੁਹਾਈ, ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਝੁਕਿਆ, ਫਿਰ ਫੁੱਲਾਂ ਲੱਦੀ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਅਰਥ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਉ। ਏਨੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੈ.... ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਲਕਸ਼ ਅਦਾ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਬੀਬੀ ਮਾਸੂਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਗੁਜਰੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਸਨ, ਹੁਸੈਨ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ। ਨਾਂ ਤੇ ਥਾਂ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਹੀਰੋ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ। ਮੈਂ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੀ ਦੇਸੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਤਾਂ ਦੇਖੀ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਕਿਵੇਂ? ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਜੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਸਰੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਕੇਵਲ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗੀ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿੰਨਾ ਕੇਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰੋਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸਰੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੇ ਮਰਤਬਾਨ ਹਨ, ਹੁਕਮ ਕਰੋ ਕਿ ਚੀਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੀ ਚਾਹ ਦਿਉ, ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਵਧੀਕ ਸਫ਼ਰ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਲੋਕਲ ਵੀ ਦੂਰ ਵੀ, ਹਰੇਕ ਬੱਸ ਏ.ਸੀ. ਹੈ। ਪਿਛਲਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਅਗਲਾ ਅੱਧ ਮਰਦਾਂ ਲਈ। ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਤਾਕੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ। ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਠਿਆ, ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ - ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸੀਟ 'ਤੇ ਆ ਜਾਓ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਦਸਲੂਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਕ ਆਮ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ - ਕੁਦਮ ਕਿਸ਼ਵਰ ਸ਼ੁਮਾ, ਵਤਨ ਸ਼ੁਮਾ ਕੁਜਸ? (ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ? ਵਤਨ ਕਿਹੜਾ ਹੋਇਆ?) ਆਯਾ ਸ਼ੁਮਾ ਅਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਆਮਾਦਿ (ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ?) ਆਯਾ ਸ਼ੁਮਾ ਰੂਹਾਨੀ ਇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਹਸਤੀਤ? (ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਹੋ?) ਬੇਸ਼ੁਮਾ ਵ ਕਿਸ਼ਵਰੇਤਾਨ ਦੁਰੂਤ ਮੀ ਫਰਿਸਤਮ (ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸਲਾਮ)/ਖ਼ੁਦਾ ਸ਼ੁਮਾ ਰਾ ਖ਼ੁਸ਼ਨੀ ਗਹਿਦਾਰਤ (ਖ਼ੁਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਰੱਖੇ)। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਤੁਰਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਚੋਰੀ ਜਿਹੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲੈਣਗੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਔਰਤਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਤੌਰ ਵਿਚ, ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉ, ਸੰਕੋਚ, ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਲਿਆਕਤ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਦੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ - ਮੇਰੇ ਘਰ ਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀ। ਸਹਿਜੇ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘਦਾ ਆਖ ਜਾਂਦਾ - ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ ਈਮਾਮਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ। ਇਕ ਬੰਦਾ ਸਲਾਮ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ - ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਕੁਝ ਵਾਕ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਦਾਹੜੀ ਚੁੰਮ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰੂਹਾਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ

ਸੀ ਇਹ ਭਾਈ ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਇਮਾਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੀ, ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇਂਗਾ, ਤੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਡੇ ਇਮਾਮਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈਂ।

ਇਹ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਛਤਾਉਣਗੇ ਆਖਰ ਜਦੋਂ ਦੇਖਣਗੇ ਦੁਆਵਾਂ ਪੁਰ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ? - ਇਕ ਮੁੱਦਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਹਉਂਕੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੌਣ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ?

ਤਹਿਰਾਨ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਡਾਈਵਰ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਪੁੱਛਿਆ, ਪੱਚੀ ਸਾਲਾ ਗੁਲਾਬੀ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਡਾਈਵਰ ਬੋਲਿਆ - ਜੀ ਹੁਸੈਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਐ ਤੁਹਾਨੂੰ ? ਜਿਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾਮ ਪੁੱਛਿਆ - ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ - ਹੁਸੈਨ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਠੀਕ ਆਖਿਆ ਤੁਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਫ਼ਾਤਿਮਾ। ਅਸੀਂ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਤਿਮਾ (ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੀ ਬੀਵੀ, ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹਸਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਮਾਂ) ਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਦਾਈ ਹੋਏ ਪਏ ਹਾਂ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਮੈਂ ਕਾਰ ਦੀ ਤਾਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਾਰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਏ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਕਾਹਨੂੰ ਜੀ ਝੀਲ ਨਹੀਂ ਇਹ, ਦੋਜ਼ਖ਼ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ। ਇਹ ਲੂਣ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਲਦਲ ਹੈ ਇਹ। ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰ ਉਧਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਬਸ ਗਿਆ ਸਦਾ ਲਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸੇ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਅਹਿਤਿਆਤ ਵਰਤਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੂਣ ਪੁੱਟਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੋਈ ਲਾਸ਼ ਏਨੀ ਤਾਜ਼ੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੁਣੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਬਸ ਹੁਣ ਜਾਗ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਟੋਕਿਆ - ਹੁਸੈਨ ਇਹ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਲੂਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਾਸ਼ ਗਲ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਨਹੀਂ ਜੀ, ਲੂਣ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਜ਼ਕ ਅੰਗ ਅੱਖਾਂ ਨੇ। ਲੂਣੇ ਹੰਝੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਗਾਲਦੇ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਰੂਹਾਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਾਂ ਸਿਖਾ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰੋ ਮੈਂ ਕੁੰਮ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛਾਂਗੇ ਕਿ ਕੁੰਮ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਬੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਲਵੀ ਕੁੰਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕੁੰਮ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕੁੰਮ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਜਿਸ ਵੱਲ ਪੰਜ ਸਤ ਮੌਲਵੀ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਸਮਝੋ ਉਹ ਬੱਸ ਕੁੰਮ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਕੁੰਮ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, 40 ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 34 ਮੌਲਵੀ ਸਨ।

ਰੂਹਾਨੀ ਬੜਾ ਹਸਮੁਖ਼ ਜੁਆਨ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਭਾਈ ਲਕਸ਼ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਲਤੀਫ਼ਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਮੌਲਵੀ ਕੋਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਬੰਦਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਜਿੰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਵੀਤ

ਦਿਉ। ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰਾ ਵਹਿਮ ਹੈ, ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਦਿਮਾਗ਼ੋਂ ਕੱਢ ਦੇਹ। ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਚਾਰ ਤਵੀਤ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਵੀਤ ਦੱਬ ਦੇਈਂ। ਬਸ, ਜਿੰਨ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਜਾਏਗਾ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਵੇਂ ਕੀਤਾ। ਜਿੰਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਜਿੰਨ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਫਿਰ ਮੌਲਵੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿੰਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ ਜੀ। ਮੌਲਵੀ ਬੋਲਿਆ - ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਜਿੰਨ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈਂ। ਉਹੀ ਚਾਰ ਤਵੀਤ ਜਿਹੜੇ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਤਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਜਾਏਂ। ਤੇਰੇ ਘਰ ਜਿੰਨ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣੋਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ।

ਕੁਝ ਮੌਲਵੀ ਏਨੀ ਵਾਰ ਦੇਰ ਤਕ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਸਜਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਅੱਟਣ ਅਤੇ ਦਾਗ਼ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਮੌਲਵੀ ਚਮਚਾ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਦਾਗ਼ ਦੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ।

ਹਬੀਬ ਨੇ ਗੰਬਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ? ਗੰਬਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਸੀ ਹੈ, ਸਿਆਸੀ ਉੱਤਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਪੂਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ, ਤੀਜਾ ਧੜਾ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਨਹੀਂ ਰਲਵਾਂ-ਮਿਲਵਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਲੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵਾਂ?

ਗੰਬਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ? ਉਸ ਕਿਹਾ - ਸਾਰੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਨਕਾਬਪੋਸ਼ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਹਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਘੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸੂਈਆਂ ਅਤੇ ਡਾਇਲ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਉਹ ਘੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਚੱਲਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਧੀਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹਨ।

ਉਹ ਬੁੱਧ ਮਤ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲਗਦੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮਤ ਬਾਕੀ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ? ਉਸ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਧੀਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਬੋਤਮ ਰੂਹਾਨੀ ਉਡਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਦਮ-ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਸਾਤਲ ਅਤੇ ਬਦੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਧਨ-ਦੇਵੀ (ਲੱਛਮੀ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਾਮ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵੀ।

ਗੰਬਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਛੱਡੋ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਭਾਈ। ਥੱਕ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦਾ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਗਾ ਕੇ ਜੋ ਟੱਪੇ ਸੁਣਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਹਨ :

ਗੋਰੀ : ਪਰਦੇਸ ਚੱਲਿਆ ਮਾਹੀਆ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਲਿਆਏਂਗਾ ?

ਜੁਆਨ : ਇਤਰ ਅਤੇ ਵੰਗਾਂ, ਗੋਰੀਏ ਇਤਰ ਤੇ ਸੁਹਣੀਆਂ ਵੰਗਾਂ।

ਗੋਰੀ: ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਦਾਰੇ (ਡੇਰੀਅਸ) ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈਂ,
ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਸਿਪਾਹੀਆ ?

ਜੁਆਨ: ਨਾ ਗੋਰੀਏ ਨਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਮੇਰੀ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੂਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ,
ਮੇਰਾ ਦਾਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ?

ਦਾਰਾ ਵਡਪਰਤਾਪੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਬੇਸ਼ਕ, ਈਰਾਨੀ ਗੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਜੁਆਨ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜ਼ਬਾਨਿ ਗਾਇਬ। ਗੰਬਰੀ ਹਸਮੁਖ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾਇਆ - ਜਿਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਉਧਰ ਨਾ ਜਾਈਂ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸ ਪਈ, ਫਿਰ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਏਂਗਾ ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦਾ ਫਿਰੇਂਗਾ। ਇਹ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਬਾਕੀ ਜਹਾਨ ਮਰ ਜਾਏਗਾ ਸਿਰ ਭਨਾ ਕੇ।

ਮਿਫਤਾਹ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੋਰੇ ਗੋਰੀਆਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਈਰਾਨ ਈਰਾਨੀਆਂ ਬਾਬਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਲੈ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ - ਇਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਕੀ ਦੇਈਏ ?

ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਅਦੀ ਅਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਰਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ, ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ। *ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਫਿਰਦੌਸੀ* ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣੋ :

ਬਸੇ ਰੰਜ ਬੁਰਦਮ ਦਰ ਈਂ ਸਾਲਿਸੀ।
ਅਜਮ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰਦਮ ਬਦੀਂ ਪਾਰਸੀ।
ਨਮੀਰਮ ਅਜ਼ੀਂ ਪਸ ਕਿ ਮਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਅਮ।
ਕਿ ਤੁਖਮਿ ਸੁਖਨ ਰਾ ਪਰਾ ਕੰਦਾ ਅਮ।
[ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ।
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਜਿਉਂਦੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।
ਮਰਾਂਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਬੀਜ
ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।]

ਫਿਰਦੌਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਤੂਸ ਹੈ। ਫਿਰਦੌਸ ਮਾਇਨੇ ਸੁਰਗ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਇਹ ਫਿਰਤੂਸ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਅੱਜ ਤੂਸ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਉਪਰ ਤੀਰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਸਤਾ ਅੱਰਾਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Attack ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਈਰਾਕ ਦੇ ਸਪੈਲਿੰਗ ਗ਼ਲਤ ਕਿਉਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਸਤਾ ਈਰਾਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਅੱਰਾਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਰਾਕ, ਈਰਾਨ ਦਾ ਉਹ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਲਉ ਜੀ, ਕਮਾਲ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ

ਅੱਰਾਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰਾੱਕੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਈਰਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਈਰਾਕੀ ਲਫਜ਼ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਅੱਰਾਕੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਕੋਈ ਘੋੜਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ - ਅੱਰਾਕੀ ਕਿੰਨੇ ਦਾ ਲਿਆਇਐਂ ਬਈ? ਘੋੜੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਢੀਚਕ ਟੈਰ ਨੂੰ ਅੱਰਾਕੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੰਮ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਪੈਗੰਬਰ ਖਿਜ਼ਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤਕ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਘੰਟਾ ਕੁ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਦਰਗਾਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਚਾਅ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਜਾਣੈ ਤਾਂ ਜਾ ਆ। ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੈਂਚ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ - ਤੁਰਾ ਖਾਨਮ ਕੁਜਾਂ ਅਸਤ? (ਤੇਰੀ ਔਰਤ ਕਿਥੇ ਚਲੀ ਗਈ?), ਮੈਂ ਖਿਜ਼ਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਉਂਜਾ, ਜ਼ਿਆਰਤਿ ਦਰਬਾਰਿ ਖਿਜ਼ਰ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣ ਮੁਤਾਬਕ ਗਲਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ - ਉਥੇ, ਖਿਜ਼ਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨ, ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਫ਼ਾਰਸੀ ਨ ਮੀ ਦਾਨਮ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ - ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤ ਦਾ ਬੋਲ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ), ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਔਰਤ ਹੱਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਈਵੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਗਈ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਆਖਦੀ ਸੀ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਜਾਨੈਂ, ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖ ਕਿ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਰਨੀ।

ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਬੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਜੇ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਨਾਅਤ ਸੁਣਾ ਦਿਆਂ? ਇਹ ਨਾਅਤ (ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤ, ਕਸੀਦਾ) ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਹੈ ਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਏਨਾ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ, ਕਿ ਕੱਖ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤੋਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨੇ ਦੀਵਾਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਚੰਗਾ ਲਿਖਿਐ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ? ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਹੱਛਾ? ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕੀਤਾ ਉਸ ਪਾਗਲ ਨੇ? ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਏਨੀ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਧੱਕੇ ਕਿਉਂ ਖਾਧੇ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਜਾਹਲ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਕਮਾਲ ਹੋਈ ਇਹ ਤਾਂ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਏਨਾ ਸੁਹਣਾ ਗਾ ਸਕਦੈ! ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿੰਨਾ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਜੇ ਗਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਗਾਇਕ ਛੋਕਰੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚਣ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਸਮਝੇ? ਖ਼ੂਬ ਹੱਸੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਬਜ਼ੀ ਖਰੀਦਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਪੰਜ ਸੱਤ ਕੁ ਕਿਲੋ ਦਾ ਤਰਬੂਜ ਦਿਉ। ਉਸ ਕਿਹਾ - ਤਰਬੂਜ ਤਾਂ ਜੀ ਹੈ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - ਆਹ ਕਿੰਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਤਰਬੂਜ ਕਹਿੰਨੇ ਓ ਇਸ ਨੂੰ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਹੋਰ ਕੀ? ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਆਖਦੇ ਓ? ਉਸ ਕਿਹਾ - ਤਰਬੂਜ ਦਾ

ਸਾਨੂੰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਹੁੰਦੇ ? ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਹਿੰਦਵਾਣਾ ਆਖਦੇ ਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਇਐ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ। ਲਉ ਜੀ, ਹਦਵਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸੁਣਾਇਆ।

ਸਾਨੂੰ ਕੁੰਮ ਗਿਆ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਰਕੁਲਰ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸੈਂਟਰ ਹੁਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤਹਿਰਾਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਨਵਾਬ ਅਬੁਲ ਹਸਨ। ਮੈਨੂੰ, ਹਬੀਬ ਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਦੇ ਉਪਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਇਹੋ ਆਖੀ ਜਾਣ - ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਦਮ ਪਏ ਤਾਂ ਸੈਂਟਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਅਸੀਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ? ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ - ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੁਸਾਂ ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੰਨਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਕੁਲਰ ਆਣਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁੱਲਾਂਗੇ। ਨੇਕਬਖਤਾਂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ, ਬਸ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਵਿਗੜੇ ਕੰਮ ਸੁਆਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਲਫਜ਼ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਤਰਜਮਾਕਾਰ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੂਹਾਨੀ। ਮੈਂ ਬਿਸਮਿੱਲੇ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਹੀ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਉਚਾਰਿਆ। ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖਲੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਬਿਸਮਿਲਾਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੁਸੀਂ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ - ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਫਤਿਹ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਾ ਦਿਆਂ ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਾਕ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਣਾਇਆ :

ਕਮਾਲਿ ਕਰਾਮਾਤ ਕਾਯਮ ਕਰੀਮ।

ਰਜ਼ਾ-ਬਖ਼ਸ਼ੋ ਰਾਜ਼ਿਕ ਰਿਹਾਕੁਨ ਰਹੀਮ॥

ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਜਲਿਸ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਵਾਹ, ਏਨਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਿਸਮਿੱਲਾਹ ਹੋਇਆ ਨਵੀਂ ਦਾਨਿਸ਼ਗਾਹ ਦਾ!! ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਗਾ ਕੇ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੌਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੌਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਾਸਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਜੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

14 ਅਪ੍ਰੈਲ 2008 ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉਪਰ ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮੌਕੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਆਉਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਮਾਹਿਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸਹੀ ਅਦਬ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਏਨੇ ਕੁ ਨਾਲ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਕ 30-35

ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀ ਮਿਲਾਈ ਗਈ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ। ਉਸ ਵਰਗੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਕਾਲਾ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਰੰਗ ਦੀ ਚਾਦਰ ਓੜ੍ਹ ਲੈਣ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵੱਕਾਰੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਕਲਚਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਦੂਰ ਹਟ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਕੋਸੀ ਕੋਸੀ ਧੁੱਪ ਸੀ। ਚਾਹ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਬਤ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਲਤੂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਹੰਝੂ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਹ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਲਿਆਕਤ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਧੋਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਆਖ਼ਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੈਂ ਏਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਵਾਂ, ਬਦ-ਦੁਆ ਨਾ ਦੇਵਾਂ। ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਤੁਹਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਏਗੀ। ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਬੋਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਐ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹੋਂਦੇ ਨੇ ਨਾ, ਇਹ ਟਾਕੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਢੱਕਦੇ ਆਂ, ਸਾਡਾ ਓੜ੍ਹਨ ਨੇ ਇਹ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਹੋਣ, ਓੜ੍ਹਨੇ ਤਾਂ ਪੈਣਗੇ ਈ ਨਾ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਈਏ ਫੇਰ ਤਾਂ ਨੰਗ ਦਿਸੇਗਾ ਨਾ ਆਪਣਾ ਈ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਦਾਸਤਾਂ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਾ ਹੋਵਾਂ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਿਆਰ ਕਰਨੇ ਨਾ ਹਟਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।

ਇਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਅੱਬੂ, ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਹਾਵਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ - ਹਾਫ਼ ਦ ਵਰਲਡ ਇਜ਼ ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਲਾਸਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਡੁਬਡੁਬਾ ਗਈਆਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜੁਆਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਤਹਿਰਾਨ। ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ ਵਰਗਾ ਟੋਟਾ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਕੋਈ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾਯੰਦੇ ਰੂਦ ਦਰਿਆ ਉਪਰ 99 ਡਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੇ ਸ਼ਿਅਰ ਉਚਾਰਿਆ ਸੀ:

ਬਰ ਲਬਿ ਜੂਈ ਨਸ਼ੀਨੋ, ਗੁਜ਼ਰੇ ਉਮਰ ਬੇਬੀ॥

[ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠੇ। ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਉਮਰ ਦੇਖੋ।]

ਸ਼ਾਹ ਅੱਬਾਸ ਦਾ ਮਹੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਸੀ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮਹੱਲ ਦੀ ਕੰਧ ਉਪਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਮ ਹਨ, ਬਾਂਦੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਖਲੋਤੀਆਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੇਰੀ ਬੋਲੀ ਏਨੀ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ? ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੀ ਰੁਬਾਈ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ:

ਫਕੀਰ ਨਿਮਰ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਤੈ ਤੁਹਾਨੂੰ?

ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਾਹਰ ਉਤਾਰੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਸਮ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਈਰਖਾ,

ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਵੱਡੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਦ ਦਾਖਲ ਹੋ ਪਾਓਗੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੁੱਤੀਆਂ ਉਤਾਰ ਦਿਉਗੇ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਈਰਾਨੀ ਉੱਚੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਬਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਭੇਦ ਜਾਹਰ ਹੋਏ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰ ਹਨ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਦਾ ਏਨਾ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਚੁੱਪਚਾਪ ਜ਼ੁਲਮ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੀ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਲੜਨ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦੂਜਾ, ਮੂਰਖ ਜਿਹਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪੂਰਾ ਦਰਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁਮੀਨੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਛੇੜੀ ਤਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਲ ਦਸ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਆਨ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਖੁਮੀਨੀ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤਹਿਰਾਨ ਆ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਸੱਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਈਰਾਕ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਈਰਾਨ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੋ ਲੱਖ ਬੰਦੇ ਮਰੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਬਸ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਜ਼ਿੱਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੜਨ ਜਾਏਗਾ, ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗਾ ਪਹਿਲਾਂ, ਫੇਰ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਗ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਅਸੀਂ ਮਰ ਗਏ ਪਰ ਹਾਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਦੇਖ ਲਉ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਈਰਾਨ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਐ। ਇਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਕੀ ਘੱਟ ਹੈ?

ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹ (unskilled) ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਦਿਨ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਭਾਰਤੀ ਕਰੰਸੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ 750 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਸਭ ਕੋਲ ਕਾਰਾਂ। ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੋਲ ਹੈ, ਬਸ। ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲਾ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ 'ਤੇ ਜਾਏ, ਆਪੇ ਪਾਈਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਟੈਂਕੀ ਫੁੱਲ ਕਰੇ ਤੇ ਜਾਵੇ। ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਪ ਮਾਲਕ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਫਰੂਟ ਏਡੇ ਏਡੇ ਵੱਡੇ, ਲੱਗਦੇ ਨਕਲੀ ਨੇ।

ਅਨਸਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦਸ ਕੁ ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਏ ਤੇ ਬੇਕਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਟੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ। ਨਾਨਬਾਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਆਟਾ ਵੇਚਣਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਹਿਮਾਨ ਹਨ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਦੇਹ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਆਇਆ',

ਆਖ ਕੇ ਅਨਸਾਰੀ ਕਿਧਰੇ ਗਿਆ, ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਹੁ ਪਿਆ ਆਟਾ। ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਓ। ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਆਖਰ ਵਿਚ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਆਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਕਿ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਉ। ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਵਾਕ ਨਿਕਲਿਆ - ਨੇਕ ਦਿਲ ਨਾਲ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ, ਖੁਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਨਬਾਈ ਆਟਾ ਵੇਚਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਸੰਸ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਬੇਕਰੀ ਦਾ।

ਈਰਾਨ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਮ ਆਰੀਆਨ ਹੈ, ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼। ਜਦੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਯੋਰਪ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੇ ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਆਰੀਆ-ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਵੇਦ ਵਿਚ ਦੋ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤੀਏ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਅੜਿਆ, ਦੂਜਾ ਅੜੀਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੀਯੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੜਿਆ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਰੀਯੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੜੀਏ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਈਰਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਕਤ ਇਥੇ ਆ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲਵੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਵੀ ਵਿਚ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਜੰਦ ਅਤੇ ਅਵੇਸਤਾ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਕਾਫ਼ਲੇ ਪਹਿਲਵੀ ਬੋਲਦੇ ਬੋਲਦੇ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ, ਨਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਬਦਲ ਗਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਪਹਿਲਵੀ ਵਿਚ ਟਵਰਗ (ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ) ਸੀ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਟਵਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਾਵੜ ਧੁਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗਵਾਂਢੀ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਨੇ ਅਸਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਰੋਪੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ?

ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ (ਜ਼ੋਰਾਸਟਰੀ ਮਤ) ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰੇਗ ਹੋ ਕੇ ਵੱਢਿਆ-ਟੁੱਕਿਆ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਬਚ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਉੱਜੜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ। ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਕੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਸਿੱਖ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਮਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੇਸ਼ਕ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਆਸੀ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਵੱਧ ਘੱਟ, ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪਾਰਸੀਆਂ ਅਤੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੀਆ ਈਰਾਨੀ, ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਰਸੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਬੱਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਦਾਰਾ, ਰੁਸਤਮ, ਸੁਹਰਾਬ, ਇਸਫੰਦਯਾਰ, ਨੌਸ਼ੇਰਵਾਂ ਆਦਿਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਉਪਰ ਕਿੱਸੇ, ਕਸੀਦੇ ਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਚੇ ਗਏ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਠ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਖਰੀ ਦੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਵੀ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਪਹਿਲਵੀ ਅਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਇਛੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪਹਿਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ ਮੰਦਰ ਆਤਿਸ਼ਿ ਦੇਦਗਾਹ (ਅਗਨੀ ਮੰਦਰ) ਪੂਰੀ ਅਹਿਤਿਆਤ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜੋਤ ਲਗਾਤਾਰ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਹਿਜਰੀ ਕੈਲੰਡਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਦਾ ਕੈਲੰਡਰ ਲਾਗੂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਕੈਲੰਡਰ ਹੈ ਜੋ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਿਜਰੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੀਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਤਿਉਹਾਰ ਨੌਰੋਜ਼ ਹਰ ਸਾਲ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਰੋਜ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਵਾਂ ਦਿਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਸੰਤ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੰਸਥਾ ਮਰਕਜ਼ਿ ਆਦੀਆਨ (ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜ਼ਸ ਸਟੱਡੀਜ਼) ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਡਾਟ ਚਿਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਆਕਾਰ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁੰਬਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਛਪਾਈ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇਖ ਕੇ ਅਕਲ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਹ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਦੌਰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਚੱਲਿਆ? ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਦੀਆਂ। ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਸ? ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਦੀਆਂ? ਅਸੀਂ ਸ਼ੀਆ ਹਾਂ। ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਹਿਰ ਢਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰੋਂ ਇਹ ਬਲਾ ਟਲ ਤਾਂ ਗਈ ਨਾ ਆਖਰ। ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਦੀ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਆ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਜੋਂ ਦੁਖ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੁਰਕ ਸਨ। ਤੁਰਕ ਬਹੁਤ ਹਿੰਮਤੀ ਅਤੇ ਲੜਾਕੂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਵਾਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਸਫਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਰਕ ਸੁੰਨੀ ਹਨ, ਈਰਾਨੀ ਸ਼ੀਆ। ਰੂਸੀ ਆਜ਼ਰਬਾਈਜਾਨ ਕਦੀ ਈਰਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਲਚਰ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਨਾ ਉਹ ਆਪ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੜਨ ਦੇਣ। ਜਿਵੇਂ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਵੇਂ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ

ਮੁਕਾਬਲੇ ਈਰਾਨੀ, ਲੜਾਕੂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਬਚਦੇ ਬਚਾਂਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਨਾ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰ ਛੱਡੇ, ਨਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ। ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ *End justifies means* ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਅਸਰ ਜਿਵੇਂ ਯੋਰਪ ਉਪਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਪਰ ਈਰਾਨ ਦਾ ਅਸਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਿਸੇਗਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਈਰਾਨੀ ਅੱਯਾਸ਼ ਹਨ, ਸੁਸਤ ਹਨ, ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਡੋਟਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ, ਸਾਬਤ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਨਸ਼ਾ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਵਪਾਰੀ, ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ। ਬੱਸ ਜਾਂ ਰੇਲ ਦੇ ਡਬੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਜਣਾ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਜਾਂ ਨਾਅਤ ਦੀ ਸੁਰ ਛੇੜ ਦੇਵੇਗਾ, ਸਾਰੇ, ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ। ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਨੇ ਖੁਦ ਬਾਬਤ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ - ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਤੇ ਈਰਾਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣੇ ਸਿਖਾਏ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਵਰਗੇ ਗੱਪੀ ਕਿਥੇ ਮਿਲਣਗੇ? ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਟ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਲਚੀ ਤੇ ਗੱਪੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਜਿਹੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰੇ? ਉਹ ਝੂਠ ਚੰਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣੇ, ਪਿਆਰ ਰਹੇ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਗੱਪ ਛੁਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਈਰਾਨੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਸੀਂ ਗੱਪੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਗੱਪੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਗੱਪੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਵੈਸੇ?

ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਾਂ ਸਲੇਟਾਂ ਉਪਰ ਜਿਹੜੇ ਚਿਹਰੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵਿਆਪਕ ਦੁਖ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਦ ਹੈ, ਪਰ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਰੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਮੋਨਾਲਿਜ਼ਾ। ਹਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤਕ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁਖ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨਿਕਲੀ। ਦੁਖ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਦੁਖ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮਿਛਤਾਹ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਅੱਤਾਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਕਦੀ। ਹੱਸ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਕਮੀ ਪੇਸ਼ੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੁਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ? ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਕਿਉਂ, ਹਰੇਕ ਈਰਾਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਸੋਗ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੇ। ਦੇਖੋ, ਸਾਡੇ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ, ਹਸਨ, ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬਾਰੂਹ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ, ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ, ਹੱਸਣ-ਖੇਡਣ ਨਾਲ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਮਾਈਕ ਉਪਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਚ ਵਿਚ ਹਿਚਕੀਆਂ ਹਟਕੋਰੇ ਲੈਂਦਾ, ਸਭ ਸਰੋਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝੀ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ

ਦੁਖ। ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦਾ, ਰੋਣ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਇਹੋ ਗੀਤ ਗਾ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਗਾਏਗਾ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲੱਗਦੀਆਂ ਈ ਨੇ, ਹਨ ਨਹੀਂ। ਔਰਤਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਛੇਤੀ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਰਦ ਨੇ ਇਹ ਵਰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਠੋਸੀ ਹੈ। ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਔਰਤ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹੀ ਮਾਹਿਰ ਹੁਨਰਵੰਦ ਹੈ ਪਰ ਹੋ ਉਲਟ ਗਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹਨ, ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਹਨ, ਨਰਸਾਂ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈ ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਆਪਣਾ ਸਿਵਲ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮਰਦ ਖੁਦ ਇਸਲਾਮੀ ਵਰਦੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਪਰ ਔਰਤ ਉਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਐ। ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਛਿੜੇ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਹਿਲਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਮੰਨਦੀਆਂ ਨੇ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕੁੜੀ, ਕੋਈ ਔਰਤ ਮੋਬਾਈਲ ਕੰਨ ਨੂੰ ਲਾਈ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਹਣਾ ਈਰਾਨ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਲੋਟ ਕਰ ਆਇਆ ਹੂੰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਐ ਅਮੀਰਿ ਕਾਰਵਾਂ,
ਛੋੜ ਆਇਆ ਥਾ ਜਹਾਂ ਤੂ ਵਹ ਮਿਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨ ਥੀ।

ਪ੍ਰੈੱਸ ਉਪਰ ਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਉਪਰ ਸੈਂਸਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। ਸਾਲ 2003 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬੀਬੀ ਅਜ਼ਰ ਨਫੀਸੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *Reading Lolita in Tehran* ਫੋਰਬ ਐਸਟੇਟ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਦਨ, ਫਿਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਛਾਪੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜ ਮਈ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇਖਣ ਗਏ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ - ਕਿਤਾਬਖਾਨਾਇ ਮਰਅਸ਼ੀ ਨਜਫੀ। ਸੱਤ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਨਜਫੀ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਗੋਰਾ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਸੈਂਚੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਰਅਸ਼ੀ ਨਜਫੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਅਰਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਮਾਨ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ, ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਨੇ? ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਡਾਲਰਾਂ ਬਦਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮਰਅਸ਼ੀ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਠਾਣ ਲਈ - ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਵਾਂਗਾ।

ਉਹ ਅੱਠ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਕਤ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਧਨਵਾਨ ਖੁਦ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਹੱਜ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਬੱਚਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ, ਗੋਰਾ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਮਰਅਸ਼ੀ

ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾਧੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਇਤੁੱਲਾ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਸਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਧਨ ਮਿਲਿਆ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਮੇਨਗੇਟ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਖੱਲ ਉਪਰ ਉਕਰਿਆ 1300 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਕੁਰਾਨ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੇਰ ਜ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਅਸਬਦ, ਜੋ ਅਰਬੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਨਕਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਅਸਬਦ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ੇਰ ਜ਼ਬਰ ਲਾਏ ਗਏ। ਮਰਅਸ਼ੀ ਨੇ ਉਰਮਚੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕੁਰਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਿ ਬਹਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ - ਤੈਮੂਰੀ, ਤਹਿਰਾਨੀ, ਸਫ਼ਵੀ, ਔਜ਼ਾਰੀ, ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ, ਇਸਫ਼ਾਹਾਨੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਲਿਪੀ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਘੋੜੇ ਦੇ ਇਕ ਵਾਲ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਨਿੱਥ ਵਰਤਦਿਆਂ ਬੇਅੰਤ ਬਰੀਕ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਲੈਂਜ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਖੱਲ ਉਪਰ ਦਾਊਦ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਾਤੀਨੀ ਅੰਜੀਲ ਪਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ 200 ਪੰਨੇ ਹਨ ਤੇ 16 ਕਿਲੋ ਭਾਰੀ ਹੈ। ਇਥੋਪੀਅਨ, ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਆਰਮੀਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੰਜੀਲਾਂ ਹਨ। ਪਾਲੀ, ਤਿੱਬਤੀ, ਬਰਮੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਮਰਅਸ਼ੀ ਨੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੇ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਣਾ, ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬ ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ?

ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ - ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ 35 ਤੋਮਾਨ ਰਕਮ ਹੈ ਕੇਵਲ। ਕਰਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਪਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਕਤ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾਣਾ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਯਾ ਖ਼ੁਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਤੇਰੇ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ - ਮਰਅਸ਼ੀ ਨਜ਼ਫੀ।

ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਇਮਾਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਸਫ਼ਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਵਾਉ। ਸਫ਼ੀਰ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਫ਼ੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਲੈਣ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਜੋ ਜੋ ਥਾਵਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਹਨ ਦੱਸ ਦਿਉ, ਉਥੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗੇ। ਮਰਅਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕੋਈ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਤਾਜ ਮਹੱਲ ਦੇਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਅੱਜ ਤਕ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੇਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ

ਪਾਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਜਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਤੇ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਮਰਅਸ਼ੀ ਨਜ਼ਫੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਹਾਜ਼ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਪਹਿਲੋਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਫ਼ਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਛਾਪ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਮੰਗਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੈਨੂੰ ਨਾਯਾਬ ਲਿਖਤਾਂ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹੇਠ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। “ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਦੀ ਲੰਘਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਵਸੀਅਤ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਬਰ ਉਪਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਨਜ਼ਫੀ ਨੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ੁਦ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਸਨ, “ਕਿਤਾਬ 'ਚੋਂ ਜੰਮਿਆਂ, ਕਿਤਾਬ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਾਂਗਾ - ਆਇਤੁੱਲਾ ਮਰਅਸ਼ੀ ਨਜ਼ਫੀ।”

ਅੱਜ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ 31 ਹਜ਼ਾਰ ਦੁਰਲੱਭ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਫਟੇ ਤੇ ਅੱਧੇ ਅਧੂਰੇ ਵਰਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਇਉਂ ਪੇਸਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕੋਗੇ ਕਿਤੇ ਜੋੜ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ੇਡ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੱਯਦ ਮਹਿਮੂਦ ਮਰਅਸ਼ੀ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੱਜਤੁਲ ਇਸਲਾਮ (ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੀਰ ਹਾਮਿਦ ਹੁਸੈਨ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਦਿਲਦਾਰ ਅਲੀ, ਨਸੀਰਾਬਾਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ। ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਸਲਾਰਜੰਗ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਾਯਾਬ ਕਿਤਾਬਾਂ ਯੌਰਪ ਨੂੰ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕੱਲੇ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ 500 ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ। ਕਲਕੱਤੇ ਦੀਆਂ 220 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨੇ। ਆਗਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰੁੱਲਾ ਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰ ਚਾਦਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੱਵਾਲ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਕਸੀਦਾ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਨੂੰ ਕੁਫ਼ਰ ਮੰਨਦਾ। ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਬੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ।

ਵਾਪਸੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਵੇਖਿਆ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਿਵੇਂ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਹਿਮੂਦ ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ੁਦ ਅਟੈਂਡ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਮਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਇਹ ਬੱਚਾ ਸੂਖਮ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ। “ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਦੀ - ਜਾਹ ਅੱਬੂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ ਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਉਠਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ। ਅੱਬੂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਛੁਹਾਇਆ ਕਰਦਾ।”

ਬਿਨਾਂ ਦੱਸਿਆਂ ਮੈਂ ਖਲੀਲ ਗੰਬਰੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਘੰਟੀ ਖੜਕਾਈ। ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ - ਕੌਣ ? ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੱਸਿਆ। ਪੰਜ ਮਿੰਟ, ਦਸ ਮਿੰਟ, ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਲੰਘ ਗਏ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਕੀ ਮੁੜ ਜਾਵਾਂ ? ਆਖਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ - ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਮੇਰਾ ਆਉਣਾ ? ਇਹ ਗੱਲ ਐ ਤਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਹ। ਚਲਾ ਜਾਨਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਬਾਬਤ। ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਬੈਠਾ ਸੀ ਮਲੰਗਾਂ ਵਾਂਗ। ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ? ਏਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ ? ਮੈਂ ਫਟਾ ਫਟ ਘਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ, ਦੇਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਾਈ ਨਹੀਂ ਕੋਈ। ਫੇਰ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਰੂਹਾਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਸੇ ਈਰਾਨੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣਾ ਨਹੀਂ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਇਹ ਫੱਟ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਨਿਆਇਆਂ ਵਾਂਗ।

ਅਹਿਮਦ ਨਫੀਸੀ ਦੀ ਧੀ ਅਜ਼ਰਾ ਨਫੀਸੀ, ਪਹਿਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸਦਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ 1997 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਥੇ ਜਾਨ ਹਾਪਕਿਨਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਖਬਾਰਾਂ/ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੀ, ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਛਪਵਾਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਨੌਬੋਕੋਵ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਡੇਰਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਹੈ - ਗੇਡਿੰਗ ਲੌਲਿਤਾ ਇਨ ਤਹਿਰਾਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਫਿਲਮ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਤੀ ਸਣੇ ਹੁਣ ਉਹ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀਸੀ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਹੈ।

ਪਿਤਾ ਅਹਿਮਦ ਨਫੀਸੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਈਮਾਨਦਾਰ ਖੁੱਦਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਰਹੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਹਿਰਾਨ ਦੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੇਅਰ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਅਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਅਰ ਦਾ ਆਫਿਸ ਸੰਭਾਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਉਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾ ਸਿਆਣੀ ਸੀ ਨਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾ ਸਿਆਣੀ ਸੀ ਨਾ ਈਮਾਨਦਾਰ। ਪੈਂਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੇਅਰ ਤੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਉਪਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੌਰਾਨ ਫਰਜ਼ੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਟ੍ਰਾਇਲ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧੀ ਅਜ਼ਰਾ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਗਿਆ ਤੇ ਜੁੰਡਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ

ਤਾਂ ਅਜ਼ਰਾ ਨੇ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲਾ ਦੌਰ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਜ਼ਰਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ - ਮੇਅਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਤਾ ਦੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਬਣੀ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਸੁਹਰਤ ਕੁੱਲ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਲਾਫ਼ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਅੱਬੂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਫੀਸੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਖਤਮ ਹੋਈ, ਹੁਣ ਅਮਨ ਦੇ, ਸੁਖ ਦੇ ਦਿਨ ਆਉਣਗੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਹੁਣ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਲਚਲ ਦੇਖੀ ਗਈ। ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ/ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ, ਇਹ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸੇਗੀ ਨਹੀਂ, ਉੱਚੀ ਬੋਲੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਦੌੜ ਕੇ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ। ਰੋਂਦਿਆਂ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਨਫੀਸੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ ਮੈਡਮ, ਮੇਨ ਗੇਟ ਉਪਰ ਤੈਨਾਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਸ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰਖੀ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਉਹ ਬਜਿੱਦ ਸਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਹ ਤੇਰੀ ਕਰਤੂਤ ਦੱਸਣੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਮਾਫ਼ੀਆਂ-ਮੁਫ਼ੀਆਂ ਮੰਗ ਕੇ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ।

ਨਫੀਸੀ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਥੱਕ ਗਈ ਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ, ਇਕ ਕੁਲੀਗ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੱਢਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ।

ਨੋਬੋਕੋਵ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲੌਲਿਤਾ' ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1970 ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਚਟਕਾਰੇਦਾਰ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਲਚਰਤਾ ਪਿੱਛੇ ਲੌਲਿਤਾ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਾਬਤ ਸੋਚਣ ਦੀ ਉਦੋਂ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਫੀਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਸ ਦਾ ਨਫੀਸੀ ਦੇ ਘਰ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਸੀ, ਬੁਲਬੁਲ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਸਤਾਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਚੋਣਵੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਰਦੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਾਪ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕੁੜੀ ਸ਼ਹਿਰਜ਼ਾਦ ਬਚਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬੇਵਫ਼ਾ ਮਕਤੂਲ ਮਲਕਾ ਜਾਂ ਬਚ ਗਈ ਸ਼ਹਿਰਜ਼ਾਦ। ਵਿਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਕਤਲ ਹੋਈਆਂ ਬਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਵੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ

ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਈਰਾਨੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵੱਲ ਤਵੱਜੋ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਨੋਬੋਕੋਵ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਲੌਲਿਤਾ', ਨਫੀਸੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਸਤਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਫੀਸੀ ਸੋਚਦੀ - ਨੌਕਰੀਓਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਬਾਦ ਜਿਹੜੀ ਸੁੰਨ ਵਰਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਵਾਇਲਨ ਲੈ ਕੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੁਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਮੇਰੀ ਵਾਇਲਨ, ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ।

ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ਜਦੋਂ 9 ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਤੂਫਾਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਪਿਆ।

ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਡਮ ਨੇ ਬਲੈਕਬੋਰਡ ਵਿਚਕਾਰ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਕੀਰ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ - ਈਸਾਈ ਕੁੜੀ, ਸੱਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀ, ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ - ਈਸਾਈ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀ ਕੁਆਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਾਕ - ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਈਸਾਈ ਕੁੜੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਖਾਵੰਦ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ, ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ, ਸੁਰਖੀ ਬਿੰਦੀ ਆਦਿਕ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮੈਡਮ ਨੇ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ - ਮੈਡਮ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਕੁੜੀਆਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੱਸੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੰਦ ਕਰੋ ਭਾਸ਼ਣ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਨਫੀਸੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਹਿਰਾਨ ਗਈ। ਏਅਰਪੋਰਟ ਉਪਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਪਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਉਹ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਕਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਦੀ ਕੋਈ ਆਖਦਾ - ਬਸ, ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੈਰਿਸ ਮੈਚ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰੰਗੀਨ ਫੋਟੋ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਰਨੈਲ ਡੀ. ਗਾਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਡੀ. ਗਾਲ ਜਦੋਂ ਤਹਿਰਾਨ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਥਾ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸਵਾਗਤੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਫ਼ਰੈਂਚ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਡੀ. ਗਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸਨਮਾਨ ਲੀਅਨ ਆਫ਼ ਆਨਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ, ਬਾਕੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ, ਉਹ ਸੀ - ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਖਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਨਾ ਪਾਪਾ ਨੂੰ, ਨਾ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ।”

ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਅੱਯਾਸ਼। ਏਨੀ ਦੌਲਤ ਉਸ ਕੋਲ ਕਿਥੋਂ ਆਈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸੁਣਦੇ ਸਮੱਗਲਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡੇ (ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡੇ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਆਪੇ ਬਣੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਕੁਐਡ ਸਨ) ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਆ ਕੁੱਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਗਈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਆਦਿਕ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਛੁਪੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੱਤ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੇ, ਡਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਿਸ਼-ਐਂਟਿਨਾ ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਸ਼ ਲਾਉਣੀ ਅਪਰਾਧ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਏਨੇ ਇਕਾਗਰ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਡਿਸ਼ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਤਾਂ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਫਾਇਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛੁਪਿਆ ਮੁੰਡਾ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡਾ ਸਮੱਗਲਰ ਹੈ। ਕਈ ਕਤਲ ਤਾਂ ਪੈਰਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਮੁੰਡਾ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਬੀਬੀ ਤੁਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੋ ਕਿ ਮੁਸ਼ਟੰਡੇ ਜਬਰਨ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਫਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਫ਼ੀਸੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਸੌਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁੰਡਾ ਫੇਰ ਉਸੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਸਨਾਜ਼ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣ ਗਈਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ, ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ। ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਦਾ ਮੰਗੇਤਰ ਬੀਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਚਾਹ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੀਣੀ ਹੈ। ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਪਰੋਂ ਕੁੱਦ ਕੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਕੁਐਡ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਾ ਨਸ਼ਾ ਮਿਲਿਆ, ਨਾ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਕੋਈ ਸੀਡੀ, ਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਰੰਟ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਰੇਡ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ 48 ਘੰਟੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਿਥੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਫਿਰ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਕੁਆਰ-ਟੈਸਟ ਕਰੋ, ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੁੜੀਆਂ ਠੀਕ ਨੇ। ਮੁੰਡੇ ਕਿਥੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ? ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਰਿਆਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਿਨਿਕ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਹੀ ਮਿਲੀ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਘਰੋਂ ਕਿਉਂ ਆਈਆਂ? ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੱਸ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਕੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲੱਭਦੇ ਲੱਭਦੇ ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤਕ ਪੁੱਜੇ, ਉਹ ਅੱਧਮਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਈਰਾਨੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਜਲਦੀ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਠੀਕ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣ ਬਾਦ ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਖਾਲਸਈ ਕੋਡ ਆਫ ਕੰਡਕਟ' ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਬੰਦ, ਆਪਣੇ ਬੰਦ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ। ਨਾ ਨੱਚਣਾ ਹੈ ਨਾ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਖੇਡਣਾ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਦਾ ਬਾਸੀ ਲੱਚਰ ਸੰਗੀਤ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗੀਤ। ਗੁੱਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖੋ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਰੁਚੀ ਤਿਆਗ ਦੇਣ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਫ਼ੀਸੀ ਆਪਣੇ ਖਾਵੰਦ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੇਟ ਅੱਗੇ ਭੀੜ ਸੀ ਤੇ ਜਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨੇਤਾ ਤਿਲਗਾਨੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਿਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿਜ਼ਬੁੱਲਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ। ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹਨ ਪਰ ਹਿਜ਼ਬੁੱਲਾ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਰੱਬ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਇਨ-ਬਿਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ, ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਪਿੱਟ ਰਹੇ ਚੀਕ ਰਹੇ ਸਨ - ਅੱਜ ਦੁਖਦਾਈ ਦਿਨ ਹੈ, ਅੱਜ ਤਿਲਗਾਨੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਲੱਖ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਆਖ ਕੇ ਮਾਰੇ, ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਸੈਂਸਰ ਸੀ। ਆਇਤੁੱਲਾ ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ - ਅਸੀਂ ਰੂਲਿੰਗ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ...ਗਲਤੀਆਂ ਕਿਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ? ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨਫ਼ੀਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਚਿੰਤਕ ਥਿਓਡੋਰ ਅਡੋਰਨੋ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਵਾਇਆ - ਸਰਬੋਤਮ ਸਦਾਚਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਚੈਨ ਰੱਖੇ।

ਐਮਨੈਸਟੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਜੁਲਾਈ 1982, ਜਿਲਦ XII, ਨੰ. 7 ਤੋਂ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ: ਨਾਮ - ਉਮੀਦ ਗਰੀਬ; ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ 9.6.1980; ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਥਾਂ - ਤਹਿਰਾਨ; ਕੈਦ - ਕਜ਼ਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤਹਿਰਾਨ; ਦੋਸ਼ - ਪੱਛਮੀ ਆਦਤਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ, ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦੇਰ ਤਕ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਸਿਗਰਟ ਪੱਛਮੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਖੱਬੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ; ਕੈਦ - ਪਹਿਲੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ, ਫੇਰ ਮੌਤ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ - ਦੋਸ਼ੀ 'ਤੇ ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ 'ਤੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ; ਸਾਲ 1980 ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ। ਉਮੀਦ ਗਰੀਬ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਸੀ 2 ਫ਼ਰਵਰੀ 1982, ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।

ਜਦੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼

ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ - ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਸਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਨਿੰਦ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੁਰਕੇ ਵਕਤ ਬੜੀ ਦਿੱਕਤ ਆਈ। ਜਬਰਨ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਵਿਰੁੱਧ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ। ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਨੇ 1936 ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਪਹਿਨਣਾ ਔਰਤ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੌਲਵੀ ਬੇਚੈਨ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਬੁਰਕਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਇਹ ਇਸਲਾਮਿਕ ਗਣਰਾਜ ਹੈ? ਨਫ਼ੀਸੀ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਨਾਨੀ ਮਰਨ ਤਕ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਬਥੇਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਬਰਨ ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਨਫ਼ੀਸੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤਾ ਕੋਕ ਪੀਂਦਾ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਐਲਾਨੀਆਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਲੱਗਦਾ ਦੋਸਤ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਤਰੀਕੇ ਮਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਤਾਸਕੀ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਵਾਈਟ ਗਾਰਡ, ਸਿਉਂਕ ਤੇ ਚੂਹੇ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ?

ਖੁਮੀਨੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ਲਾਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਦਬਦਬਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਕਾਮਰੇਡ ਦਾਨਿਸ਼ਗਾਹ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼, ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ ਬੈਠੇ ਓ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦਲੀਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰੋ, ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਓ ਤੇ ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਤਕੜੇ ਹੋ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰੋ ਇਕ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਕੁੱਤੇ ਨੇ, ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਨੇ ਸੱਯਦ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ਼, ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਗੇ? ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਕਰੋ। ਹਮਲਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਣੇ।

ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨੇ, ਤਾਂ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ - ਜੇ ਬੁਰਕਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਣਾ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ। ਫੇਰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਰਕਾ ਨਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਸਦਾਚਾਰਕ-ਸਕੂਐਡ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ, ਚਿੱਟੀ ਟੋਯੋਟਾ ਕਾਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜੁਆਨ ਤੇ ਇਕ ਔਰਤ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਬੁਰਕਾ ਦੇਖਣ, ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਬਾਗ਼ੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੌਦਾ ਦਿੰਦਾ ਦਿੱਸੇ, ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਕਰੋ, ਛਿਅੱਤਰ ਕੋੜਿਆਂ ਤਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਉ।

ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਈਰਾਨ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਈਰਾਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਹੋਣਗੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਲ ਲੁੱਟੇ, ਫੇਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਮੰਦਰ ਲੁੱਟੇ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਬੋਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਨਫ਼ੀਸੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ - ਅੱਬਾ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰਦੌਸੀ ਤੇ ਰੂਮੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਇਤਿਹਾਸ ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਘਾੜਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਿੱਥ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਘਰ ਉਹੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੂਮੀ ਨੇ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੇ ਘੜਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਫੇਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਐਤਕੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਧੀਕ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਫਿਕਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੂਮੀ ਅਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਾਡਾ ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਦੇਸ ਜਿਹੜਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਉਜਾੜਿਆ, ਫਿਰਦੌਸੀ, ਰੂਮੀ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੇ ਫੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਫੇਰ ਉਜੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਦਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਪਰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਓ ਖ਼ੁਦ ਦਰਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਖ਼ੂਹ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰੋਗੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ, ਅੰਨ੍ਹਾ ਖ਼ੂਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਵੀ ਝਾਤ ਮਾਰੇਗਾ।

ਨਫ਼ੀਸੀ ਆਖਦੀ ਹੈ - ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਨਾ ਜਾਣਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਚਾਰ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਾਂ, ਹਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਨਫ਼ੀਸੀ ਹਾਰ ਗਈ। ਚੁੱਪ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਦੀ ਮਾਡਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਠੀਕ ਹੈ ਮੈਂ ਜਿੱਤੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਬਤ ਕਰੋ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਰੀ ਹਾਂ। ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਬੰਦਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਰਿਪਬਲਿਕ ਆਫ਼ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਹਾਂ ਅਜੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਬੂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਇਰ ਅੱਬਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਫ਼ੀਸੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ, ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਮਿਲੇ, ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ, ਨਸਰੀਨ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਦ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਿਆ ਪਿਛਲਾ ਸਮਾਂ। ਨਸਰੀਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਬਣਾਂ ਸਣੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੰਡਦੀ ਫੜੀ ਗਈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ ਸਰਕਾਰ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਪਿਆਸੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਈ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ, ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਔਰਤ ਲਿਆਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਦੀ ਖੱਬੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਦੌੜੀ ਫਿਰਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਗਾਰਡ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈ, ਰੋਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਧਰਮੀ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅਸਰ ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ, ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਰਤਾਅ ਠੀਕ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਕੈਦ ਘਟਦੀ ਘਟਦੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆ ਗਈ ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਾ ਮੈਂ ਪਰੋਬੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਂ, ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਐ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਾਸ ਅਟੈਂਡ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹੋਮਵਰਕ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਸੀ। ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਫੇਰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਡਮ।

ਈਰਾਕ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਈਰਾਕੀ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਰਾਕੀ ਕਾਫ਼ਰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਲਾਸਾਂ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ, ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਹੋ ਗਿਆ, ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ - ਮੌਤ ਨਹੀਂ; ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਰੱਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਮੂੰਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਚੁੰਨੀਆਂ ਲਪੇਟ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਐਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਐਨੇ ਖ਼ਸਮਾਂ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਠੀਕ ਹੈ; ਅੱਲ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹੈ, ਭੁਗਤੇ ਹੁਣ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਹਰੇਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਚਲਣੀ ਦੇ ਫਤਵੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹੈ ਰੱਬ। ਹੁਣ ਸ਼ਹੀਦ ਉਹਦਾ ਚਾਲ-ਚੱਲਣ ਠੀਕ ਕਰਨਗੇ।

ਜਿਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਸਰੀਨ ਰਹੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਹਤਾਬ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਮਾਹਤਾਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਨੇਕ-ਚਲਣੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲੀ। ਜਿਸ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਰਦ ਹੋਣ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ ਮੈਡਮ ਕਿ ਉਥੇ ਨੇਕ-ਚਲਣੀ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲਈ ਨਫ਼ੀਸੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਗਈ। ਦੇਖਿਆ ਈਲੀਆ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *Four Quartets* ਪਈ ਹੈ, ਚੁੱਕ ਲਈ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਉਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਵਾਕ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀਦਾ ਹੈ, ਬੰਦ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਟਿਕੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਨ :

At the still point of the turning world

Neither flesh nor fleshness

Neither from nor onwards

At the still point, there the dance is.

(Burnt Norton)

ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਹਾਈਆਂ ਦਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪੱਧਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਬਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਾਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਬਖ਼ਤਰਾਨ। ਬਹਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਈਆਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਦਫ਼ਨ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦੀ ਕਬਰ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਥਾਂ ਉਪਰ ਪਬਲਿਕ ਟਾਇਲਟ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਖੁਮਾਨੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਯੁੱਧ ਇਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੌੜ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਮਰਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਕਬਰ ਨਾ ਸਹੀ, ਬਾਪੂ ਦੀ ਸਹੀ।

ਈਰਾਕ ਨਾਲ ਛਿੜੀ ਜੰਗ ਨੇ ਈਰਾਨ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਲੱਖ ਈਰਾਨੀ ਮਰੇ। ਇਲਕਲਾਬੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਹੱਤਾਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਝਣਾ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਲੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਈਰਾਕ ਵਿਰੁੱਧ, ਜੋ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਆਖਰ ਜੰਗਬੰਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ - ਅਮਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੁਝਾਰੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਰ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਜੰਗਬੰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਖੁਮੀਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 40 ਦਿਨ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੋਗ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੀ ਹੋਇਐ ? ਮਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੱਸਿਆ, ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ - ਗਲਤ ਖ਼ਬਰ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਮਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਥੋੜਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਚਾਦਰ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜੀਬ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊਸਟਾਰ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸੈੱਲ (ਕਾਲ ਕੋਠੜੀਆਂ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਆਏ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਉਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਆਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੀ ਖੂਹੀ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਲਿਆ ਦੇਣਾ। ਲੱਕੜੀ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਣਾ ਤਾਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਚਾਕੂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਖ਼ੈਰ, ਜਦੋਂ ਖੁਮੀਨੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਂਦੀ ਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭੀੜ ਉਸ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਚਾਦਰ ਉਤਰ ਗਈ ਤੇ ਤਾਬੂਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੁਮੀਨੀ ਦੀ ਇਕ ਨੰਗੀ ਲੱਤ ਲਮਕਦੀ ਦੇਖੀ ਗਈ। ਤੁਰੰਤ ਗਾਰਦ ਨੇ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਲਾਸ਼ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਤਹਿਰਾਨ ਲਿਜਾਈ ਗਈ ਤੇ ਕਫ਼ਨ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਖੁਮੀਨੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨਤਗ ਨੂਰੀ ਹੁੱਜਤੁਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਰੜਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਕਫ਼ਨ ਲਾਗੇ ਆਉਂਦੇ ਬੰਦੇ ਉਪਰ ਬਖਸ਼ਦਾ। ਆਖਰ ਇਉਂ ਰੁਹੇਲਾ ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਰੁਹੇਲਾ ਖੁਮੀਨੀ ਮਾਇਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰੂਹ। ਖੁਮੀਨੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਇਤੁੱਲਾ ਖ਼ਾਤਮੀ ਨੇ ਇਸ ਛਾਂਟਾ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਟੈਕਸੀ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਿੱਡੇ ਕਿੱਡੇ ਫਰਾਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੈਗੰਬਰ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਵੀ ਇਵੇਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਿਤੇ। ਅਸਮਾਨ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ ਨਾਅਰੇ - ਇਮਾਮ ਖੁਮੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਚੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ-ਬਿਆਣੇ ਲੋਕ ਚੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ

ਦੀ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਨਫੀਸੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਤਾ ਲੱਗੈ ਤੂੰ ਵੀ ਜਨਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਹਿਰਾਨ ? ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ - ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਬੀਬੀ ! ਨਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ। ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਥੋੜਾ ਦਿਸਣਾ ਹੈ ਉਸ ਜਨਾਜ਼ੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ।

ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਅਸੀਂ ਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਆਂ, ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਹਰ ਸ਼ੱਕੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵਕ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਭਾਵਨਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੁਨਰ ਹੈ।

ਖੁਮੀਨੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਦੇ ਦੋਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਚੀਆਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਕਾਰਫ਼ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਾਮੁਕ-ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਤਾ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਈਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਟਾਕੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਭੁੱਲਣ ਦੇਵੇ। ਨਫੀਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਕੀ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਦੀ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ ? ਉਹ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਪਾਇਆ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੀ ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਗਲ ਦੀ ਟਾਕੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰੇ, ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂ ਗੀਤ ਸੁਣੇ ? ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਜੇ ਉਹ ਆਮ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਲਾ ?

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਪੈਟਰੋਲ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾਈ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਮੁੰਡਾ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਭੇਜਦਾ। ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਬਾਦ ਫਿਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਸੰਗਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਪੀਪੀਆਂ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਗੇਟ-ਕੀਪਰਾਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧਵੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਲਾਟਾਂ ਵਿਚ ਵਰੋਲਾ ਬਣਿਆ ਦੌੜਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਕਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ, ਝੂਠ ਸੁਣੀ ਗਏ ਅਸੀਂ, ਦੇਖੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਾ ਮਾਤਮੀ ਜਲੂਸ, ਨਾ ਤਕਰੀਰਾਂ, ਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ, ਨਾ ਗੁਲਦਸਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਨਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ। ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ - ਕਲਾਸਾਂ ਆਮ ਵਾਂਗ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਕਲਾਸਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।

ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਬਤ ਅਕਸਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੱਸੀ

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਨਾ ਬੋਲੀ, ਕਿਉਂ, ਇਕ ਕਿਉਂ ? ਚਾਹੇ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੋਵੇ ਚਾਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਨਸਰੀਨ ਬੋਲੀ - ਚਾਰ ਕਿਉਂ ? ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿਕਾਹ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਾ ਲਏ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 99 ਸਾਲ ਦੀ ਅਉਧ ਤਕ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਨਿਕਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਫਸਨਜਾਨੀ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਟੈਂਪਰੇਰੀ ਨਿਕਾਹ ਕਰਵਾਉਣੇ ਵਾਜਬ ਹਨ ਤਾਂ ਈਰਾਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਵਧੀਕ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਤੇਰੇ ਇਹ ਸ਼ਰੱਈ ਸੁਧਾਰ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਨੇ ?

ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਂਗਾ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 9 ਸਾਲ ਸੀ, ਬਾਦ ਵਿਚ 13 ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਪਿੱਛੋਂ 18 ਸਾਲ। ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਜੁਆਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਬਣੀ, ਉਸ ਵਿਚ 6 ਔਰਤਾਂ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਅਤੇ ਅੱਥਾ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ - ਅਸੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਵਧੀਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਧੀਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹੱਕ ਵੀ ਖੁੱਸ ਜਾਣਗੇ।

ਈਰਾਨ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣੀਆਂ। ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਕ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਨਫ਼ੀਸੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਉਪਰ ਕਾਫ਼ਰ ਅਤੇ ਬਦ-ਅਖ਼ਲਾਕ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਿਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਨਫ਼ੀਸੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ - ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਸਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਖੁੱਦਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਇਸ ਵਕਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 48 ਬੱਚੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨਨ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੰਦੀ, ਜਦੋਂ 18 ਸਾਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ, ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਰਾਜ-ਪਲਟੇ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਕਤ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਈਰਾਨ ਫਿਰ ਸੁਹਣੇ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੋ ਈਰਾਨ ਬੋੜਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰੂਸ ਬੁਰਾ ਕਦੋਂ ਲੱਗਾ ? ਇਹ ਉਹੀ ਰੂਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਲੋਕ ਕਥਾਏ (ਹਿੰਦੀ), ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ ਛਪਾਈ, ਗ਼ਜ਼ਬ

ਕਾਗਜ਼, ਸਚਿੱਤਰ ਤੇ ਸਖਤ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਮੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੂਸੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਧਰਮੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ, ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਏ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਬਰੀਕ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੰਗ ਰਹੀ ਤੇ ਅੱਜ ਤਕ ਹੈ, ਉਹ ਮਾੜਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ? ਜਿਸ ਥਾਂ ਸਖਤੀ ਦਾ ਵਧੀਕ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ, ਉਥੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਸੂਖਮ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆਂਦੇ।

ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਈਰਾਨ ਕਲਚਰ ਹਾਊਸ ਬੇਜਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸਰਗਰਮ ਹੋਵੇ। ਈਰਾਨ ਕਲਚਰ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਮੰਗੋ, ਖਾਮੋਸ਼, ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਗਵਾਉ, ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ।

ਰਿਚਰਡ ਫਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਪਰਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਪੁਰਾਣਾ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗਿਰਗਿਸ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਉਪਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਮਨੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਖੁਦਵਾਉਂਦਾ ਹੈ - ਜੋ ਲਿਖਵਾਇਆ, ਸੱਚ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਣਾ। ਜਿਵੇਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ - ਮੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਗੱਪੀ ਹਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਗੱਪੀ ਕਹਿਣਗੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਹਾਂ। ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਪੂਰਾ ਗੱਪੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਬੰਦਾ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੈ, ਗੱਪ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕੌਣ ਕਰਦੈ ? ਬਾਦ ਦੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਜਰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਹਣੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਕੰਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਗੱਪ ਹੈ। ਅਵੇਸਤਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕੱਢ ਲਉ, ਉਲਟ ਅਰਥ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣਗੇ ਰੱਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਜਾਮ ਦੇ ਹਨ, ਕਹਿਣਗੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਇਰ ਕਸੀਦਾਕਾਰ ਸਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ; ਫੇਰ ਸੂਫੀ ਆਏ, ਕੰਮਚੋਰ, ਸੁਸਤ, ਨਸ਼ੇੜੀ; ਫੇਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਆਏ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ, ਲੁੱਚੇ ਲਫੰਗੇ। ਤਿੰਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਕਲਚਰ ਖਰਾਬ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਤਿੰਨੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ - ਕਹਿਣਗੇ ਅਸੀਂ ਈਰਾਨੀ ਹਾਂ। ਚਾਹੇ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ, ਗਰੀਬ ਹੋਣ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਆਖਣਗੇ ਇਹੀ - ਅਸੀਂ ਅਮੀਰ ਈਰਾਨੀ ਹਾਂ। ਈਰਾਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਮੀਰ, ਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਅਮੀਰ ਹੈ।

ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਲਾਮ!

ਲਾਲੀ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ

ਕਈ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ। ਖਾਲੀ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਲਿਖਾਂ? ਜੀਹਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਲੋਕ ਵਰਕਿਆਂ ਦੇ ਵਰਕੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਟੈਗੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੋ ਰੱਬ ਨਾਲ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਲੜੀਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਛੁਹਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਣੇ ਦੋਸਤ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਲਿਖ, ਉਹ ਆਸਵੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲਿਖ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਕਿਉਂ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰੋ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖ।

ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2004 ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ ਛਾਪੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਾਲੀ ਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਲ 1968 ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਿੰਡੋਂ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ, ਪ੍ਰੀ-ਮੈਡੀਕਲ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਚੁਆਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇਹ ਛੋਕਰਾ ਦੇਖਦਾ, ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋਮਪਾਲ ਰੰਚਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਨੂਰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ...ਯਾਨੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਜੂਬੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਐਲ.ਪੀ. ਮਸ਼ੀਨ ਚੱਲਦੀ ਦੇਖੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੂਲ ਘੁੰਮਦੇ ਦੇਖੇ...ਦੂਰੋਂ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪਰ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਮਨਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ।

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਵਾਕ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। *ਚੱਖੇਰ ਬਾਲੀ* ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - ਬੰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖੀ ਗਿਆ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ, ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਾਂਗੇ, ਐਤਵਾਰੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ। ਟੁੱਟੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ (ਨਾਵਲ) ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਹਟਿਆ, ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਚੀ ਗਿਆ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦਿਲ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲ, ਸਖ਼ਤ ਲੋਹਾ ਤਾਅ, ਫਿਰ ਹਥੜੇ ਨਾਲ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਂ ਜਾਈਂ, ਆਪੇ ਕੋਈ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਓ ਇਹ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ *ਚੱਖੇਰ ਬਾਲੀ*।

ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਗੱਲ ਬਣੇ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਮਨ ਉਪਰ ਉਕਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹਾਜ਼ਰ, ਸੋ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁੱਤਰ ਦਿੱਸ ਪਵੇ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਉਦਾਲਕ ਅਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਵੇਤਕੇਤੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਤੂੰ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕੇ ਸੋਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਉਲਟ ਕਰ, ਸਿਰਫ਼ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਜਾਣ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ।

ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਭਰਤੀ ਅੰਬਾਲੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਬੱਸ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੈਠ ਗਿਆ - ਸੋਚਦਾ ਗਿਆ, ਭਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਣੈ ? ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਲੜਾਈਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੂੰਗਾ। ਜੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਠੀਕ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਈ ? ਜੇ ਬਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਵੇਲੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਹੁਣ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਸਪੀਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ, ਹੁਣ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਉਹ ਸਪੀਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਟੈਸਟ ਲਿਆ। ਕੱਦ ਭਾਰ ਪਰਖੇ ਨਾਪੇ। ਸਭ ਠੀਕ। ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫਿੱਟ ਹੈਂ। ਲਿਆ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਖਾ। ਮੈਂ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਦੇਖੇ। ਅਫਸਰ ਬੋਲਿਆ - ਤੂੰ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈਂ, ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਉਮਰ। ਜਾਹ, ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਦ ਆਈਂ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਾ, ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਨੈਂ ? ਮੈਂ ਬਬੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੇਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਊਂ ਜੋ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ? ਪਰ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਈ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ।

ਪਾਠਕ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਜੀਤ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਆ ਉਤਰੇ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਉਪਰ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਮੰਗੇ। ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਲਾ ਮੈਂ ਲੈਨਾਂ, ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ, ਅੱਠ ਆਨੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਣਾ ਖੇਡ ਨਈਂ। ਪਰ ਚਲੋ ਅਠੱਠੀ ਓ ਸਹੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਆਇਆ, ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕੋ ਸਾਈਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਜੀਤ ਆਰਟਸ ਵਿਚ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਲੱਗਾ, ਇਥੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਦੁਆਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਲਾਲੀ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਪਟਿਆਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬਹੇੜਾ

ਰੋਡ ਘੱਟ ਈ ਆਉਂਦਾ, ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੰਗੀਨੇ ਦੋ ਮੰਗੀਨੇ ਬਾਦ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਭਾ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਛੇ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਲੈਂਡ ਸੀਲਿੰਗ ਐਕਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਉਸੇ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੀਲਿੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਪੁਆ ਕੇ 200 ਏਕੜ ਬਚਾ ਲਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਉੱਚੇ ਥਾਂ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਕਿਲ੍ਹਾ। ਅਸੀਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਪ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੇ। ਦਾਲ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀ, ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ। ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤਦਾ। ਇਸ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਪਰ ਇਕ ਤਹਿ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਿਛਾ ਕੇ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਸਾਡਾ ਕੁਕਿੰਗ ਰੇਂਜ, ਇਹੀ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ। ਇਕ ਸਟੋਵ, ਚਾਰ ਕੋਲੀਆਂ, ਚਾਰ ਗਲਾਸ, ਅਜੀਤ ਹੱਸਦਾ - ਸਮਾਜਵਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਇੱਕੋ। ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ - ਉਹਦਾ 'ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ' ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਜੋਕਾ ਸਿਧਾਰਥ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ., ਦਿੱਲੀ ਦੱਖਣ ਘੁੰਮਿਆ ਹੋਇਆ। ਬੰਬਈ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੀ ਵੀ ਥਾਹ ਪਾ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਰਚਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕਾ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ; ਲਾਲੀ, ਇਹ ਸੁਰਜੀਤ ਐ, ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਚੱਲ ਕਵੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਚੱਲੀਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਜੀ, ਪੈਦਲ ਈ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਨਹੀਂ, ਕਥਾ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ। ਸਦਾ ਕਥਾ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਰਿਹਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ, ਨਾਵਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਉਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਲੋਰਕਾ, ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼, ਸਾਰਤਰ, ਕਾਮੂ ਓਥੋ ਇਉਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਮੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਬੈਂਖਤ, ਨੇਰੂਦਾ, ਪਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ, ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਮਿਲੇ। ਲਾਲੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਵਾਕ ਕਵਿਤਾ, ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਵਿਨੋਦ ਨਾਲ ਜਗਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਜਿਥੇ ਸੁਪਨਾ, ਅਸਲੀਅਤ, ਦੇਸ਼ ਬਿਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੂਣੀ ਬਾਲ ਲੈਂਦਾ, ਕਿਤੇ ਸਿਵਾ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ, ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰਾਂ ਵਿਚ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਤਰ ਕੋਲ ਮੋਹਨਜੀਤ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਰਜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ :

- ਕਿਉਂ ਬਈ ? ਕਬਰਾਂ 'ਚ ਪੈਣ ਲੱਗੇ ਓ, ਉਏ ਕਬਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਬਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਈ ਜਗਾ ਦਿਓ...। ਬੱਤੀ ਜਗਾਈ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਲਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਖੜੇ ਹਨ - ਸਟੋਵ ਬਾਲ ਕਵੀ, ਤੱਤਾ ਪਾਣੀ ਧਰ, ਅਲਖ ਜਗਾਈਏ, ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ ਰਾਤ।

ਪੜੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪੇ ਕੁਛ ਹੈਂ ਦੀਏ ਯੇ ਟੂਟੇ ਹੂਏ
ਇਨ੍ਹੀਂ ਸੇ ਕਾਮ ਚਲਾਓ, ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ ਰਾਤ।

- ਇਹ 1967 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ। ਓਦੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੂੰ, 20 ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਏਹੀ ਸੀ। ਫਿਰਾਕ ਗੋਰਖਪੁਰੀ ਦੀ ਉਦਾਸ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਲਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਖਬੀਰ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਓਥੋਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚੌਰਸ ਰਾਤ ਤੱਕ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਗੱਲ ਬੰਬਈ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ, ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬੰਬਈ ਆਈ, ਫਿਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਤੇ ਗੱਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈ, ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮਧੂਬਾਲਾ, ਮਧੂਬਾਲਾ ਤੋਂ ਮੈਰੇਲਿਨ ਮਨਰੋ ਤੱਕ, ਮਨਰੋ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੱਕ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਤੱਕ, ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫਿਲਮ *ਗ੍ਰੇਟ ਡਿਕਟੇਟਰ* ਤੱਕ, ਗਲੋਬ ਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਿਟਲਰ ਤੱਕ, ਓਹੀ ਫੁੱਟਬਾਲ ਉਡਿਆ, ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਬਣ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਇਉਂ ਸਵੇਰ ਹੋਈ, ਲਾਲੀ, ਕਬਾ ਦੇ ਉੱਡਣ ਖਟੋਲੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਾ ਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਜਹਾਨ ਦਿਖਾ ਲਿਆਇਆ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ *ਦਸ ਸਪੇਕ ਜ਼ਰਦੁਸਤ* ਦਾ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਲੈ ਆਇਆ : ਜ਼ਰਦੁਸਤ ਨੇ ਕਹਾ ਥਾ, ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਚੇਤਾ, ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬੀ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਮਹਾਂਨਗਰੀਆਂ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਇਕ ਛਿਣ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ...।

ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਤਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?

- ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਾਂ, ਮੇਰੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਖੜਾ, ਕਹਿੰਦਾ ਦਿਖਾ ਖਾਂ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ? ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬੇ ਖੜੇ ਐ।

ਲਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮਾ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਾਮ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ। ਜਦੋਂ ਲਾਲੀ ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਗਿਆ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਵਰਗਾ ਲਿਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਈਂ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲੀ, ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜਦਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਨਵੀਆਂ ਨਵੇਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਘਰ, ਮੋਹ ਭਰੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਹੱਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਚੰਚਲ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਿਹੇ ਹਾਸੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜਦਾਂ, ਕੱਚ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨ ਰੰਗਾ ਪਾਗਲ

ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਐਲ.ਪੀ., ਯਹੂਦੀ ਧੁਨਾਂ (ਜੀਊਇਸ਼ ਮੈਲੋਡੀਜ਼)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੀਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

X

X

X

ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਲਾਲੀ ਦਾ ਪਾਪਾ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਓ ਬਈ ਮੁੰਡਿਓ ? ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹਾਂ ਜੀ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਟਿਆਲਾ ਦੇਖਿਆ ? ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। - ਕੀ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ? ਉੱਤਰ - ਮਾਲ ਰੋਡ, ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਾਗ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ, ਅਦਾਲਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮੋਤੀ ਮਹਿਲ। ਫਿਲਮ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਸ ਪਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਦਿਉਗੇ। ਪਾਸ ਹੋਣ ਜੋਗੇ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਸਮਝਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹਾਂਗਾ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ। ਪਟਿਆਲਾ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਠੀਕ ਐ ? ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ ਰਾਜਦਾਂ, ਬੇਦਾਰ, ਦਲੀਪ ਟਿਵਾਣਾ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ, ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ। ਮਿਲਾਂਗੇ ਉਸਤਾਦ ਬਾਕਰ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ, ਕੰਵਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਯਮਲਾ ਤੇ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣੇ ਨੂੰ। ਭਲਵਾਨ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ। ਇਕ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੀਰ ਕਿਸ ਨੇ ਗਾਉਣੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਸੀਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਹੀਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਸੁਣੇ ਇਹ ਨਾਮ ਕਦੀ ? ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਸਿਵਾਇ ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਸ ਕੰਡਕਟਰ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪਾਠ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ - ਰਿਕਸ਼ੇ, ਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਬਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਆਂਗਾ। ਪੈਦਲ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਲੇਗਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਐ ? ਗੁੰਗਿਆਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। ਪੱਚੀ ਤੀਹ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਉਸ ਲਈ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਨੌਕਰ, ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ - ਜਦੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਥਕਦਾ ਈ ਨਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ।

ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਈ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਅੱਜ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਰੜ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਮਰਹੂਮ ਸ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ 1985 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ, ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ - ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਾਲਜ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ - ਉਹੋ ਅੱਜ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲੇ - ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜੇ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣੇ, ਕਾਲਜ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਕਾਲਜ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਇਥੋਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਆਉ ਅੱਜ ਇਕ ਗੇੜਾ ਲਾਈਏ।

ਮੈਂ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ? ਖੂਬ

ਹੱਸਿਆ - ਉਏ ਇਹ ਕਾਲਜ ਬਣਾਇਐ ਕਿਸੇ ਨੇ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੱਕ ਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਇਹਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰੋ, ਕਾਲਜ ਕਿਹਾ ਕਰੋ। ਐਂ ਕਹਿਣ ਨਾਲ, ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਨਾਲ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਬਣ ਜਾਇਐ ਕਰਦੈ ? ਚੀਫ਼ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਅੰਦਰ ਆਉ ਜ਼ਰਾ। ਆਹ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੀਲਡਾਂ, ਕੱਪ ਅਤੇ ਟਰਾਫੀਆਂ ? ਕਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ। ਦੱਸੋ, ਕਾਨਸ 'ਤੇ ਬਚੀ ਹੈ ਕੋਈ ਥਾਂ ? ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਕਦੇ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖੇਡਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ, ਸੋ ਹਾਕੀ ਦੀ ਕਪਤਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੇ, ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹੀਏ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਪ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਗਲਿਆਂ ਨੂੰ।

ਟੀਮ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇਖੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਸਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ? ਹੱਸ ਪਿਆ - ਠੀਕ ਸਨ, ਟੀਮ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ, ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਟਰੇਨ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਝਰਨਾ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦਾ, ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਹੱਸਦਾ। ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਚੈਖਵ ਦਾ ਵਾਨਕਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕ ਹਨ : ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ 'ਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਟ੍ਰੀ ਵੱਢਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਦਰੱਖਤ ਵੱਢਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਠੰਢ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਦਾ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਖੂਬ ਹੱਸਦਾ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ।

ਵਲਦਾਰ ਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ - ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦਗ਼ਦੀਆਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਦਾ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਪਾਠਕੋ, ਮੇਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇਖਦਿਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਈਏ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਥੱਪੜ ਵੀ ਜੜ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਡਰ ਤਾਂ ਕੀ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦੇ। ਮੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਜਿਹੜਾ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੰਗਤਪੁਰਾ ਸੀ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਾਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹੀਆ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਲਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ? ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਕੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਬਸ, ਇੰਨੀ ਕੁ ਗੱਲ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ - ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰੱਖਿਐ ਜੁਆਕਾਂ ਨੇ ਬਈ ਲਾਲੀ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਐ, ਬਈ ਇਹਦੇ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਈ ਨਹੀਂ ਕੋਈ। ਕੋਈ ਵਰਕਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉ ਤਾਂ ਸਹੀ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹਲਚਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ ਨੇ ਇਹ

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਛੋਕਰੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨਾਂ ਛੱਡੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਖੱਪਖਾਨਾ। ਇਹਨੂੰ ਜੀਪ ਲੈ ਦਿੰਨਾਂ। ਕੁੱਤੇ ਰੱਖੇ ਠਾਠ ਨਾਲ। ਪੰਜ ਚਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਕਰੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ। ਦਾਰੂ ਦੂਰੂ ਪੀ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਅਕਲ ਤਾਂ ਆ ਜਾਏ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਇਹਨੂੰ। ਜਿਧਰ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਰਨ, ਆਹ ਜਾ ਰਿਹੈ ਬਈ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲਾਲੀ।

ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਵੀ ਸੀ। ਦਫਤਰ ਨੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ (ਲਾਲੀ) ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ, ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਰੱਖਣੈ, ਐਵੇਂ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇਗਾ ਕਿ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੁਲਾ ਲਉ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਐਕਸਪਰਟ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਰੁਕਦਾ ਕਦੋਂ? ਇਕੱਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ; ਜਰਮਨ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਕੱਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼, ਮਿਊਜ਼ਕ, ਫੋਕ। ਨਾਰੰਗ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਆਏਗਾ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਜਾਏਗਾ। ਜਦੋਂ ਜੱਜਮੈਂਟ ਹੋਈ, ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਰਦਿਲਜੀਤ। ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਇਹਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਯੋਗਤਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਨਾ, ਜਿਥੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਸਖਤ ਕਰੇਗਾ, ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਦਿਉ ਫਾਈਲ, ਦਸਖਤ ਕਰੀਏ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਟ ਕਚਹਿਰੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਖੜਕਾਇਆ।

ਮੈਂ ਹਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਹੱਸ ਪਿਆ - ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਪੁਆਰ ਅਤੇ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਨਾਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੱਕੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਸਨ, ਸਿਰੇ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ। ਐਡਹਾਕ ਨੌਕਰੀ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ।

ਲਾਲੀ ਜਾਇਨਿੰਗ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣ ਗਿਆ ਮੁਖੀ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਓ ਨਾ ਬਈ ਲਾਲੀ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੇਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਮਾਲਕ ਨੌਕਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ।

ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਣਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ?

ਲਾਲੀ - ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾ ਕੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣੈ।

ਗਿੱਲ - ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਆ ਜਾਏ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟੋਕੇਗਾ।

ਇਉਂ ਲਾਲੀ ਉਮਰ ਭਰ ਮਾਲਕ ਰਿਹਾ।

ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਗਿੱਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਪੁੱਛਿਆ - ਲਾਲੀ ਕਿਥੇ ਐ? ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਤੂੰ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੈਂ ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੈ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਫਿਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?

ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ.ਸੀ. ਕੋਲ ਲਾਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ, ਦੱਸਿਆ, ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ ਫਜ਼ੂਲ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਵੀ ਲਾਲੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆ ਕਰ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਅਕਲ ਆਏ। ਲਾਲੀ ਜਿਥੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੀ ਹੈ।

ਹਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ - ਲਾਲੀ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਯੱਕੜ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ? ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮਰ ਜਾਣ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀ ਪੀ ਕੇ। ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਨਾਂ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨਗੇ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਾ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਦਸ ਮੀਲ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਹੋਵੇ, ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ।

ਸਰਦਾਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਆਖ ਦਿੰਦਾ - ਕਿਉਂ, ਚਟਣੀ ਉਪਰ ਘਿਉ ਰੱਖ ਕੇ ਨੂੰ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਰੋਟੀ? ਗੁੜ ਨਾਲ ਨੂੰ ਬੁਰਕੀ ਲੰਘਦੀ? ਨਾਭਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਬੀਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੰਡਾਈ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀਹ ਬਾਈ ਕਿਲੋ ਗੁੜ ਦਾ ਬੈਲਾ ਭੇਜਿਆ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਚੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਦੋ ਸੇਰ ਘਿਉ ਦੇ ਜਾ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਘਿਉ ਦੇ ਗਿਆ। ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਮਿਹਨਤੀ ਨੇ, ਸਾਊ ਨੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਦਸਵੀਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਾ ਦਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮਾਈ ਦੀ ਸਰਾਂ ਲਾਗੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਟਿਊਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਪੈਸੇ ਵਧੀਕ ਦਿੰਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਆਖਾ ਮੰਨਦੀਆਂ, ਜੋ ਸਬਕ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੰਡੇ ਅਲਗਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ।

ਰਾਜਦਾਂ, ਰੰਚਨ ਅਤੇ ਲਾਲੀ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਰੰਚਨ ਤਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਫੁੱਲਬਾਈਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਸ਼ਕੰਜਵੀ ਜੋ ਆਖਦੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ, ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਡੋਲੂ ਵਿਚ ਦਾਲ ਫਰਾਈ ਤੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਰੋਟੀਆਂ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ। ਪੈਂਟਾਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਕਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ। ਕਿਸ ਦੀ ਜੇਬ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਜ ਦਾ ਡਿਨਰ ਆਇਆ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇੰਨਾ ਹਿਸਾਬ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢੇ, ਬਕਾਇਆ ਉਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਾਂ। ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਕੋਈ ਸਿਕੰਦਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਰਟਰੰਡ ਰਸਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: ਗੈਲੀਲੀਓ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਛੱਤ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਬਾਦ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗੈਲੀਲੀਓ ਵਾਲੀ ਛੱਤ ਠੀਕ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਬਦਲਿਆ।

ਮੇਰਾ ਅਸਮਾਨ ਲਾਲੀ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਬਦਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਤੁਰ ਕੇ

ਆਉਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੋਈ ਹਰਪਾਲ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਗਾਈਡ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਹੋਈ ਨਾ ਕਮਾਲ ? ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਖੂਬ ਹੱਸਿਆ, ਕਿਹਾ - ਯਾਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਕੁ ਨਾਲ ਝਖ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਤਮੀਜ਼ ਹੈ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ? ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਫਿਰਦਿਆਂ ਤੁਰਦਿਆਂ। ਆਏਗਾ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਕਰਨਗੇ - ਅਜੀਤ ਪਟਿਆਲਾ ਹੈ, ਪੰਨੂ ਪਟਿਆਲਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰੜ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿਓ ਬਈ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਖਾਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਈ ਆਉਣਾ ਪਵੇ।

ਲਾਲੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੋਟੀ, ਵਿਸਕੀ, ਚਾਹ, ਲੱਸੀ, ਜੋ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਬਿੱਲ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਹੋ। ਲਾਲੀ ਵਰਗਾ ਫਕੀਰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗੁਵਾਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦ ਕੇ, ਪੈਸੇ ਖੁਦ ਦਿੰਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦਾ - ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਹੈਂ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਦਿੱਸ ਪਿਆ, ਬੁਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਏਗਾ, ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਚੱਲ ਕੇ ਰਲੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਭਜਾ ਦੇਵੇਗਾ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਏ - ਲਾਲੀ ਕੋਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹਨ, ਉੱਤਰ ਵੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਾ, ਧਰਮ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭ ਖੰਡਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਸਥਾਨ-ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਖੜੋਤ-ਮੁਕਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ...ਐਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਪਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬੰਦਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਦਾ ਹੋਵੇ।

- ਰਾਜਪੁਰੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਖਰ ਵਧੀਆ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਬਰਿਜਿਜ਼ ਆਫ ਮੈਡੀਸਨ ਕਾਊਂਟੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਚੰਗਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਕੇਵਲ ਲਾਈਟ ਤੇ ਸ਼ੇਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਈਟ ਅਤੇ ਸ਼ੇਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਤੇ ਸਥੂਲ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਸਟਿੱਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ ਕਿ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਕਹਾਣੀ, ਸਕਰੀਨ ਪਲੇਅ, ਡਾਇਲਾਗ ਵੀ ਆਪ ਲਿਖੇਗਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ - ਬਾਕੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਾਂ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ ਸ਼ੇਖਰ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਹਾਣੀ ਚੁਣ, ਜੋ ਸ਼ੂਟ ਕਰਨੀ ਸੌਖੀ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਗੁਣਾ ਸ਼ਰਮਾ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਚੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ *ਗੁਮਰਾਹੀ* ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੋੜ ਕੱਟਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਵਾਂ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹਰ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਨਬੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤੰਦ ਜੁੜ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆ ਪਿਤਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲੱਭਣ 'ਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਸਾਰ ਪਿਤਾ ਨੇ ਖੁਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਲਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਨ ਕਦੋਂ ਢਲ ਗਿਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਾਬਿਓ ਆਪਾਂ ਬਸ ਵੀ ਫੜਨੀ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਉੱਠਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਅਖੇ ਮੈਂ *ਗੁਮਰਾਹੀ* ਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਸੁਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਬੈਠ ਗਏ। ਸਕਰਿਪਟ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਆਮ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਮਰੋੜਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੇਪ, ਰੇਸ, ਮੁਜਰਾ ਤੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰ ਫਿਲਮ ਚੁੱਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਸਕਰਿਪਟ ਸੁਣਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਏ।

ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ - ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੇ ਨਹੀਂ ਬਾਬਿਓ, ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਫੇਰ ਸਹੀ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਜਾਉ ਕਿ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਮਪਰੂਵ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਮੈਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ?

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸ਼ੇਖਰ, ਜੇ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ?

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਿਸਟ ਤੇ ਲਾਲੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਵੇਂ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਪਰਸਾ? ਉੱਤਰ - ਅਜੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਬਿਓ, ਕਿਥੇ ਕੁ ਪਹੁੰਚੇ ਫੇਰ? - ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਕੁ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਪਰਸਾ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਗੱਲ ਲੱਗੀ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ?

ਲਾਲੀ - ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਕੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ ਗੁਰਦਿਆਲ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਪਰਸਾ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ ਈ ਨਹੀਂ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਰਾਜਾ ਇਡੀਪਸ* ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਸਲਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਏਸ ਗਰੀਕ ਟ੍ਰੇਜਿਡੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋ? ਦੱਸਿਆ - ਹਜ਼ਰਤ ਅਵਾਰਾ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ

ਹੈ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂਗੇ। ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲੇ - ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਉਰਦੂ 'ਚ ਖੇਡਾਂਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਗਰੀਕ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਉਰਦੂ ਉਚਾਰਨ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਗ/ਗ, ਜ/ਜ਼ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਮੁਖ ਘਟਨਾ, ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਇਡੀਪਸ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

ਇਡੀਪਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸਪੀਚ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਜੀਜ਼ੋ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਾਵਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਕੰਸੇਨੈਂਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ 'ਅਜੀਜ਼ੋ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੇਰੇ ਅਜੀਜ਼ੋ', ਕਰ ਲਈਂ।

ਨਾਟਕ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਫਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੋ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਆਇਆ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, ਹੰਝੂ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤਾਂ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾਲ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਤੇ ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਤ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਲ ਅਜੇ ਖਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ, ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਕਿਹਾ - ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਸ ਕੋਲ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਇਨਾਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਨਮਾਨ ਦਾ। ਇਨਾਮ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਖੈਰ ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਲ 'ਚ ਹਾਰ ਪਾ ਦੇਣ। ਧੌਣਾਂ ਕੇਵਲ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਮਾੜੀ ਨੀਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਪਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਡਮ ਲਾਲੀ ਨੇ ਬਾਬਿਆਂ ਹੱਥ ਝੋਲਾ ਫੜਾ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਭੇਜੇ। ਇਕ ਕਾਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਰੰਚਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ, ਹੁਣ ਸ਼ਿਮਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਗਲੇ ਮਿਲੇ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨੇੜਲੀ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਲੀ ਦਿਲ ਰੱਜਾ ਨਹੀਂ, ਚੱਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚੱਲੀਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਐਗਜ਼ੀਬਿਸ਼ਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੀਐ, ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਉਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤੂੰ, ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਸੁਣੇ। ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਡਮ ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਘੁਮੱਕੜ ਦਰਵੇਸੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਏਨੇ ਦਿਨ ਲਾਪਤਾ ? ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ - ਸਬਜ਼ੀ ਲੈਣ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਹਫ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਆਏ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਡਮ ਸਬਜ਼ੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਲਵੋ ਫੇਰ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਦਾਲ ਰਿੰਨੂ ਲਵੋ।

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਬੇਫਿਕਰੀ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪੇਪਰ ਹੈ ਸਾਲਾਨਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ, ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮੀਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅੰਬ ਚੂਪੇ ਜਾਣ। ਤੁਰ ਪਏ, ਬਰਸਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਕੱਚੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਤਿਲਕਦੇ ਡਿਗਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅੰਬ ਤਾਂ ਚੂਪੇ ਪਰ ਰਾਤੀਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਥੇ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਭਿਜਦੇ ਭਿਜਾਂਦੇ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜੇ, ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਬਾਲੇ ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਫਿਲਮ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੇਪਰ ਸੀ। ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਪੇਪਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਗਏ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ।

X

X

X

ਸਾਲ 2008, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦੋ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੋਮਪਾਲ ਰੰਚਨ ਦਏਗਾ। ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ 1968 ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਵਾਈਆਂ, ਦੱਸਿਆ, ਦੋ ਛੋਕਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਖਿਦਮਤ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ *ਲਿਟਰੇਰੀ ਸਟੱਡੀਜ਼* ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਕੱਢਿਆ ਸੀ? ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਸ਼ੂ ਨਿਕਲੇ, ਫਿਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਪੈਸੇਜ ਟੂ ਪੰਜਾਬ* ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ।

ਫੁਲਬਾਈਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪਾਲ ਤਾਰ, ਆਪਣੀ ਆਰਟਿਸਟ ਬੀਵੀ ਰਿਨ ਤਾਰ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਫਲੈਟ ਆਰ-ਟਾਈਪ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸੁਹਣਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਾਗ ਸੀ ਤੇ ਨੇੜੇ ਮਾਲ ਰੋਡ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ। ਇਕ ਦਿਨ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮਰਜ਼ੀ ਉਥੇ ਰਹੀਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਚੱਲੀਏ। ਰਾਜਦਾਂ, ਲਾਲੀ ਤੇ ਰੰਚਨ ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਟੈਕਸੀ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਪਾਲ ਤਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਦਾ - ਇਕ ਲੱਤ 'ਤੇ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਦਾ ਵਾਗੀ, ਪੰਛੀ ਮੱਝ ਦੇ ਕੰਨ ਨੂੰ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਗਲਾ ਮੱਝ ਉਪਰ ਝੂਟੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ...। ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ, ਮਾਰ ਧਾੜ, ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ...ਬਚ ਬਚਾ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਸੁਨਾਮ ਤੱਕ ਸਭ ਠੀਕ ਰਿਹਾ, ਅੱਗੇ ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਟੈਕਸੀ ਫਿਸਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ। ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਲਾਲੀ ਦੇ

ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਰੁਕੀ ਦੇਖੀ। ਵੀਹ ਪੱਚੀ ਜਣੇ ਪਜਾਮੇ, ਚਾਦਰੇ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ। ਗੋਰੇ ਗੋਰੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਲਾਲੀ ਹੋਰੀਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚੇ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਹੁ ਆ ਰਿਹੈ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼। ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਨਾ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਇਹਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋਵੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਤਕੜੇ ਬਲਦ ਗੱਡਾ ਖਿੱਚੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਗੱਡਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ, ਵਾਪਸੀ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਗੱਡੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਤੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਵੜੇ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਏਨੀਆਂ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਥਾਣੀ ਪੀ ਜਾਣ। ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਨ ਲੱਗਾ। ਨੌਕਰ ਲਾਲਟੈਣ ਫੜੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਉਪਰ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰੀ ਦਾ ਵਾਕ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਚੀਫ਼ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਦੋ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਰ ਉੱਚੇ ਟਾਵਰ ਸਨ, ਗਾਰਦਾਂ ਲਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਥਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਸੋਫ਼ੇ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਚਾਰ ਚਾਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਜ਼, ਕਢਾਈ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੇਜ਼ਪੋਸ਼, ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਗੱਦੀਆਂ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਪੰਦਰਾਂ ਨੌਕਰ ਸਨ, ਦੋ ਕਾਤਲ ਵੀ ਸਨ, ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਪੈਰੋਲ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸ਼ਿਕੰਜਵੀ ਦੇ ਜੱਗ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਲਾਸ। ਮਹਿਮਾਨ ਪਿਆਸੇ ਸਨ, ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਪੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਲੈਂਪ ਟਿਕੇ ਪਏ ਸਨ, ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਕੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਡਾਈਵਰ ਹਾਕਮ ਕਿਧਰੋਂ ਦੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਗੱਡੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਾਰ ਪਾਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਪਾਲ ਨੇ ਡਾਈਵਰ ਨੂੰ 'ਹਿੱਪ ਹਿੱਪ ਹੁੱਰੇ' ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੀਅਰ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਥੇ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਪੈਂਗ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ।

ਹਾਕਮ ਕੁਝ ਹਟ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਆ ਹਾਕਮ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਪੈਂਗ ਆਪ ਬਣਾ। ਹਾਕਮ ਅੱਧਾ ਗਲਾਸ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੀਣ ਪਿਆਣ ਦੇ ਦੌਰ ਬਾਅਦ ਖਾਣਾ ਆ ਗਿਆ...ਸ਼ਾਨਦਾਰ...ਵੰਨ ਸੁਵੰਨ, ਸੂਪ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਚਿਕਨ, ਆਚਾਰ, ਖੀਰ। ਹੇਠਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਜਣੇ ਆ ਬੈਠੇ, ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕਤਾਰਾ, ਦੂਜਾ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਟੱਪੇ, ਦੂਹਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਟੱਪੇ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਟੱਪੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪੇਂਡੂ ਲੋੜਾਂ, ਸਾਦਗੀ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲਕਸ਼। ਗਾਇਕ ਅਗਲਾ ਟੱਪਾ

ਛੇੜਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਲੀ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਆਇਆ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ, ਗੋਰਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ 'ਓਲਡਮੈਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਲਦ ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੱਡੇ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ...ਕਿਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੇਸੀ ਕਚਹਿਰੀ ਸੀ, ਹਰੇਕ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੰਦਾਂ।

ਹਾਕਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ। ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ -ਮਾਫ਼ੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ? ਇਕ ਅੱਧ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ ਫੇਰ ਮਹਿਫ਼ਲ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੀ? ਰੰਗ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੁਹਾਡੇ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਨੇ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿਆਂਗਾ ਉਹਨੂੰ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਂਦੇ ਈ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਨੌਕਰਾਂ ਚਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪ ਪੈਂਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪੇ ਪੀ ਪੂ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਵੇਰੇ ਜੰਦਰਾ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਅਕਲਵੰਦ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।

ਚਾਰ ਬੰਦੇ, ਦੋ ਉਹੀ ਜਿਹੜੇ ਕਾਤਲ ਸਨ, ਦੋ ਗੰਨਮੈਨ, ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਹਾੜਿਆ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਵੀ ਜੱਟ ਆਂ, ਕੱਲਾ ਕੱਲਾ ਆਓ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਫੇਰ ਦੇਖਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਓ। ਦੇਖ ਲੂੰਗਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਪਸੀਨੋ-ਪਸੀਨਾ ਹੋਈ ਜਾਣ, ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹੱਸੀ ਜਾਣ, ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਥਾਂਏ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਹਾਕਮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ੁੰਖ਼ਾਰ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਟ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਯੋਧਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਣਖ ਨਾਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਛੇੜ ਦਿਉ ਫੇਰ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ, ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ, ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਿਆ...ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਇਸੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਤੇ, ਫ਼ਕੀਰ ਦਿੱਤੇ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਿੱਤੇ, ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਾਹਮਣੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਦਾਗ ਕੇ, ਰੁਕ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜੇ ਹੋਰ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਈ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ।

ਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਸੀ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ, ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਹਰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਇਹੋ ਫਰਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਅਸੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿਤੇ।

ਪਾਲ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਫੇਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸੀ ਹੁਣ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਗਾ ਕੋਈ...ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਹਾਕਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸਨ ਕੌਣ! ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਥੇ ਇਉਂ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਤਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਵੇ?

ਕਿਉਂ? ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ? ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

- ਮੁੜ ਰਹੇ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਮੁੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਤੰਤਰ ਹੈਗਾ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਆਪੇ ਕਰ ਦਿੰਨਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਫੇਰ।

ਪਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਪਰ ਕਤਲ ਕਤਲ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਦੱਸੇ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਹੋ, ਤਾਂ ਵੀ, ਅਰਬਾਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ, ਸ਼ਿਕਾਗੋ, ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾੜਾ ਲੈ ਕੇ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਬੌਣੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਮੱਸੇਲੀਨੀ, ਕਿਸੇ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਚੁੱਕਣ ਦਿਉ।

ਪਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਹ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਿਆਰ, ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿਕ ਉਪਰੰਤ ਰਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝਟਪਟ ਕੁਝ ਨਿੱਕੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ, ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜੱਜਮੈਂਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਪਰੈਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੱਜਮੈਂਟ ਵਿਚ ਫਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਸਕ ਹਨ, ਲਹੂ ਦੇ ਤਿਹਾਏ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ। ਗਾਂਧੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਗੁਰੂ ਪੂਜਾ...ਗੱਲਾਂ ਇਹੋ, ਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ। ਪਤੈ ਕਿਉਂ ਹੈ ਇਹ? ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ..., ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਫਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ? ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਹਨ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਾਲ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਉ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਅਜ਼ਮਾਉ, ਕੋਈ ਵੱਸ ਨਾ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾਨ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਉਪਰ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੋ...ਅਖੀਰ

ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਖੀਰ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਦੇਰ ਤੱਕ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬਾਬੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ, ਕੀਨੀਆ, ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਪਸੰਦ ਹੈ; ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਲੀਲ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਫਲਸਫ਼ਾ ਛੱਡੋ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੌਤ ਵਲੋਂ ਵੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਇਸੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਚਿਆ ਹੈ। ਮੂਰਖਤਾ ਅਤੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ।

ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਛੇ ਪਏ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਕਤਾਰ, ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠਲੀ ਛੱਤ ਉਪਰ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਉਹੋ, ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਗੌਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਅੰਦਰ ਸੌਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਵੇਰੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਵੇਰ ਹੋਈ, ਰੰਚਨ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਪਾਲ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੰਚਨ ਤੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹੀ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਸੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕੋਈ ਠਾਹ ਠਾਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਤਾ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਗੱਲ ਬੱਦਲਵਾਈ ਬਾਰੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਸੌਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਸ਼ੋਰ, ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਵਕਤ। ਜਿਹੜਾ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਦਰ ਦਾ ਟੱਲ ਖੜਕਾ ਦੇਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਏ, ਬਿਨ ਸੱਦਿਆਂ, ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆਂ, ਮੰਗਤਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਇਕ ਸਮਾਨ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦੈ ਇਸੇ ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਤਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਭੱਜ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ ਫੇਰ ਕੌਣ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਬੁੱਝਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ।

ਸਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਗਵੱਈਏ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਗਾਉਣ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਆਉਣਗੇ।

ਪਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਖ਼ਤ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ: ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਪੰਜਾਬ! ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ, ਦੁਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ, ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆਂ ਪਿੰਡ ਉਥੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਸੀ ਨਹੀਂ। ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਥੇ ਆ ਬੈਠਦੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਘਰ ਮੌਤ ਹੋਈ ਜੇ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੀ, ਨਹੀਂ ਪਿੱਟਦੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਆਪ ਪਿੱਟਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਿਟ ਪਟੋਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਣ ਧੋਣ ਸੁਰਤਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਸਿੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਛਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਦੁਹੱਥੜ, ਕਦੀ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ, ਕਦੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ। ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਆਪੇ ਨੀਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੋਈ, ਇਹ ਕੇਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ? ਵਿਅਕਤੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੈ, ਇਥੇ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ, ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਬੇਪਰਦ, ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਛੱਤਾਂ, ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਸ਼ੂ, ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੇ, ਮੁਰਗੀਆਂ, ਬੱਤਕਾਂ, ਕਬੂਤਰ, ਸਭ ਇਕੱਠੇ। ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆਂ, ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜੇ, ਦੇਰ ਤਕ ਸੁਤਨੀਂਦੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਸਵੇਰ ਰੰਚਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਤਾਂ ਬਣ ਸੰਵਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਛੱਤ ਉਪਰ ਖਲੋਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਸ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਕੱਚੇ ਹਨ, ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ...ਕਮਾਲ ਐ...ਬੰਦਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਘੁੰਮ ਸਕਦੈ। ਇੱਕੋ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਦੋ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਇੱਕੋ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਸ਼ਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਇਕ ਮੰਜੇ 'ਤੇ।

ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਔਰਤ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਈ ਹੈ, ਇਕ ਘਰ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਦੂਜਾ ਦਿਉਰ। ਹਾਂ ਯਕੀਨਨ ਦਿਉਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਠ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਨਾਨੀ ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਆਉਂਦੀ। ਗੋਰੀ ਹੱਸਦੀ ਹੈ...ਉਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਦਿਉਰ...ਪਾਲ...ਟੱਪਿਆਂ ਵਾਲਾ...ਖਿੱਚ ਫੋਟੋ। ਅਹੁ ਦੇਖ, ਮੁਰਗਾ ਮੁਰਗੀ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਖਿੱਚ ਫੋਟੋ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇਈ ਜਾਂਦੈ। ਪਰਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਹੀ ਹੈ, ਬੁੱਢਾ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਖੁਰਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...ਫੋਟੋ। ਪੰਜਾਬ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੀ ਗੋਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਟਾਇਲਟ ਵਿਚ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਈ ਹੈ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਬਗੈਰ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਗੇੜੇ ਅੱਜ ਉਹ ਟਾਇਲਟ ਦੇ ਲਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਾਲ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਕਦੋਂ ਵੱਸਿਆ, ਆਬਾਦੀ ਕਿੰਨੀ, ਘਰ ਕਿੰਨੇ, ਕੁਲ ਰਕਬਾ, ਕੁੱਲ ਪਸ਼ੂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਦਿਕ ਆਦਿਕ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਜਵਾਬਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਮੱਕੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਗੰਨਾ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਦਾਲਾਂ ਸਭ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੱਤੇ ਸੂਤ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਕੰਬਲ ਵੀ ਸੂਤ ਦੇ, ਬੱਕਰੇ, ਮੁਰਗੇ, ਸੂਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੰਡੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉਦੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਖਾਸ ਗਹਿਣਾ ਖਰੀਦਣਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਸਰਦਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ - ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਓ ਨਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ

ਕਿ ਪਿੰਡੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਤੁਸੀਂ ਕੋਰਨ ਫਲੇਕਸ, ਬਰੈਂਡ, ਵਿਟਾਮਿਨ ਗੋਲੀਆਂ, ਆਇਰਨ ਕੈਪਸੂਲ, ਕਬਜ਼ ਵਾਸਤੇ, ਦਸਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦਵਾਈਆਂ, ਬੀਅਰ ਸਭ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਹੋ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੱਕ। ਅਮਰੀਕਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪੁੱਜੇਗਾ ਤਾਂ ਪੀਣ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਲਿਆਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਫਾਈ ਨਹੀਂ, ਜਾਹਲ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਗਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਟੈਂਡਰਡ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਕੱਚੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉਪਰ ਦੇਖਦੀ ਹੈ, ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਫੋਟੋ ਦੇ ਪੋਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਹੱਸੀ, ਦਿਲੋਂ ਹੱਸਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਸ਼ਰਮ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਦੇਖਣੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦਰੀਆਂ, ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਲਿਆਓ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੀਆਂ। ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ, ਜਿਊਮੈਟਰੀਕਲੀ ਪਰਫੈਕਟ ਡਿਜ਼ਾਈਨਜ਼। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰੀਗਰ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣੀ ਹੈ, ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ? ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕੁੜੀ ਇਹ ਕੰਮ ਜਾਣਦੀ ਐ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੋਈ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵੇਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਪੱਖੀ, ਕੱਢੀ ਚੁੰਨੀ ਜਾਂ ਫੁਲਕਾਰੀ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੁਫਤ ਦੇਣਗੇ, ਪੈਸੇ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ।

ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਿਨ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਆਈ - ਵਾਹ ਕਿੰਨੇ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਪੈਟਰਨ ਪਾਲ! ਆਪਾਂ ਖਰੀਦਾਂਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਮੁਫਤ ਦਿਆਂਗੇ। ਨੌਕਰ ਇਕ ਪੈਕਟ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਖੋਹਲਿਆ, ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਦੁਪੱਟਾ, ਨਾਭੀ, ਲਾਲ, ਪੀਲੇ, ਹਰੇ ਰੇਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ।

- ਜੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਐ।

- ਬੈਂਕਯੂ, ਬੈਂਕਯੂ... ਸੇ ਮਾਈ ਬੈਂਕਸ ਟੂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾ।

ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਿਨ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਲੈ ਲਵਾਂ? ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਮੁਫਤੋ-ਮੁਫਤੀ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਵੀ ਰਹੇਗਾ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਟ ਐਟ ਆਲ ਫਾਰ ਸੇਲ। ਟੇਕ ਦਿਸ ਐਜ਼ ਏ ਗਿਫਟ।

- ਪੱਕੀ ਗੱਲ? ਰਿਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ।

ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਐਨ ਪੱਕੀ ਗੱਲ, ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਖਰੀ ਮੁਹੱਬਤ। ਰਿਨ ਨੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਆਈ? ਨੌਕਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ਸਰਦਾਰਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਕੀ ਕਰੂੰਗੀ ਆਪ ਜਾ ਕੇ? ਵੈਸੇ ਵੀ ਸੰਗਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗਿੱਧਾ ਹੈ ਨਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਉਂਗੀ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਦੇਸ। ਐਮਬੈਰੈਸਿੰਗ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਰ ਡੀਲਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਬੈਠਾ - ਤੇਰੇ ਜੁੱਤੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਹਨ, ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਸੀ?

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮੰਗਤੇ ਹੋਈਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿੰਨਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗਰਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਿਣਿਆ ਮਿਥਿਆ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ, ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਐ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਖੇ ਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁਲਾਏ ਨਾ। ਜ਼ਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕੀ ਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ ਹੈ? ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ? ਪੈਸੇ? ਲੈਣੇ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਕੀ?

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਦਰਜ਼ੀ ਖੱਦਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਥਾਨ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖਾਕੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਮੇਚ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ ਛਾਤੀ ਮਿਣੀ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਮਜ਼ਬੂਤ, ਚੌੜੀ ਭਰਵੀਂ ਛਾਤੀ ਹੈ ਜੁਆਨ। ਪਾਲ ਨੇ ਤੁਰਤ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਕਿਹੈ? ਕੀ ਕਿਹੈ ਟੇਲਰ ਨੇ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਲੇ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ। 'ਓ ਮਾਈ ਗਾਡ!' ਪਾਲ ਖੂਬ ਹੱਸਿਆ। ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਪਬਲੀਕਲੀ ਕਰੋ...ਇਹ ਸਭਿਅਕ ਰੁਝਾਣ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਰੰਗ ਪਸੰਦ ਕਰੋ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੰਗ ਦੋਵੇਂ ਪਸੰਦ ਨੇ ਪਰ ਦੋ ਲੈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਦੁੱਗਣਾ ਖਰਚ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ ਤੂੰ ਵੀ ਮੂਰਖ ਹੈਂ, ਇਕ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੈ ਗਿਫਟ ਵਾਸਤੇ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਹ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੱਸ ਪਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਦਾਰ ਹੱਸਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਕਦੋਂ ਆਏਗੀ? ਕਦੀ ਨਹੀਂ।

ਰਿਨ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਓ ਸ਼ਿਟ!

ਰਿਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਵਰਤਦੀ, ਅਰਸ (arse) ਤੇ ਸ਼ਿੱਟ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਗੰਦੇ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਦਰਜ਼ੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰਾ ਤਵੀਤ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦੈ। ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ?

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਯਕੀਨਨ। ਇਹ ਦੱਸ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਿ ਚਾਂਦੀ ਦਾ, ਕਿਸ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦਾ, ਉਪਰ ਕੁਝ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ, ਕੋਈ ਮੰਤਰ, ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ?

ਰਿਨ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸੀ - ਪਾਲ, ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਖਵਾਈ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਖੂਨੀ ਦਸਤ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਹੋਸ਼ ਕਰ ਹੋਸ਼। ਸਰਦਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਉਡਾਈ। ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਬਦਲੇ ਦੇਣ ਲਈ ਰਿਨ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਸਨ - ਅਰਸ...ਸ਼ਿੱਟ...ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ। ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਮੋੜਵੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ...ਖਾਲੀ ਤਵੀਤ।

ਰਿਨ ਫਿਰ ਚੀਕੀ - ਪਾਲ...ਪਾਲ...ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ!

ਸਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ...ਤਵੀਤ ਬੋਥਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਤਵੀਤ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦੈ ਬੰਦਾ ਮੋਟਾ ਹੋ ਰਿਹੈ ਕਿ ਪਤਲਾ, ਸਿਹਤ ਨਿਯਮਿਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਚੰਗੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਆਰਡਰ ਦੇ ਕੇ ਬਣਵਾਈਏ, ਸੁਹਣਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਤਵੀਤ ਦਾ ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ ਨਾਲ ਕੀ ਤਅੱਲਕ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਵੀਤ ਠੀਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬਰਡ ਪੀਕਾਕ ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤਵੀਤ ਉਪਰ ਮੋਰ ਬਣ ਸਕੇਗਾ ?

- ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਣੇਗਾ। ਤੇ ਸਾਈਜ਼ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਕ ਇੰਚ ਬਾਈ ਅੱਧਾ ਇੰਚ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਲਫਜ਼ ਪਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹੇ। ਇਹ ਦੋ ਲਫਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣਨ ਬਗ਼ੈਰ ਪਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕੇਗਾ ? ਪਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ, ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਾਨ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਬੇਜਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਿਖਾਏਗਾ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਾਹਬੋ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰੋ, ਚੱਲੀਏ, ਲੇਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਖੇਤ, ਸਕੂਲ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਉਂਗਾ। ਇਕ ਕਬੱਡੀ ਮੈਚ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਗਿਐ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਖੇਡ। ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਲੱਗੇਗਾ।

ਸਜ਼ਾ ਯਾਫ਼ਤਾ ਬੰਦਾ ਮੀਤ, ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਜਿਥੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਔਰਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬੱਚੇ ਨਹਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਖਰ੍ਹਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਸ਼ੂ ਖੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਖਾਲੀ ਘੜੇ ਭਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਕਮਰੇ, ਕਮਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵਰਾਂਡਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਗਰਾਊਂਡ, ਜਿਥੇ ਕਬੱਡੀ ਮੈਚ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਖੇਤ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਬੱਡੀ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਗੋਰੀ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ।

ਕਬੱਡੀ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਅਜੇ ਪੁੱਜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਕਿ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਾਹਨੂੰ ਰੱਖਣੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੈਚ ਖਿਡਾਉ, ਮਹਿਮਾਨ ਨਮੂਨਾ ਤਾਂ ਦੇਖਣ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਕੂਲ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਲੋ ਬਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦੇ ਆ ਜਾਉ। ਫਟਾਫਟ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੇਠੋਂ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਘਰ ਸੀਤੇ ਕੱਛੇ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਆਪੇ ਛੇ ਜਣੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਏ, ਛੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਕਣਕਵੰਨੇ, ਭੂਰੇ ਜਿਸਮ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕੇ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਟਿਕ ਗਈਆਂ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੇਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ।

ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਲਕੀਰ ਉਪਰ ਗਿਆ, ਝੁਕ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਛੁਹਾਈਆਂ, ਫਿਰ ਮੱਥੇ ਨਾਲ, ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਫਿਰ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਮ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਅਗਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਰਿੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ, ਛੂਹੇ ਗਏ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰੀ। ਕੈਂਚੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਟੈਕਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅਜਿਹਾ ਦੁਹੱਥੜਾ

ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਕੈਂਚੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਪੂਰਾ ਹੁਨਰ, ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਵਿਜਈ ਹੋ ਕੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਪਰਤਿਆ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮਿਲੀ। ਦੌੜ ਭੱਜ, ਜੱਫੇ, ਕੈਂਚੀ, ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ, ਹੁਨਰ, ਚੁਸਤੀ, ਤਾਕਤ, ਇੱਕੋ ਵਕਤ, ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹਮਲਾਵਰ ਇਧਰ ਆਇਆ। ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠ ਹੀ ਗਿਆ, ਸਪਰਿੰਗ ਵਾਂਗ ਬੁੜ੍ਹਕ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਪੈਰ ਛੂਹ ਕੇ ਔਹ ਗਿਆ ਔਹ ਗਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਗੋਰੇ ਗੋਰੀ ਨੇ ਵੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ। ਹਮਲਾ ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉ, ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕਰੋ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਫੜੋ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਜ਼ੋਰ ਕਾਰਨ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ, ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ, ਉਹ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ, ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤਦੇ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਰਿੰਗ ਤੰਗ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਕੱਲੇ ਨਾਲ। ਇਹ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖੇਡ ਕੁਸ਼ਤੀ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਕਬੱਡੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪੈਰ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੋ ਤੇ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ। ਇਸ ਵਰਗੀ ਖੇਡ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ, ਫੁਰਤੀ, ਦਿਮਾਗ, ਸਾਹ, ਆਵਾਜ਼, ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਕੋਚ, ਕਿਸੇ ਸਟੇਡੀਅਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਮੰਨ ਲਉ ਪਾਲੀ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹੈ, ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਹੈ, ਦੇਖਿਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਚ ਹੋ ਰਿਹੈ, ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰੁਕ ਜਾਉ। ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਤਾਂ ਕਮੀਜ਼ ਉਤਾਰੋ ਤੇ ਟੀਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਉ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਨਾ ਕਾਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਨਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਜੋਗ, ਛੂਹੋ ਤੇ ਦੌੜ ਜਾਉ।

ਪਾਲ ਉਤੇਜਤ ਹੋ ਗਿਆ - ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਇਹ। ਪੂਰਾ ਸਵੈਮਾਨ, ਪੂਰਾ ਜਲੌਅ, ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲੇ ਨਾਲ ਲੜੇਗਾ, ਹੈ ਨਾ ਸ਼ਾਨ? ਸਾਡੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਖੇਡਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ, ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ, ਹਮਲਾਵਰ ਪਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤਾ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ। ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਹਮਲਾਵਰ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਮ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਗੇੜਾ ਕੱਢ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਫੜਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਹੋਇਆ ਨਾ ਰੋਮਾਂਸ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਬੇਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਬੱਡੀ ਪਿੰਡ ਉਪਰ ਠੋਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਉਪਰ ਹਿੰਸਕ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਨੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਲਉ ਜੀ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਮੈਚ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ ਆ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਇਧਰ ਆ ਗਏ। ਪਸੀਨੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਨਿੱਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਿਆ, ਨਾ ਮਿੱਟੀ ਉਤਾਰੀ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਪਰ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ

ਪਾ ਲਏ। ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ। ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ, ਕਿ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਛੱਡੀ, ਉਥੋਂ ਖੇਡ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇਗੀ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜਾਏਗੀ ?

ਸਾਰੇ ਜੁਆਨ, ਗੱਠੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ, ਜਾਂਘੀਏ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਜਿਸਮ, ਥਰਕਦੇ ਡੌਲੇ, ਸੁਹਣੇ ਨਕਸ਼, ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੇ ਜਿਸਮ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਭੂਰੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਗੋਰਾ ਸੁਹਣਾ, ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭੂਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਕਾਲਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹ ਨਾਮ ਭੂਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ, ਪਿੰਡ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭੂਰੀ ਨੇ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ। ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ...ਮੱਥਾ। ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਝਿਜਕਦਾ ਝਿਜਕਦਾ ਭੂਰੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ...ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਦੇਣੀ ਕਿਹਾ - ਨੇੜੇ ਆ ਭੂਰੀ ਨੇੜੇ, ਯਾਰ ਅਸੀਂ ਖਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਤੈਨੂੰ। ਦਰਸ਼ਕ ਹੱਸ ਪਏ। ਪਾਲ ਤੇ ਰਿਨ ਵੀ ਹੱਸੇ। ਭੂਰੀ ਉਤੇਜਤ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਬਗ਼ੈਰ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲਾ, ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੇਡ ਮਾਰਨ ਗਿਆ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਗੁੰਦਿਆ ਜਿਸਮ, ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ, ਤਾਕਤਵਰ ਪੱਟ, ਸ਼ਾਂਤ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਖੇਡ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਉਪਰ ਦੀ ਗੋੜਾ ਕੱਢ ਗਿਆ, ਹਰੇਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਫੜ ਲਏ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਉਤੇਜਨਾ, ਰੇਡਰ ਸ਼ਾਂਤ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਹੁਣ ਫੜ ਲੈਣਗੇ, ਦਮ ਵੀ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾਈ ਬਾਜ਼ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਕਾਲੇ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸੀ ਉਹ, ਝਪਟ ਮਾਰ ਕੇ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ਾਂਤ ਕਾਲੇ ਨੇ ਉਹ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਲੜਖੜਾਇਆ, ਡਿਗ ਪਿਆ। ਦੌੜ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਾਲਾ ਤੁਰ ਕੇ ਪਾਲੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜਿਆ। ਦੇਰ ਤਕ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜਾਰ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਵਾਪਸ ਆਈਆਂ ਸੁਣੀਆਂ।

ਰਿਨ ਬੋਲੀ - ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੁੰਡਾ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚ ਕੇ ਆਏਗਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਹੈ ਅਸਲ ਖਿਡਾਰੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨ ਰੇਡ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ, ਅਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਜੂੜਿਆਂ ਉਪਰ ਰੁਮਾਲਾਂ। ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਨੂੜ ਲਈਆਂ, ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਕੋਬਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਲੱਤਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੀਆਂ ਹਨ ਬਾਹਵਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੀਆਂ। ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਰੇਡਰ ਹੌਸਲਾ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਧੂਹ ਧੂਹ ਇੰਚ ਇੰਚ ਪਾਲੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਸੀਨਾ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਮ ਪਸੀਨੇ ਅਤੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਚਮੜੀ ਛਿੱਲੀ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ-ਕਾਲੀ ਯੋਧੇ ਲੜ ਪਏ ਹੋਣ। ਸਪਾਰਟਨ ਸੀਨ।

ਅਚਾਨਕ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਵਿਜੇਤਾ ਦੀ ਉਂਗਲ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ, ਜਾਫੀ ਨੇ ਜੱਫਾ ਛੱਡਿਆ ਈ ਨਾ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਰੈਫਰੀ ਮਾਸਟਰ ਆਇਆ ਤੇ ਜੱਫਾ ਛੁਡਾਇਆ। ਰੇਡਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਜੇਤੂ ਹਾਂ - ਲਾਈਨ

ਛੁਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਜਾਫੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਹੀਂ..., ਮੈਂ ਜੇਤੂ ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹ ਟੁੱਟਾ, ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਪਾਲੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਕਬੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਲੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਅੱਧੇ ਇਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਦੂਜੇ ਦੇ। ਆਖਰ ਰੈਫਰੀ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋਵੇਂ ਵਿਜੇਤਾ ਹਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਨੰਬਰ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤਾੜੀਆਂ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਰਕਰਾਰ।

ਅਗਲਾ ਖਿਡਾਰੀ ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ ਸੀ, ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਭਾਈਓ ਮੈਂ ਬਾਲ-ਬੱਚੇਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਿਉ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹਟੇ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਭੱਜ ਆਵਾਂਗਾ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਜੁਆਨ ਦੌੜਿਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਤੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਹਾਰਨ ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਾਂਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਭੱਜਦਾ ਹੈਂ। ਹੁਣ ਆਈ। ਜੇਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਛੁਹ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖੀਂ...ਥੀ ਨਟ ਥੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਹਾਂ, ਬੰਦਾ ਫੁੰਡ ਕੇ ਅਹੁ ਗਿਆ ਅਹੁ ਗਿਆ।

ਲੰਚ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਚ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਅਸਲੀ ਮੈਚ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਹ ਕਿਵੇਂ? ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੋਵੇਗਾ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੈਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਡਣਗੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਨਵੀਂ ਟੈਕਨੀਕ ਹੋਏਗੀ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਟੈਕਨੀਕ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਜਮਘਟੇ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਆ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਟੀਮਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖਿਡਾਰੀ ਬਾਹਰ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰ ਲੈਣਗੇ। ਫਿਰ ਹੋਏਗਾ ਸਖ਼ਤ ਯੁੱਧ। ਇਕ ਧਿਰ ਹਾਰੇਗੀ, ਇਕ ਜਿੱਤੇਗੀ। ਫਿਰ ਅਗਲਾ ਮੈਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਅਗਲਾ। ਗੋਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਉਂ ਕਦ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੰਤ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਖੇਡੇਗਾ। ਇਹ ਖੇਡ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਪਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਤੇਗਾ ਤੇ ਖੇਡੇਗਾ। ਜਿੱਤੇਗਾ, ਹਾਰੇਗਾ, ਖੇਡ ਖੇਡਣੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਜਾਂਘੀਏ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗੇ। ਅਮਰੀਕਨ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਜਾਂਘੀਏ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸੁਹਣੇ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਟੱਪਾ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਤੇਰੀ ਚਮੜੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ ਕੁੜੀਏ। ਜੀ ਕਰਦੈ ਇਸ ਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਬਣਾ ਲਵਾਂ। ਪਾਲ ਹੱਸਿਆ - ਵਾਹ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਂਘੀਆ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰ ਆਇਐ। ਲਾਲੀ, ਜਿਹੜੇ ਟੱਪੇ ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕੀ ਇਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ... ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਯਾਦ ਆਇਐ। ਬਈ ਭੁੱਲੀਂ ਨਾ...ਇਹੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਲਿਖ ਦਈਂ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿੱਕਰਾਂ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ਜਾਂਘੀਏ ਦਾ ? ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਮਦਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ ? ਉਸ ਕੋਲ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਤਾਕਤ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਹਿਰਾਈਆਂ, ਵਪਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਇਸੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਤਕੜੀ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ, ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹੀਰ, ਸੋਹਣੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ਼ਕ ਵਾਸਤੇ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਮਰਦ ਜੇ ਦਿਲ ਢਾਹ ਬੈਠਣ, ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਘੁੰਗਰੂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਬੁੱਤ ਅੱਗੇ ਨੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਤਨੀ ਹੋ ਕੇ, ਕਸਤੂਰਬਾ ਵਾਂਗ ਪਤੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੈਕੁਲਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦ ਉਹ ਬੁੱਤਾਂ, ਸੱਪਾਂ, ਗਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇਗਾ।

ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਅਰ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਬੋਤਲ ਪੀਤੀ, ਲੰਚ ਦੇ ਬਾਦ ਇਕ ਇਕ ਹੋਰ। ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਚਿਕਨ ਸੂਪ, ਚਿਕਨ, ਮਟਨ, ਚਾਵਲ, ਰੋਟੀ। ਅੰਡਿਆਂ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਵੀ। ਫਿਰ ਮਿੱਠਾ ਹਲਵਾ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਹਾਜ਼ਮਾ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਕੇ ਦਿਨ ਢਲੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਫੇਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਵੀਤ ਲੈ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਆ ਗਿਆ। ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼, ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਸਫ਼ੈਦ ਦਾਹੜੀ, ਪੂਰਨ ਸਹਿਜ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਧਾਗੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਗੋਲ ਫੀਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਤਵੀਤ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਤਵੀਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਸ 'ਚ ਮੰਤਰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਕੋਈ ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਤਵੀਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਵੀਤ ਤੇ ਧਾਗੇ ਇਉਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਈ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ। ਪਾਲ, ਰੰਚਨ ਤੇ ਲਾਲੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਵੀਤ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਹਣੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰੀ, ਲੋਟਣ, ਮਛਲੀ, ਲੌਂਗ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਨੇ। ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਟੱਪਿਆਂ ਨਾਲ ਛਪਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗੀ। ਲਾਲੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ - ਕੱਚੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ, ਪੱਤਣਾਂ 'ਤੇ ਰੋਣ ਖੜੀਆਂ। ਰਿਨ ਹੱਸੀ - ਇਹ ਟੱਪਾ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝਣਾ, ਕਿਉਂ ਰੋਣਾ ? ਯਾਰੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਾ ਲਉ। ਰੋਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਜਿੰਦੜੀ, ਸੁਣਦਿਆਂ ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾ ਨਾ, ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀ ਕਹੇਗੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਅੱਡ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਵੱਖ ਖਾਤਾ, ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ, ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਜਿੰਦੜੀ ਕਹਿ ਦਿਉ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰ ਦਏਗੀ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਟੱਪੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਟੱਪਾ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ। ਹਾਇਕੂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਹੁ ਦੇਖ ਪਾਲ, ਗਿੱਧੇ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੀ ਉਪਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ, ਤੁਰ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਨੱਚਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ, ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣਾ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੁਣ ਗੱਡਾ ਭੇਜੋਗੇ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ, ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਦਰੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਇਹ ਚਾਦਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਦੂਹਰਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਚਾਦਰਾ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਹਿਨ ਲਉ, ਵਿਛਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਓ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਤਾਣ ਲਉ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਰੀਬ ਲਈ ਖੱਫਣ ਵੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਾਦਰੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗੇ। ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕੱਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਤੱਕ। ਕਨ੍ਹੇੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ, ਕੁੱਬੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ, ਸਭ। ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਸਾਰੇ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ, ਕੈਮਰਾ, ਸਨੈਪ। ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਨੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀਆਂ। ਦੇਖ ਰਿਨ, ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਗਿੱਧਾ ਟੀਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟੋਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚਾਦਰੇ, ਲੰਮੇ ਸਫੈਦ ਕਮੀਜ਼, ਕੱਢੀਆਂ ਨੋਕਦਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ਮਲੇ। ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਵੀਤ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੜੇ ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਗਰਾਲਾਂ। ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਲਉ, ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵਧੀ ਤਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਉਣਗੇ, ਹਰੇਕ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਆਉਣਗੇ ਅਹੁ ਦੇਖੋ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ। ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮੀਤ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਦੇਣੀ 'ਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਮੀਤ, ਬਗੈਰ ਚਾਹ ਪੀਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਏ। ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਐ ਬਾਪੂ ਜੀ। ਸਾਰੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਘੱਟ। ਲਾਲੀ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿੰਦੈ। ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਘੱਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਂ, ਉਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਆਮ ਸਨ।

- ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ?

- ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ।

- ਫਰਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਏਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਖੁੱਸ ਗਈ?

- ਹੁਣ ਵੀ ਬਥੇਰੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਣੀ। ਦੇਖੋ ਜ਼ਮੀਨ ਘਟੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈਆਂ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈਆਂ।

- ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕੀ ? ਖੇਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਦਾ ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰਾਣੀ ਫੜ ਕੇ ਬਲਦ ਹੱਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਲੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ?
- ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੌ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੌ ਲਈ ਤਿੰਨ ਡੰਗ ਰੋਟੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੰਦਰਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਕਦੀ ਦਸ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਆਇਆ ?
- ਤੁਸੀਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਫ਼ਰਕ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ? ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਆਖਾ ਨੂੰ ਮੋੜਦੇ।
- ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ?
- ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਲੇ ਗਏ।
- ਕਿਥੇ ਗਏ ?
- ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ। ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜਿਆ।
- ਕਿਉਂ ? ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
- ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ ਸਨ, ਔਰਤਬਾਜ਼ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਲੱਗੇ, ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ।
- ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ?
- ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ।
- ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ?
- ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਲੈ ਲਿਆ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ ? ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਹਨ।
- ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ?
- ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕਦੇ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਉਨਾਂ, ਫਿਰ ਇਥੇ ਮੁੜ ਆਉਨਾਂ। ਇਥੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੇਰੇ ਬਾਦ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮਾਡਲ ਖੇਤੀ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਇਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ।
- ਮੀਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਪੂ ਜੀ ਚਾਹ ਪਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਅਗਲਾ ਹੁਕਮ ?
- ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਜਾਹ। ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਫੇਰ ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ, ਪਿੰਡ ਇਥੇ ਆ ਜਾਵੇ।
- ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪਰ ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਕ ਪਿੰਡ ਵਾਸਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਫੇਰ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ?
- ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣਗੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਵਾਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇਗਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਖ ਦਿਉ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਉਦਾਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ, ਅਜੇ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਤੁਸੀਂ ਆਖਾ ਨਾ ਮੰਨੋਗੇ ? ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਮਿੱਠੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਸਿਆ ਨਹੀਂ ਕੋਈ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੀਤ ਆ ਗਿਆ - ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉਪਰ ਆਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ, ਉਥੇ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹੈ, ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਅਖਾੜਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਵਲੋਂ।

ਮੀਤ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਬਿਗਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ, ਫਿਰ ਖੱਬੇ, ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੱਦੇ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜ ਸੀ, ਤਾਕਤ ਸੀ - ਭਾਈਓ! ਸਕੂਲ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੋ। ਉਥੇ ਅਖਾੜਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਹਵੇਲੀ ਆਉਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਪੁੱਜਣਾ। ਸੁਣੋ ਭਾਈਓ, ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੁਣੋ।

ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੇ, ਫਿਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨਿਕਲੇ, ਫਿਰ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕੈਮਰਾ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਬੋੜੇ ਪਿੱਛੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਦੋ ਢੋਲੀ ਢੋਲ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਢੋਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੀਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ, ਢੋਲ ਦਾ ਡੱਗਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆ ਜਾਏ। ਢੋਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਢੋਲ ਵਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਜਾਣਾ ਈ ਵਜਾਣਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ, ਮਹਿਮਾਨ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਮੰਜੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

- ਕਿਹੜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਨੇ ਪਾਲ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

- ਜੋ ਲੋਕ ਸੁਣਨੀਆਂ ਚਾਹੁਣ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।

- ਪਰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਨੇ, ਸੋ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨਾਂਗੇ।

- ਠੀਕ ਹੈ ਫਿਰ। ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ।

ਤੁਰਲੇ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਜੁਆਨ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਗਿੱਧਾ ਅਤੇ ਭੰਗੜਾ ਪੱਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਟੀਮ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਂਹ ਉਪਰ ਉਠਾਈ, ਉਂਗਲ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਪਾਈ ਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਨੱਚਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਾਗਣੀਆਂ ਢੋਲ ਦੇ ਡੱਗੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਮਾਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਉਠਿਆ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਖਲੋ ਕੇ ਬੋਲੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਤਰ ਸਟੇਜ ਉਪਰਲੀ ਟੀਮ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗਾਈ। ਢੋਲੀ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਏਨਾ ਝੁਕਿਆ ਕਿ ਕੈਂਠੇ ਦੀ ਡੋਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੂਹ ਗਈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੀਮ ਮੈਂਬਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਰੱਖੇ ਨੇ?

- ਨਹੀਂ, ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਪਾਏ, ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਰਲ ਜਾਏ। ਫਿਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਬੋਲੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਔਰਤਾਂ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਹੱਸੀ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਚੱਲੀਏ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਿਉਂ ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਘੱਟ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਮ ਵੱਲ ਵਧੀਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਸੀ ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਿਰੇ ਲੱਗ ਗਈ ਗੱਲ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਰੰਚਨ ਨਾਲ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹਾਂ, ਅਜੇ ਰੁਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਆ ਗਏ।

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਰੰਚਨ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇਗਾ।

- ਕੀ ਥੀਮ ਹੋਵੇਗਾ ?

- ਥੀਮ ਇਹ ਕਿ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿੱਦਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਭੋਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਸਾਰਤਰ, ਕਾਮੂ, ਅਮਰੀਕਨ, ਯੋਰਪੀਅਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਂਗ ਵਧੀਆ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਵਰਗੇ ਲੱਛਣ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਹੋ ਗਿਐ। ਸਿਆਸੀ ਕਤਲ ਵਾਜਬ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਔਰਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਫਿਊਡਲ ਲਾਰਡ ਹੋ ਗਿਐ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਕੋਲ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਆ ਗਈ, ਲਾਲੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਗੁਸੈਲ ਡਿਊਕ ਹੋਏਗਾ। ਦੇਖ ਰੰਚਨ, ਕਾਤਲ ਇਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਵਕੀਲ ਕਰ ਕੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਜ਼ਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਹਨ ਇਥੇ। ਪਟਿਆਲੇ ਮੇਰਾ ਗਵਾਂਢੀ ਵਕੀਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਫਤ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆ ਸੀ।

- ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਕੀ ਹੈ ਪਾਲ ?

- ਬੁਰਾ ? ਇਹੀ ਤਾਂ ਫਿਊਡਲਿਜ਼ਮ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਟੋਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ, ਇਕ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਕਿਧਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਗੰਡਾਸੀਆਂ ਖੜਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਹੌਲ ਅਪਰਾਧੀ ਲੱਗਿਆ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਲਾਲੀ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਬੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੋਈ ਖਾਸ ਬੋਲੀ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਖਾਸ। ਮੈਂ ਲਿਖ ਲਿਆਇਆਂ, ਗੁੱਗੇ ਪੀਰ ਦੀਆਂ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀਆਂ। ਇਕ ਬਾਂਝ ਔਰਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕੋਲ ਔਲਾਦ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਬਾਜ਼ਰੇ ਦੇ ਦੋ ਦਾਣੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖ ਦੀ ਜੈ ਹੈ। ਰਿਨ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਥੇ ਜਾਉ,

ਬਾਂਝਪਣ ਦਾ ਦੁਖ, ਇੰਨੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਔਰਤ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਤੋਬਾ। ਅਸੀਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਗਏ, ਉਥੇ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਮੰਦਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ। ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਸਣੇ ਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਕਿਹਾ, ਜੇ ਸੰਤਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗਾ, ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਔਲਾਦ ਹੋਈ, ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਔਰਤਾਂ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਆਦਮੀ ਨਾਮਰਦ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਲੁੱਚਪੁਣਾ? ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੈ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਆਹਿਆ ਜੋੜਾ ਸੰਤਾਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖੋ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਰਿਨ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਕੜਾ ਮਰਦ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕੌਣ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਮੁੱਲ ਲਵੇ? ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਰਿਨ ਦਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨਾ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਮੀਤ ਆ ਗਿਆ - ਬਾਪੂ ਜੀ, ਗਿੱਧਾ ਟੀਮ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੰਡ।

- ਠੀਕ ਹੈ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ?

- ਹਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ। ਬੱਕਰੇ ਝਟਕਾ ਕੇ ਮੀਟ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਵਰਤਾਣ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

- ਦੇਖ, ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਰਤਾਉਣਗੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ। ਸਮਝਿਆ? ਖਾਹਮਖਾਹ ਬੁੜ ਬੁੜ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਖਾ ਗਏ ਵੱਧ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਘੱਟ। ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਓ, ਘੱਟ ਨਾ ਰਹੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼।

- ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖਾਣਾ ਬਣਵਾਇਆ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫਿਰ।

- ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮੀਤ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਲੋਕ ਹਵੇਲੀਓਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਪਾਲ ਨੇ ਹੋਰ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਆ ਗਈ। ਢੋਲ ਵੱਜਿਆ, ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਪਾਲ ਨੇ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਟੈਸਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਠੀਕ ਹੋਈ? ਟੈਸਟ ਫੇਲ੍ਹ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਢੋਲਾਂ ਦਾ ਡੱਗਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਪਿੱਚ ਦਾ ਹੈ। ਢੋਲ ਬੰਦ। ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਟੈਸਟ ਫਿਰ ਫੇਲ੍ਹ। ਇਹ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਾਗਣੀਆਂ ਬੇਕਾਰ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਿੱਚ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬੰਦ। ਇਕ ਬੰਦਾ ਬੋਲੀ ਪਾਏ..., ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ। ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਪਾਈ...ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਬੋਲੀ ਹੋਈ? ਢੋਲ ਤੇ ਨਾਗਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ...ਨੱਚਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਪਾਲ ਖਿਝ ਗਿਆ...ਚਲੋ ਬਾਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਏ।

ਮੀਤ ਫਿਰ ਉਪਰ ਆਇਆ, ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਜੀ ਪਿੰਡ ਬਾਹਰ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਣ ਲਈਏ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਣ ਲਉ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ। ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਕਾਹਨੂੰ ਜੀ। ਦੋ ਘੰਟੇ। ਬਸ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਸ। ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤਾ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਇਆ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ। ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਤਾਂ ਬਸ ਸਾਥ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਿੰਡ ਨੇ ਪਾਈਆਂ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜਾ, ਦੂਜੇ

ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੀਜਾ...ਕਦੀ ਕੋਈ ਬੱਚਾ...ਫਿਰ ਬੁੱਢਾ...ਫਿਰ ਜੁਆਨ...ਪਾਗਲਾਨਾ ਨਾਚ...
ਪਾਗਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼। ਦੇਵਤੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਉਤਰ ਆਏ...ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਤਾਂ
ਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ...ਸਟੇਜ ਪਿੰਡ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ...ਜੱਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲੀ...ਬਾਹਮਣੀ ਦੇ
ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲੀ...ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ...ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ...
ਘੁੰਡ...ਪਰਦਾ...ਮੌਸਮ...ਡਾਕਾ...ਯੁੱਧ...ਅਮਨ...ਹਰੇਕ ਬੋਲੀ। ਜੀਜਾ ਸਾਲੀ, ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ,
ਨੂੰਹ ਸੱਸ, ਨਣਦ ਭਰਜਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ...ਨਫਰਤ...ਗੁੱਸਾ...ਕਾਮ...
ਦੁਖ...ਪਛਤਾਵਾ...ਹਰੇਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਬੋਲੀ। ਏਨੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅੱਗੇ ਆ ਰਿਹਾ
ਸੀ ਪਰ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
ਇਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਿਹੜਾ ਗਲੋਬ ਨੂੰ ਉਂਗਲ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਠੋਲਾ
ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ - ਦੱਸ ਪੁੱਠ ਕਿ ਸਿੱਧ, ਕਿਹੜਾ ਪਾਸਾ ਲੈਣੈ, ਫਿਰ ਠੋਲਾ
ਮਾਰ ਦੇਏ। ਰੱਬ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੈਫਰੀ ਹੈ; ਰੱਬ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲ ਬੇਚੈਨ ਸੀ। ਛੱਤ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਰਿਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਭੀੜ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ।
ਦੇਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਲਉ ਹਰੇਕ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰੱਖੀ ਹੈ।
ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ ਪੀ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਨੇ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਗੋੜਾ ਲਾਉਣ ਗਿਆ।
ਮੀਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਕਿਹਾ - ਦੇਖੋ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਬ ਬਹਾਦਰ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੇ
ਵਾਸਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਵਿਸਕੀ ਹੁੰਦੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਲਾਉਂਦਾ। ਡੱਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੂੜੀ ਮਾਰਕਾ ਅਧੀਆ
ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਜਜਮਾਨ ਦਾ ਦਾਨ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਪੁਰੋਹਤ। ਮੈਂ ਇਕ ਤਕੜਾ ਪੈਂਗ ਮਾਰ
ਆਇਆਂ। ਧੁੜਧੜੀ ਤਾਂ ਆਈ, ਪਰ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੀਤ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ
ਦਾਰੂ ਪੀ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ
ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਐਵੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੈ ਈ ਬਾਪੂ ਸਾਡਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ
ਸਹੁੰ ਮੈਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਆਇਆ ਰਫੂਜੀ ਸੀ।
ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ
ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੜਪੁੜੀ
ਵਿਚ ਘਸੁੰਨ ਜੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਸ ਮੇਰਾ ਏਨਾ ਕੁ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ
ਕਿ ਮੁੱਕਾ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ਕੱਢ ਲਈ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ
ਬੋਲਦਾ, ਮੈਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਜੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਬਾਏਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ, ਮੇਰੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਵੇ।
ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰੂੰਗਾ। ਜਦੋਂ ਰਫੂਜੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ
ਵਿਚ ਗਏ...ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਹਾਜ਼ਰ ਆਂ...ਤੁਹਾਡਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਸਾਡੇ ਧੰਨ
ਭਾਗ, ਸਾਡਾ ਮੱਥਾ ਤੁਹਾਡਾ, ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਤੁਹਾਡਾ, ਬਸ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਲਾਜ
ਰੱਖਣੀ, ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਾ ਬੋਲਣਾ। ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜ ਹਨ, ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ
ਕਿ ਮਾੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ।

ਮੀਤ ਨੇ ਬੋਲੀ ਛੇੜੀ। ਗੋਰੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਆਦਮੀ
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਐ। ਮੀਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ - ਗੋਰੇ ਦੀ ਨੀਤ ਮਾੜੀ
ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਜੋ ਚਾਹੇ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਉਸ ਦੇ ਦਿਨ ਬੋਹੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਰਿਨ ਬੋਲੀ - ਇਹ ਭੀੜ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਧੀਕ ਖਤਰਨਾਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ, ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਨੱਚਣਗੀਆਂ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖਾਂਗੇ। ਅੱਜ ਜਾਂਗਲੀ ਖਰੂਦੀ ਬੰਦੇ ਦੇਖੋ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਤਰਨਾਕ ਬੰਦੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ।

ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਬੱਸ। ਰੁਕ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗਿੱਧਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਸਾਹਮਣੇ ਪਸ਼ੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਡਾ। ਪਸ਼ੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਸਭ ਸੌਂ ਗਏ। ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਬੁਝਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਕੀ ਪਤਾ ਸੁਫਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹੀ ਰਾਤ ਫੇਰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ ਹੈ ਨਾ। ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ, ਓਲਡਮੈਨ, ਬੁੱਢਾ ਕੁੱਤਾ, ਬੁੱਢੇ ਪਹਾੜ, ਬੁੱਢਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ, ਬੁੱਢਾ ਭਾਰਤ, ਸਭ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਅਜੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ, ਹੱਡੀਆਂ, ਸਿੱਕੇ, ਧੁਨਾਂ, ਗੀਤ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਜੋੜਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਅਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬਕਾਇਆ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੇ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਤਬਸਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਿੰਡ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ, ਸਮਲਿੰਗਕਤਾ ਹੈ। ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਇਥੇ ਨਾ ਵੱਸ ਜਾਈਂ ਕਿਤੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਲੈ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰੀਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹਦੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਸੋ ਕਰੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਸੇ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਏ, ਜੋ ਇਹਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਰੇ। ਚਾਹੇ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਏ, ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰੇ, ਕਾਲਜੀਏਟ ਛੋਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਏ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅਉਧ ਬੀਤ ਗਈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੀਤੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ।

ਗੋਰਾ ਹੱਸਿਆ - ਓ ਸਰਦਾਰ, ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ?

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਉ ਮਿੱਥੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਕਾਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ। ਦੂਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਵਿਆਹ ਕਰੋ, ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ, ਧਨ ਕਮਾਉ। ਮੌਜ ਕਰੋ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਹਟੋ, ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੋ ਪਰ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਉ। ਆਖਰ ਚੌਥੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਸਭ ਛੱਡੋ। ਰੱਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੋ। ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਪਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉਮਰ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕਿਸ ਕੰਮ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਥੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੈ, ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ,

ਬਿਸ਼ਨ 32 ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੱਗਦੈ 50 ਸਾਲ ਦਾ। ਰਾਜਦਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਮਉਮਰ ਹਾਂ, 40 ਸਾਲ, ਪਰ ਰਾਜਦਾਂ ਪੰਜਾਹ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਰੰਚਨ ਬੋਲਿਆ - ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਦਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਚੇਚਕ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਤਪਦਿਕ ਦਾ। ਦੋ ਵਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਫੇਫੜਾ ਹੈ ਤੇ ਛਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਡੀਆਂ ਖੁਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਟੇਢਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਟੇਢਾ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਨ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਸੁਰਖੀ ਪਾਉਡਰ ਰਾਹੀਂ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਜਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਲੱਗਾਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਚੱਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਾਜਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਦਾ ਹਾਂ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ 50 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਣਪ੍ਰਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

ਪਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਤੇਰਾ ਆਖਰੀ ਵਾਕ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੈ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਹਾਂ ਈ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਸਕਾਂਸਿਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ।

ਰਿਨ ਖਿਝ ਕੇ ਬੋਲੀ - ਅੱਜ ਮੈਂ ਅੱਕ ਗਈ। ਹਰ ਥਾਂ ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ। ਔਰਤ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਔਰਤਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਪਿਆਰ ਕੀ ਹੁੰਦੈ ?

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਿਆਰ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਹਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ।

ਰਿਨ - ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਫਜ਼ 'ਤੇ ਮਰ ਜਾਨੀ ਆਂ। ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੀ ਕਮਸਿਨ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਵਾਕ ਸੁਣਾਇਆ- ਓ ਪਿਆਰ, ਤੈਨੂੰ ਅਕਲ ਵੀ ਆਏਗੀ ਕਦੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਰੰਚਨ ਤੈਨੂੰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਲਫਜ਼ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੈ ?

ਰੰਚਨ - ਕਈ ਲਫਜ਼ ਸੁਣੇ ਨੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਨੇਕੀ, ਦੋਸਤੀ, ਸਤਿ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਨੇ ਈ ਪਵਿੱਤਰ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖੁਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਇਨਾ ਨਹੀਂ।

ਰਿਨ - ਅੱਛਾ ਇਹ ਦੱਸ ਰੰਚਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੈ ?

- ਸਤਿ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ ਰਿਨ।

- ਤੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਲਾਲੀ ?

- ਦੋਸਤੀ।

- ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ?

- ਨੇਕੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨੇਕੀ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਲਫਜ਼ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ

ਪਿਆਰ ? ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਕਿ ਰੱਬ ਨਾਲ ? ਪਤੀ ਨਾਲ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ? ਫਰੀ ਲਵ ਕਿ ਸਲੇਵ ਲਵ ?

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੱਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਮਨਜ਼ੂਰ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚੰਗਾ, ਚੱਲਦਾ। ਸੌਂਈਏ ਹੁਣ।

ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਠੀਕ ਐ। ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਖਤਰਨਾਕ ਲੋਕ ਇਸ ਅੱਗੇ ਨੀਵੇਂ, ਨੇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਡਿਊਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਹਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦੈ। ਚੱਲੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਸਮਝ ਗਿਐ...ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਲ ਸਕਦੈ, ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ।

ਗੋਰੇ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੀਤ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਬੱਪੜ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੌਂਵਾਂਗਾ।

ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਂ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਕਿਤੇ।

ਪਾਲ - ਇਹ ਹਮਬਿਸਤਰੀ, ਹਮਜਿਣਸੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਲਾਲੀ। ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਰੰਚਨ - ਇਕ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਰਹੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਦੋਸਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਮਾਂ, ਧੀ, ਭੈਣਾਂ, ਸਹੇਲੀਆਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ, ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਨੇ, ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੈ ਪਾਲ। ਜਿਸ ਨੇ ਕੁੱਤਾ ਪਾਲ ਰੱਖਿਐ, ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ ਇਹ ਵੀ ਹਮਜਿਣਸੀ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲ ਵਰਕਰ ਮੈਡਮ ਸਾਨੂੰ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਣ ਆਈ। ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਦੀ, ਬੰਦਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੱਥ, ਕੁੜੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰੇਗੀ। ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰੋ ਪਰ ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਭੱਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾਵੇ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਲਏਗੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਵਿਹੜਾ ਭਰ ਗਿਆ। ਕੁਆਰੀਆਂ, ਸੱਜ ਵਿਆਹੀਆਂ, ਬੁੱਢੀਆਂ ਸਭ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਢੋਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੋਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹਨ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ, ਗਿੱਧਾ ਪਏਗਾ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਰਿਨ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ਰਿਨ ? ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਮਝਣਗੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਸ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਖਲੋ। ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪੇ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਰਿਨ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਕਮੀਜ਼ ਸਲਵਾਰ

ਪਹਿਨੀ ਗੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ, ਬਸ ਚਾਅ ਵਿਚ। ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਬੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹੱਸਦੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੱਸਣੋਂ ਤਾਂ ਨਾ ਹਟੀਆਂ, ਬਸ ਚੁੰਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲਏ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਣ ਲੱਗਾ, ਹਾਸੇ ਦੇ ਛਣਕਾਟੇ ਟਾਵਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਲੰਘ ਗਏ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਇਹ ਘਰ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ - ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ? ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦੈ, ਫਲ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ?

ਗਿੱਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਨਾਲ ਗਿੱਧਾ, ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਕੇ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਕਿੱਕਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਨੱਚੀਆਂ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖੂਬ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨਾਚ। ਫਿਰ ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਪੂ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਵਾਂਢ ਪਿੰਡ ਗਏ ਹਨ। - ਕੋਈ ਖਾਸ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ ? ਨਹੀਂ, ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਏ ? - ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਨੂੰ, ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ। - ਓ, ਯੂ ਮੀਨ ਬਣਵਾਸ, ਤੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਰਿਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈ ਆਈਆਂ ਤੇ ਨੱਚਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਗਲੀ ਵਾਰ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਆਈ ਤਾਂ ਨੱਚਾਂਗੀ। ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਥੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਨੱਚਣ ਲਾ ਲਈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨੱਚੀ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੁਕ ਗਈ। ਕੁੜੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਨਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੋਲੀ ਪਾਈ :

ਕੁਝ ਲੁਟ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ,
ਕੁਝ ਲੁਟ ਲਿਆ ਸਰਕਾਰਾਂ।
ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਖੋਹ ਲਏ,
ਰੂਪ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਯਾਰਾਂ।

ਨੀ ਮੈਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ, ਲੁੱਟ ਲਈ ਜ਼ਰਦਾਰਾਂ, ਨੀ ਮੈਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ।

ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਗਿੱਧਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪੀਤੇ ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ। ਸਾਮਾਨ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਾਗੇ ਦਾ ਇਕ ਗਲੋਟਾ ਲੈ ਕੇ ਮੀਤ ਆਇਆ ਤੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। - ਇਹ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ? ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਸੂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਤਿਆ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਮੈਂ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੁਹਫਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਮਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਛੁਰੀ ਜਿਹੜੀ ਸੁਹਣੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਛੁਰੀ ਦੀ ਨੌਕ ਰਿਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਕਰਾਨਾ ਡਾਦਰ। ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਬੈਂਕਸ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਕਿੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਉ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ। ਲਾਲੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਈ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਹੁਣ। ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਰਿਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਨੀਲੇ, ਹਰੇ, ਭੂਰੇ ਰੇਸ਼ਮ ਨਾਲ ਮੋਰਖੰਡ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਕਿਨਾਰੀ ਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ ਸਨ ਇਸ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਦਿਆਂ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ, ਲੈਗੁਨਾ ਹਿੱਲਜ਼ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਹੈ, ਕਦੀ ਆਉਣਾ।

- ਲਾਲੀ ਆਏਗਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ ਲਾਲੀ ਆਏਗਾ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ। ਲਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਲਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫੋਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਏ। ਕਾਰ ਲਾਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਰ ਹਥਾਈ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ, ਇਥੇ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਟੱਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਝਲਕਾਂ ਹਨ। ਸੁਹਣੀ ਅਤੇ ਤਕੜੀ ਨਜ਼ਮ ਵਾਸਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਸੀ ਕਿਉਂ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੰਗ ਲੱਗ ਗਈ ਐ। ਦੂਤਘਰ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਵਾਪਸ ਜਾਉ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਜੰਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ? ਪਾਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ...ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਨਾਲੇ ਦੂਤਘਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਲੇ ਗਏ। ਯੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਤਿੱਕੜੀ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਪਾਲ ਨੂੰ, ਮੇਮ ਨੂੰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਮਿਲੇ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਸਮਲਿੰਗੀ ਦਿਸੀ? ਖ਼ੁਬ ਹੱਸੇ।

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਯੂ.ਪੀ. ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਾਹਦੀ ਪਾਰਟੀ? ਦੋ ਅਕਤੂਬਰ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ ਪਾਲ ਦਾ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਾਹ, ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਜਨਮ ਦਿਨ। ਵਧਾਈ। ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ। ਲਾਲੀ, ਕੰਵਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਲੈ ਆਇਆ। ਵਚਿਤ੍ਰ ਵੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਤਬਲਚੀ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਸੀ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੰਵਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਛੇੜਦਾ, ਉਗੜ-ਦੁਗੜੇ, ਵੀਣਾ ਵਾਦਨ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ...ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਪੂਰੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ 'ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ...ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੱਡੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਕਬੱਡੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਾਕਮ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਦਾਂ ਤੇ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਈ ਕਾਰ ਦਾ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਸਾਧੂ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ - ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਸਾਹਬ ਸਾਹਬ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਗਈ? ਕੀ ਪਤਾ।

ਸ਼ਾਮੀਂ ਸਾਰੀ ਟੋਲੀ ਬੈਠੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਕੀ ਕੱਢੀ, ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢਿਆ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਲੋਥੜਾ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਸੂਰ ਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਬੀਫ ਦਾ। ਬੀਅਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਬੇਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਬੀਫ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਕੱਟ ਕੇ ਫੌਰਕ ਨਾਲ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਖਾਣਗੇ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਣਗੇ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਟੁਕੜਾ ਕੱਟਦੀ ਰਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਇਹ ਸੁਆਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ? ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਨਹੀਂ ਰਿਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਈ ਸਟਾਈਲ ਹੈ... ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਕੁੱਕਿੰਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਈਟਿੰਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਵਾਕਿੰਗ, ਸਿੰਗਿੰਗ, ਡਾਂਸਿੰਗ... ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਮੇਕਿੰਗ ਲਵ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਏਨੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਹਟਾਇਐ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਮੈਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋੜਾਂ? ਤੁਹਾਡਾ ਵਰਤਾਵਾ ਭਾਵੁਕ ਹੈ, ਇਹੋ ਫਿਉਡਲਿਜ਼ਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਹਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੰਧ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝੋ। ਏਨਾ ਪਾਗਲਪਣ? ਇਹ ਕੀ ਕੁਆਲੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਹੋਈ?

- ਨਿਰਾ ਪਾਗਲਪਣ, ਰਿਨ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ।

ਰਾਜਦਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਉਹਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕੋ ਸਮਝੋ, ਇਸ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਈ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਇਆ। ਖੇਤ ਨਾਲ ਖੇਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਿਸ਼ਨ ਕੁੱਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਇਹ ਰਿਹਾੜ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਉ... ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ। ਹੈ ਨਾ ਕਮਾਲ। ਇਹ ਬਕਵਾਸੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?

ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ? ਰਾਜਦਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

- ਹਿੰਸਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤਿੰਨੇ। ਪਾਲ ਦਹਾੜਿਆ।

- ਹੋਰ ਕੁਝ? ਰਾਜਦਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਾਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਉਠੇ, ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ।

- ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਓ ਬੈਠੋ।

ਰੁਕੇ ਨਹੀਂ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ, ਕਾਰ ਭੇਜੀ, ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਪਾਲ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਪਾਲ ਦੀ ਵਾਪਸ ਰਵਾਨਗੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ। ਇਹ ਤਿੱਕੜੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ, ਤਿੱਕੜੀ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਕਈਆਂ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਰਿਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਦੋਵੇਂ ਖਾਮੋਸ਼। ਇੰਡੋ ਅਮੈਰੀਕਨ ਦੋਸਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਗਿੱਧੇ, ਨਾਚ, ਲੰਮੀਆਂ ਸੈਰਾਂ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੂਬੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ। ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਕਦੀ ? ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਖਰ...ਯਾਦਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬਈ ਉਹ ਅਮੈਰੀਕਨ ਹਨ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ...ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਰਿਜੈਕਸ਼ਨ ਐਬਸੋਲਿਊਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜ਼ੈਨ (Zen) ਅਧਿਆਪਕ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ? ਦਿੱਸ ਜਾਵੇਗਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਾ ਸਹੀ, ਅਗਲੇ ਵਿਚ। ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰੋ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਰੋਂਦੇ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਜਿੱਡੀ ਕੁ ਮੇਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਲ ਉਜੜਦੇ ਦੇਖੇ।

ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ ਗਰੇਵਾਲ ਖਾਨਦਾਨ ਕੋਈ ਘੱਟ ਖੱਬੀਖਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਧਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਲੋ ਸੋਨਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਤ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ - ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਹਵੇਲੀ ਖੁਸ਼। ਮੁੱਦਤ ਬਾਦ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਕਦਮ ਅੰਦਰ ਗਿਆ...ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਕਦਮ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਦੇਣੇ ਕਿਹਾ - ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਫਰਕ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਲਾਲੀ। ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕੇਸ ਵਾਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ ਪਏ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਵਹੁਟੀ ਕੋਲ ਇਹ ਸਲਾਹ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਹੁਟੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਈ। ਕੇਸ ਕਟਾ ਕੇ ਬੈਬਡ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦੋਹਤੇ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਉਦਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੀ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ। ਵੱਡੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਿਲਾਂ, ਵੱਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ

ਨੇ। ਚੰਗੇ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਲਾਕਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਬਣਵਾਸ ਕੱਟਿਆ, ਨੂੰਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਥੇ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸੱਸ ਨਣਦ ਸੀ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ? ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ।

- ਔਰਤ ਬਗ਼ੈਰ ਘਰ ਵੀਰਾਨ ਹੈ। ਔਰਤ ਕੋਲ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਨ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਦੀਆਂ, ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਟਰੰਕਾਂ ਦੀਆਂ। ਸਵੇਰੇ ਧੂਪ, ਸ਼ਾਮੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਮੇਜ਼ਬਾਨ। ਉਹ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਵਰਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਮੰਗਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ।

ਸਮਾਂ ਭਿਆਨਕ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਏਨਾ ਖੌਫਨਾਕ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਮਾਰਥੂਲ ਨੇ ਘਾਹ ਦੀ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੱਤੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਦੌੜ ਗਈ। ਮਾਰਥੂਲ ਲੱਖ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤ ਪਾਰਖੂ ਆਖਦੇ, ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ - ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਖਾਉ। ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ - ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਇਕ ਲਾਈਨ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਫਿਰ ਸੁਕਰਾਤ, ਸੁਕਰਾਤ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ - ਇਕ ਜੁਆਨ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਲੈਟੋ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਸਦਕਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਕਰਾਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਪਲੈਟੋ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਲੀ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?

ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ - ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਛੇੜਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ? ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਵਿਜੇਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨੇ, ਮੈਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਖਿਲਾਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਰੋਲ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਰੋਲ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ? ਜੇ ਬੰਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਰੱਬ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਾਂਹ ਕਰੇਗਾ? ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਾੜਾ ਰੋਲ, ਚੰਗੀ ਐਕਟਿੰਗ ਕਾਰਨ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਨਿਭਾਈ।

ਅਜੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬਰਾਤ ਵਿਚ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬਰਾਤ ਢੁੱਕੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਪੱਕੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਜੀਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਕਾਰਡ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ? ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕਾਹਨੂੰ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਰਡ ਛਪਵਾਏ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਏ ਸਨ, ਚਿੱਠੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਘਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬਰਾਤ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਮਾਨਸਾ।

ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਸਮੇਤ ਮੈਂ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾਏ, ਅਸੀਸਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਸ਼ਗਨ ਮਿਲਿਆ, ਠੰਢਾ ਤੱਤਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਮੇਰੀ? ਕਿਹਾ - ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਆਏ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਅਜੀਤ ਦੀ ਬਰਾਤ ਚੜ੍ਹੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਆਉਂਗੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਅਜੀਤ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਬਰਾਤ ਜਾਏਗੀ, ਇਕ ਗੱਡੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏਗੀ। ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿਓ। ਤੂੰ ਸੁਨਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਸੀ ਨਾ ਮਾਨਸਾ ਵਾਸਤੇ? ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਇਕ ਗੱਡੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਦੀ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਬੀਬਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਬੀਬਾ ਦਾ ਪਾਪਾ ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਐ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਰੁਤਬੇ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਉਹ ਛੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲਾਗਿਉਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਨਸਾ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰੁਕਵਾ ਦਿੰਨੇ ਆਂ। ਰੇਲ ਮਹਿਕਮੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦਸ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦਿਉ ਮੁਫਤ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦਿੰਨੇ ਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਰਿੰਦਰਪੁਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ, ਜ਼ਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ। ਬੀਬਾ ਜੀ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ, ਵਿਸਕੀ ਬੜੀ ਪੀਂਦੇ। ਅਫੀਮ ਵੀ ਛਕ ਲੈਂਦੇ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੈਂਗ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਗੇੜਾ ਲਾਉਣਾ। ਸਾਲ 1962 ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਲਾਮ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਖਾਈਆਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ...ਸਾਇਰਨ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੋੜੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਈ, ਲੱਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ, ਮਰ ਗਈ। ਚਾਹਲ ਸਰਦਾਰ ਏਨਾ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਸਕੀ, ਅਫੀਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਸਿਧਾਰਥ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਚਿਤਰਕਾਰ। ਲਾਲੀ ਨੂੰ 25 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ - ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਭੂਤ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਭੂਤ। ਇਕ ਹੋਰ ਭੂਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁੱਝੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਦੂਜਾ ਭੂਤ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਲਏਗਾ ਪਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਣੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਭੂਤ ਹੋਣਗੇ, ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਮਿੱਥਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ, ਬਾਹਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਬੋਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰੁਕੇ - ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੋੜਾ ਕੁ ਘਾਹ ਉਗਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਖਲੋ ਗਏ, ਘਾਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਉਏ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਗਾਂ ਖਾਏਗੀ ਨਾ ਮੱਝ, ਨਾ ਭੇਡ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏਗਾ ਨਾ ਬੱਕਰੀ ਦੇ। ਕਿਉਂ ਉਗ ਆਇਐਂ ਇਥੇ? ਪਹੀਆਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ? ਫਿਰ

ਬੈਠ ਗਏ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਸੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਦੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ, ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਹ ਦੇਖੋ, ਝੁਕਿਆ ਸਿਰ ਦੇਖੋ।

ਨਾਦ ਪ੍ਰਗਾਸ ਦੇ ਜੁਆਨ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਮਰ ਵਧੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਦਸਤਾਰ ਬਗ਼ੈਰ ਬੰਦਾ ਲਾਹੌਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਾਲੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸੰਗਣਾ ਛੱਡੇਗਾ, ਉਦੀਂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਗੁਮਸ਼ੁਦਾ ਪੁਨੂੰ ਲੱਭ ਜਾਏਗਾ।

ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਂ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ, ਅੱਜ ਲਾਲੀ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਜਾਇਦਾਦ ਕਾਰਨ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਖਾਲੀ ਅਸਮਾਨ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਦੇਰ ਤੱਕ ਛਾਈ ਰਹੀ, ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨੱਚੀਆਂ, ਗੀਤ ਗਾਏ। ਫਿਰ ਅਸਮਾਨ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਆਂ, ਗੀਤ, ਕੁੜੀਆਂ, ਘਟਾ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਲਾਲੀ ਦਰਸ਼ਕ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ, ਦੇਖੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਤਰ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਸਨ।

ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲਾਲੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ, ਸੱਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਗੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੇ, ਕਿਹਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਗੁੰਦੋ, ਫਿਰ ਰੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਰਾਂਗੀ। ਰੱਥ ਵਿਚ ਸਿਰ ਗੁੰਦਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੱਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆਈ। ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਉਹ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਧੀ ਨੂੰ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਖਲ੍ਹਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਰ ਲੱਗਦੇ ਸਿਰ ਗੁੰਦਣ ਨੂੰ, ਪਤੈ ? ਨਾਈ, ਨਾਇਣਾਂ, ਬਾਹਮਣ, ਬਾਹਮਣੀਆਂ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਕਿਸੇ ਰਸਮ ਵਿਚ ਕੁਤਾਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਾ-ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇਸ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੜੀਆਂ।

ਲਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤਹਿਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਅਮਿਤੋਜ ਨੇ ਸਪੇਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਰਕਾ ਦਾ ਨਾਟਕ *ਅੱਗ ਦੇ ਕਲੀਰੇ* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਨੀਲਮ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਨੇੜਿਓਂ ਡਿੱਠੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਬਾਦ ਸਤੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਬਲ ਦੇ ਘਰ, C-13, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਅੰਡਰ-ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸਿੱਖ, ਸਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਹੌਲ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ

ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਕ ਇੱਟ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਇੱਟ ਰੋਜ਼। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਹਾਦਰੀ, ਰੁਦਨ, ਟੱਕਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਰਵਾਂਤੀਜ ਦੇ ਡਾਨ ਕਵਿਗਜ਼ੋਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਾਈ। ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਚਿੰਤਕ ਨਿਕਸੋ ਕਜਾਂਤਜੈਕਿਸ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ *ਫਰੀਡਮ ਐਂਡ ਡੈੱਥ* ਦੀ ਕਥਾ ਛੇੜ ਲਈ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਟਾਪੂ ਕਰੀਟ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਈਸਾਈ, ਤੁਰਕਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਈਕਲ ਅਤੇ ਪਾਸ਼ਾ *ਓਡੀਸੀ ਗੀਵਿਜ਼ਿਟਿਡ* ਵਿਚ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਲਾਲੀ ਨੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਉਹ ਮਾਰਮਿਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਹੁਣ ਦਲਬੀਰ 85 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਲਾਲੀ ਅਜੇ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਫੋਨ 'ਤੇ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੈ - ਕਿਵੇਂ ਐ ਬਲ ਤੁਹਾਡਾ ਲਾਲੀ ਹੁਣ ? ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਅੰਦਾਜ਼ਿ-ਬਿਆਂ ਸਤਾਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਜੀਵ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੇ, ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣੇ ਅਜੇ ਹਟੀ ਨਹੀਂ।

ਹਰ ਸਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੱਕੇ ਉਪਰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹਮਲਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹਜ਼ਰਤਬਲ ਸੰਕਟ, ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਬਦਰਹੁੱਡ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਲਿਟੇ ਦੀ ਮਾਅਰਕੇ ਬਾਜ਼ੀ, ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੌਬਲ ਇਨਾਮਦਾਰ ਦਾ ਹੁਨਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਮਾਂਗਟ ਵਰਗੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਗਲੋਬ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਗੋਂਦ ਹੈ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਵੇਦ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਵੇਦ ਦੇ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ - ਜੇ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਿਵਾ ਨਾ ਜਗਾਉ।

ਕਾਫ਼ਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਮੁੱਕੀ ਕਿਸੇ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੇ ਜਾਨ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਨਾ ਉਹ ਸੋਇਗੀ ਨਾ ਸੋਣ ਦਏਗੀ। ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਕਾ ਜਿਉਂ ਪਈਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ।

ਰੰਚਨ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆ ਉਤਰੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਬਲ ਨੇ ਕੈਟਾਲਿਸਟ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ 'ਕੈਟਾਲਿਸਟ' ਸੀ। ਕੈਟਾਲਿਸਟ ਦੀ ਐਕਟੀਵੇਸ਼ਨ ਐਨਰਜੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਲਾਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਲਾਲੀ ਉਪਰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਵਧੀਕ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਰ ਲਾਲੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ। ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਨੇ ਐਬਸੈਂਟ ਐਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਐਲੀਮੈਂਟ ਕਿਸੇ ਕੰਪਾਊਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਕੰਪਾਊਂਡਜ਼ ਪਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਐਲੀਮੈਂਟ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ

ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲੀਮੈਂਟ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਐਲੀਮੈਂਟ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਪਾਊਂਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਗੌਰਕੀ ਰਚਿਤ ਟਾਲਸਟਾਇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸੀ। ਝਿੜਕਾਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ, ਫੇਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਆਖਦਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਮਨਫੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਉਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੌਰਕੀ ਅਤੇ ਟਾਲਸਟਾਇ ਦਾ। ਇਕ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਵਿਚਲੇ ਐਬ, ਸਰਦਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਰਿੰਦਰ ਕਾਲੀਆ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਬਾਦ ਕਲਾਸ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ, ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਸਰ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਟੀਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ, ਜੇ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਕੋਈ ਕੋਈ ਤਾਲਿਬੇ ਇਲਾਮ ਭੀ ਐਸਾ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਟੀਚਰ ਪਹਿਲੇ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਤਾ ਹੈ ਇਧਰ ਉਧਰ, ਉਸਕਾ ਮਨਪਸੰਦ ਤਾਲਿਬੇ ਇਲਮ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਵੋਹ ਭੀ ਉਦਾਸ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਬ ਹੱਸੇ।

ਸੂਚਨਾ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਲਪਿਤ ਹੈ, ਮਿਥਿਆ, ਮਾਇਆ। ਮੰਚ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੋਲ ਡਿਊਕ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਪੂਰਬ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਸਿੱਧੇ ਹਨ ਕੁਝ ਐਬਸਰਡ। ਪੂਰਬ ਨੇ ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੇ, ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਬਰ ਉਪਰ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਦਿੱਤੈ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਸੀਦੇ, ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੱਵਾਲ ਆ ਜਾਣ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪਹਿਲੀ ਹੋਵੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਆਖ਼ਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਠੀਕ ਹੈ, ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੋਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਦਮੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖ਼ੂਨੀ ਜਾਨਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਪਿਤਾ। ਤੇਰਾ ਵਾਕ ਪੱਛਮ ਵਾਸਤੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੂਰਬੀ ਹਾਂ। ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਦਾ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਰਾ ਸੋਨਾ। ਜਿਵੇਂ ਡਿਊਕ।

ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ (ਜਨਮ 20-6-1953)
 ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਧਰਮ
 ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ
 ਵਜੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ
 ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੇ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਬੁਧਿਸਟ ਸਟੱਡੀਜ਼
 ਅਤੇ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦੇ
 ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।
 ਆਪ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀ ਧਰਮ
 ਅਧਿਐਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੁੰਮ ਦੇ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ
 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਹਨ।

ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ
 ਵਿਚ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ
 ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ: ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ
 ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਗੌਤਮ ਤੋਂ ਤਾਸਕੀ
 ਤੱਕ, ਆਰਟ ਤੋਂ ਬੰਦਗੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਤੋਂ
 ਰੰਗ ਤੱਕ ਵਿਚ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ
 ਰਸੀਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ
 ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਮੋਕਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ,
 ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਵਜੋਂ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ
 ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ISBN 81-7205-516-1

9 788172 055165